नेपाल
Nepal
वर्ष ४८ अङ्क २ पूर्णाङ्क २२३ असोज/कात्तिक २०७४
सम्पदा विशेषाङ्क
सूचना विभाग

सम्पादकीय

नेपाल सम्पदाहरुले भरिपूर्ण देश हो । नेपालको प्राकृतिक, सांस्कृतिक, पुरातात्त्विक सम्पदाहरुले विश्वमै विशिष्ट र मौलिक पहिचान बोकेका छन् । यहाँको मौलिक कला, संस्कृति, रहनसहन, परम्परागत भेषभूषा, भाषा आदि सबै हाम्रा सम्पदा हुन् यसले हाम्रो पहिचानका साथै आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र भौतिक विकासमा समेत सहयोग पुऱ्याउँदै आएको छ भने विश्वलाई परिचय दिनमा सहयोग गर्दै आएको छ त्यसैले सम्पदा हाम्रा प्राण हुन्, सम्पत्ति हुन्, हाम्रा पहिचानका धरोहर हुन् ।

२०७२ को विनासकारी भूकम्पले प्राचीन स्मारक, पुरातात्त्विक सम्पदामा ठूलो क्षति भयो र मानव बस्तीहरुमा पारेको असरले सांस्कृतिक सम्पदामा समेत प्रभाव पाऱ्यो । कैयौँ सम्पदाहरु नष्ट भए । हामी सम्पदाहरु पुनर्निर्माणको घडीमा छौँ । सम्पदाले मुलुकको वास्तविक पहिचान दिनुका साथै मुलुकको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अवस्थाको उजागरसमेत गर्दछ । सम्पदालाई वर्तमान पीढीले भावी पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्दै र जगेर्ना गर्दै लैजानु पर्दछ किनकी सम्पदा हाम्रो समाज, राष्ट्र र समग्र नागरिकको गौरव गर्ने सम्पति हुन् । हामी हाम्रा सम्पदाहरुको प्रवर्धन गर्न र सम्पदा भावी पीढीमा हस्तान्तरण गर्न हाम्रा सम्पदाहरुको सम्बन्धमा खोज तथा वास्तविक विषयहरुको संगालो बनाउन नेपाल द्वैमासिकको यस अङ्कमा नेपालका विभिन्न सम्पदाहरुमध्येका केही अंशहरुलाई समेटेर प्रकाशन गर्ने जमर्को गरेका छौँ । पत्रिकाको एउटै अङ्कमा अथाह सम्पदाका सबै क्षेत्रहरु समावेश गर्न सकिदैन । यो हाम्रो प्रयास सम्पदा संरक्षणमा एउटा सानो ईंटाको मात्र काम गरेमा पनि हामी सफल भएको ठान्नेछौँ ।

सम्पदा विशेषाङ्क प्रकाशन गर्ने क्रममा सम्पदाको क्षेत्रमा कुनै न कुनै किसिमले संलग्न भई सम्पदाको क्षेत्रमा कलम चलाउनुहुने लेखक महानुभावहरुप्रति सूचना विभाग हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछ । त्यसैगरी लेख रचनाहरु संकलनमा विशेष सहयोग गर्नुहुने राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणका पुरातत्व अधिकृत भीष्म बास्कोटा, यस अङ्क संयोजनमा एकचित्त भै लागिपर्ने छविकार शालिकराम कोइराला, लेखहरुलाई पुस्तकाकार बनाउने कम्प्युटर अपरेटर सुवास राईप्रति विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छौँ ।

अन्त्यमा नेपाल द्वैमासिकका आगामी अङ्कहरु पनि विशेष बनाउन विद्वान् लेखक, समीक्षक र आम पाठकहरुको सल्लाह सुझावको अपेक्षा गर्दछौँ ।

सम्पादन मण्डल

विषय सूची

शीर्षक	पेज नं.

संस्कृति र पर्यटन प्रवर्द्धनमा नेपाली महिलाको भूमिका

प्रा.डा. वीणा पौड्याल
पूर्वविभागीय प्रमुख
नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा
पुरातत्व केन्द्रीय विभाग

पृष्ठभूमिः

संस्कृतिलाई समाजको सफ्टवेयर, जीवनको नमुना र चालचलनको विधान भनेर परिभाषित गरिएको छ । कुर्तलुजरले चालामाला (आचार र व्यवहार) एक पुस्ताबाट अर्कोमा निरन्तर हस्तान्तरण गर्ने नमुनाको रूपमा संस्कृतिको व्याख्या गरेका छन् ।[1] वर्ल्डभ्यु नेपालले संस्कृतिको व्याख्या गरेअनुसार समाजको सामाजिक परम्परामा आधारित विचार र अभ्यासको अभिव्यक्ति संस्कृति हो । सामाजिक जीवनको मानसिक र भौतिक अभिव्यक्तिबाट संस्कृति प्रकट हुन्छ । यस्ता अभिव्यक्तिहरू थरिथरिका हुन सक्छन् । धर्म, विचार, कर्मकाण्ड, संस्कार, भेषभूषा खानपान, कला, हस्तशिल्प, स्मारक, भाषा, साहित्य, सङ्गीत, नृत्य, अभिनय, चाडपर्व आदिमा संस्कृतिका लक्षण पाइन्छन् । जीवन्त समाजका कला, चालचलन, व्यवहार, धार्मिक विचार, मूल्य र मान्यता, ज्ञान र अन्य भौतिक वस्तुहरूको समष्टिले जुन खास चिनारी दिन्छ त्यही नै संस्कृति हो । यसरी संस्कृति कुनैपनि व्यक्ति तथा राष्ट्रको पहिचान हो । विविध संस्कृतिको गहिराइमा राष्ट्रको पहिचान र गौरव समाविष्ट भएको हुन्छ (वर्ल्ड भ्यु नेपाल, २०६७: १) ।

संस्कृति

संस्कृतिको क्षेत्र विशाल भएकोले यसलाई एउटै परिभाषामा बुझ्न र समेट्न गाह्रो छ । मानिसको कुनै समूहले बिहानदेखि बेलुकासम्म गर्ने सम्पूर्ण क्रियाकलापको समष्टि रूप नै संस्कृति हो । नेपाल सरकारको राष्ट्रिय संस्कृति

नीति, २०६७ मा विवेकशील मानव जातिले आफ्नो ज्ञान, सीप र क्षमताको उपयोग गरी निर्माण वा रचना गरेका यावत सिर्जना अनुरूपको जीवनशैली नै मानव संस्कृति हो र भौतिक र अभौतिक दुवै किसिमका सिर्जनाहरूलाई संस्कृतिका रूपमा सम्बोधन गर्ने गरिन्छ भनी प्रष्ट पारिएको छ । संस्कृति कुनैपनि राष्ट्रको पहिचान र गर्व गर्ने विषय हो । ढुङ्गेयुगदेखि आजसम्म पृथ्वीको विभिन्न भागमा बसाइसराई गर्दै आएका मानव समुदाय उसको संस्कृतिकै कारण जीवन्त छ ।

संस्कृति र पर्यटनको विकासमा नेपाली महिलाको भूमिका महत्त्वपूर्ण र उल्लेखनीय छ । सन् १९५० को दशकदेखि नेपालका विभिन्न स्थलहरू पर्यटकका लागि खुल्ला गरिएपछि विश्वको ध्यान यसतर्फ आकर्षित भयो । The world is book, he who stays at home reads only one page भनेर धेरै पहिले नै St. Augustine ले भनेका थिए । त्यसैले केही जान्ने, नयाँ ठाउँ हेर्ने र सिक्ने स्वभावका मानिसले विश्वरूपी पुस्तक अध्ययन गर्ने उद्देश्यले सुरु गरेको यात्रा जारी नै छ । मानिसको उत्सुकताले उसलाई आज हिमालको टुप्पो, मरुभूमि, समुन्द्रको पिँध र पहाडका कन्धरा जताततै पुऱ्याएको छ । एउटा परिवार बिनाबाधा व्यवधान अगाडि बढ्न प्रत्येक सदस्यको कर्तव्य, अधिकार र त्यागमा सन्तुलन हुनुपर्दछ । महिला र पुरुष दुवै मिलेर बनेको परिवारलाई सुमधुर ढङ्गमा अगाडि बढाउन काम र अधिकारमा सन्तुलन कायम गर्नुपर्दछ ।[२] समाजलाई सुचारु रूपमा सञ्चालन गर्न तोकिएका विविध नियम, पथपरेजको सङ्गालो र मानिसको समग्र क्रियाकलापको सिङ्गोस्वरूप नै संस्कृति हो ।[३] हाम्रो सम्पूर्ण जीवन नै संस्कृतिद्वारा सञ्चालित छ । भौतिक र आध्यात्मिक दुवै पक्षलाई संस्कृतिले गहिरो प्रभाव पारेको देखिन्छ । संस्कृतिका यी विविध पाटाहरूलाई संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने कार्यमा भने महिलाहरूको अहम् भूमिका छ । पृथ्वीमा मानिसको उत्पत्तिपछि आजको समाज र परिवारको बनोट बन्न हजारौं वर्ष लाग्यो । साढे तीन अर्ब वर्षअघि पृथ्वीमा जीवनको सृष्टि भएको तथ्य वैज्ञानिकहरूले प्रमाणित गरिसकेका छन् । जीवको उत्पत्ति ६५ करोड वर्षअघि भयो । पहिले जलचर र पछि थलचर जीव देखा परे । ५५ करोड वर्षअघि स्तनपायी र बाँदर एवम् पछि विकसित मानवका पुर्खा भन्न सकिने जीव आए ।[४] मानिसले आफ्नो मष्तिस्कको विकास गर्दै लगेर आजको स्थितिमा आइपुगेको हो । मानिस चिन्तनशील प्राणी भएको कुरा प्रमाणित भइसकेको छ ।

मानवशास्त्रीहरूले सम्पूर्ण मानव जातिलाई मुख्य तीन रक्त समूहमा बाँडेर मानव विकासक्रमको अध्ययन गरेको पाइन्छ । ती हुन् (१) निग्रो (२) ककेसियाली र (३) मङ्गोल । नेपालका विभिन्न क्षेत्र प्रागऐतिहासिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मानिएका छन् । नेपालको हिमाली र तराई दुवै क्षेत्रमा प्रागः

मानवका अवशेषहरू भेटिएका छन् । नेपालको सिवालिक श्रृङ्खलाको अध्ययन विस्तृत रूपमा हुन सकेमा यस विषयमा अझ प्रकाश पार्न सकिन्छ ।[५] शिकारी घुमन्ते जीवनपश्चात् मानिसले कृषि र पशुपालनद्वारा जीवनयापन गर्न थाल्यो । मानवले कृषिकर्म जानेपछि जमिन र त्यसमा आफ्नो हक जमाउन थाल्यो । आफूपछि आफ्नै वीर्यको सन्तानले त्यो उपभोग गर्न पाओस् भन्ने मनसायले एक पति/पत्निको अवधारणाले परिवारको आकार लियो ।

यसै क्रममा परिवारको विस्तार हुँदै आयो । प्रारम्भमा महिला र पुरुष दुवै समान रूपमा आहाराको खोजीमा शिकार गर्न जान्थे । गर्भधारण गरेर सन्तान जन्माउन थालेपछि महिला घरबाहिरको काममा विस्तारै निस्क्रिय र घरभित्रको काममा सक्रिय हुन थाले । मानिसले बोल्न र लेख्न जानेपछि समाज सञ्चालनको लागि नीति नियम बनाउन थाले । वेद, उपनिषद्, पुराण, रामायण, महाभारत र गृह सुत्रहरू र श्रुतिहरू विस्तारै लिपिबद्ध भएर निस्किए । धार्मिक ग्रन्थहरूले निर्देश गरेअनुसार नै सामाजिक नीति एवं नियमहरू बने । संस्कृतिका विविध आयामहरू पालन र संरक्षण गर्नमा महिलाहरू नै अग्रसर भए । बिहान उठेदेखि राती आराम गर्ने बेलासम्म घर गृहस्थी संहाल्दै संस्कार पालन गर्ने कार्यको दायित्व महिलाहरूमा थपिँदै गयो । पुरुषहरूले निर्देश गरेको सिद्धान्तलाई महिलाले व्यवहारमा ल्याउने कार्य गरे । यसरी समयसँगै संस्कृतिका संरक्षक महिलाहरू हुँदै गएको देखिन्छ । अधिकांश धर्मले पितृसत्तालाई बलियो बनाउन मद्दत पुर्‍याएको देखिन्छ र पुरुषको प्रभूत्वलाई सर्वोपरि मान्दछ । यी धर्महरूमा पितृसत्तालाई यसरी प्रस्तुत गरिन्छ कि मानौँ यो ईश्वरकै इच्छा हो । धेरैजसो धर्महरू उच्चवर्ग र उच्चजातिका पुरुषहरूले नै बनाए, परिभाषा दिए र त्यसमाथि नियन्त्रण कायम गरे । उनीहरूले नै नैतिकता, नीतिशास्त्र, व्यवहार र कानुनको समेत व्याख्या गरिदिए ।[६] यसरी धर्म र नैतिकताले व्याख्या गरेको दायराले महिलालाई संस्कृति, सस्कार र चाडपर्वसँग बढी जोड्दै लग्यो । आजको दिनमा पनि घरभित्रको काम र संस्कारको समेत पूर्ण रूपमा महिलाले नै जिम्मा लिएको देखिन्छ । यसरी संस्कृति प्रवर्द्धनमा नेपाली महिलाहरूको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका हुँदै गयो ।

पर्यटन

अनेकौँ ऐतिहासिक, दर्शनीय र महत्त्वपूर्ण स्थानहरू हेर्न वा मन बहलाउनका लागि देश विदेशमा गरिने भ्रमण वा यात्रालाई नै पर्यटन भनिन्छ । यस्तै देश विदेश घुम्ने भ्रमण गर्ने मानिसलाई पर्यटक भनिन्छ । आनन्द, विश्राम एवम् मनोरञ्जन, स्वास्थ्य, खेलकुद, संस्कृति, परिवार र वंशज भेटघाट, आध्यात्मिक र धार्मिक प्रतिष्ठा, पेसा र व्यवसाय आदि मुख्य कारणले नै

पर्यटकहरू यताउता आउनेजाने गर्दछन् । संस्कृत साहित्यमा पनि पर्यटन, देशाटन, आखेट र तीर्थाटनजस्ता शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । ज्ञान प्राप्तिसँगै आमोदप्रमोदको उद्देश्यले गर्ने यात्रालाई पर्यटन शब्दले बुझाउँछ ।[७] लिग अफ नेसन्स्का अनुसार आफू बसेको देशभन्दा अन्यत्र गएर २४ घण्टाभन्दा बढी बस्ने मानिसलाई पर्यटक अर्थात टुरिष्ट भनिन्छ । यसैलाई अझ परिमार्जित गर्दै भनिएको छ; "कुनैपनि व्यक्ति आफ्नो बसोबास र स्थानभन्दा अन्यत्र जुनसुकै कारणले भ्रमण गरेपनि यात्रा गरेबापत पारिश्रमिक पाउँदैन भने ऊ पर्यटक हो । पर्यटक र स्थानीय दुवैपक्षको क्रियाकलापबाट मात्र पर्यटनको प्रादुर्भाव हुन्छ । आकर्षण तत्त्व, विकर्षण तत्त्व दुवैको उत्तिकै महत्त्व पर्यटनमा छ । यातायात, बसोबासको थलो र अत्यावश्यक सुविधालाई पर्यटनको मुख्य आधार मान्न सकिन्छ । आन्तरिक पर्यटन र त्यसअन्तर्गत पर्ने घरबास (होमस्टे) को विकासको सम्भावना प्रचुर मात्रामा देखिन्छ ।"

नाथमद्वारा सञ्चानल गरिएको पर्यटनसँग सम्बन्धित विभिन्न विषयक तालिमहरूः

क्र.स.	विषय र क्षेत्र	पुरुष	महिला
१	बी.एच.एम.	२९१	२२३
२	बी.टी.टी.एम.	१४२	६३
३	होटल तर्फ	५००७	१०९३
४	टुर र ट्राभल	३०७८	५२४
५	ट्रेकिङ्गतर्फ	६७३२	८६
६	अन्य तालिमहरू	२७००	४६४
७	घुम्ती तालिम	४५०७	१३६५
	जम्मा	**२२४५७**	**३८१८**

पुरुष	२२४५७	८५.००%
महिला	३८११८	१५.००%
जम्मा	**२६२७५**	**१००.००**

(स्रोतः नाथम, २००९)

पदयात्रा र पर्वतारोहणमा महिला

विश्वका धेरै पर्यटकहरू नेपालको पदयात्रामा आउन लालायित हुन्छन् । पदयात्राको दृष्यावलोकन र नेपालीहरूको व्यवहारबाट प्रभावित

भएर बारम्बार नेपाल आउने पदयात्रीको सङ्ख्या पनि धेरै नै छ । नेपालको पर्यटन व्यवसायमा महिलाहरूको भूमिका सशक्त छ । इश्वी सन् २००७ मा United Nation World Tourism Organization (UNWTO) ले Tourism Opens door For women भन्ने नारा ल्यायो । तर नेपालमा पर्वतीय पर्यटनमा महिलाको सहभागिता सन् १९५० देखि नै थियो । संसारका उच्च १० हिमालहरूमध्ये ८ वटा नेपालमा छन् भन्न पाउँदा गौरवको अनुभव हुन्छ । संसारका ७ हजार ६ सय मिटरभन्दा अग्ला ३१ वटा हिमालहरूमध्ये २३ वटा नेपालमै पर्दछन् । यसरी नेपालमा ६ हजार मिटरभन्दा माथिका १३ सय हिमालहरू छन् । ६ हजारभन्दा अग्ला करिब २ सयभन्दा बढी हिमालहरू सगरमाथा क्षेत्रमा मात्र छन् । लाक्पा शेर्पापछि १९९३ मा पासाङ लामु शेर्पाले सगरमाथा आरोहणलाई पच्छ्याइन । लाक्पा शेर्पाले तीनपटक सफलतापूर्वक सगरमाथा आरोहण गरेर कीर्तिमान स्थापना गरिन् । हालसम्म १६ जनाभन्दा बढी नेपाली महिलाहरूले सफलतापूर्वक सगरमाथा चढिसकेका छन् । सन् १९७५ मा जापानकी जुन्को तावेइले सगरमाथा सफलतापूर्वक आरोहण गरेर विश्वकै महिला दिदीबहिनीहरूलाई हौसला र प्रेरणा प्रदान गरिन । सन् १९९९ मा तीन दिदीबहिनी लक्की, डिक्की र निक्कीले खोलेको ट्रेकिङ्ग कम्पनी नेपालमा मात्र होइन विश्वमै चर्चित छ । ट्राभल एजेन्सी,ट्रेकिङ्ग एजेन्सी, होटल, रिसोर्ट आदि विभिन्न स्थानमा कार्यरत कर्मचारीको सङ्ख्याको उल्लेख गर्दा TAAN ले २ सय महिलाहरूको सक्रिय संलग्नता देखाएको छ । प्रस्तुत तालिकाबाट पनि यस कुराको पुष्टि हुन्छ ।

विविध स्थान	**पुरुष**		**महिला**		**जम्मा**
	नं	%	**नं**	%	
ट्राभल एजेन्सी	१,९७५	८९.४	२३५	१०.६	२,२१०
ट्रेकिङ्ग	९,२४	९५.५	४९	१०.६	९७३
राफ्टिङ्ग	३४३	९६.०	१४	४.०	३५७
एअरलाईन्स	२,१०९	८९.१	२५७	१०.९	२,३६६
बसोबास र खानपानको व्यवस्था	१९,९१३	८१.२	४,६११	१८.८	२४,५२४
जम्मा	२५,२६४	८३.०	५,१६६	१७.०	३०,४३०

(स्रोतव्यक्तिः रुद्र उपाध्याय)

नेपालको पर्यटन उद्योगमा महिलाको पनि सहभागिता छ । महिलाको सहभागितालाई वृद्धि गर्न संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयमा

छुट्टै शाखा नभए पनि विविध कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेको देखिन्छ । यूएनडीपीको सहयोगमा सञ्चालित पर्यटन क्षेत्रमा महिला उद्यमशीलताको विकास १९९४ देखि १९९६ सम्म लागू भएको थियो ।[८] नगरकोट, सुन्दरीजल, बुङमति, घान्द्रुक, घोडेपानी, पोखरा, बेगनास र भैरहवा आदि स्थानमा ६ सय ८१ जना महिलाहरूलाई तालिम दिइएको थियो । यो आयोजना लागू भएपश्चात् पर्यटनसँग सम्बन्धित प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष व्यावसाय हुनुमा महिला सहभागितामा वृद्धि भएकोले हो ।[९] पर्यटन उद्योगमा महिलाहरूको सहभागिता भए पनि सन्तोष मान्ने स्थिति भने छैन । पैदलयात्रा गर्ने महिलाहरू आफ्नो मार्गनिर्देशक गाइड महिला नै हुँदा सुरक्षित महसुस गर्दछन् । तर महिलालाई घरबाहिर काम गर्न त्यति सहज छैन । पर्यटनमा संलग्न महिलाहरू सम्बन्धित निकायबाट विश्वास र सहयोग पाउन असहज भएको अनुमान सुनाउँछन् । हिजोआज हाम्रो देशमा महिलाको स्थितिमा धेरै सुधार आएको छ । यद्यपि पुरुष सरह सम विकासको आधार बनाउनु पनि उत्तिकै आवश्यक छ । पर्यटन उद्योगमा महिलाहरू निम्नस्तरदेखि माथिल्लो निकायसम्मसंलग्न छन् । हाम्रो देशमा दशवर्षसम्म चलेको द्वन्द्वले ग्रामीण पर्यटनमा ठूलो असर पारेको देखिन्छ । १० वर्षको जनयुद्धमा जनधनको ठूलो क्षति भयो । निरअपराध नागरिकहरू हजारौंको सङ्ख्यामा मारिए, तिनका परिवारले लामो समयसम्म मनोवैज्ञानिक त्रास र डरको सामना गर्नुपऱ्यो । लामो समयसम्म चलेको द्वन्दले पर्यटन व्यवसायलाई धारासाही बनायो । शान्ति सुरक्षा नभएपछि पर्यटकको सङ्ख्या ह्वात्तै घट्यो । पछि विस्तारै ग्रामीण पर्यटन फस्टाउँदै आयो । हाम्रो मुलुकमा ग्रामीण पर्यटनको भविष्य उज्ज्वल छ । निश्चित अवधारणा र कार्यक्रम लग्न सकेमा ग्रामीण पर्यटनद्वारा अर्थोपार्जनसँगै प्रत्येक नेपाली आत्मनिर्भर हुन सक्छन् । नेपालमा ग्रामीण पर्यटनको प्रचारप्रसार गर्न सञ्चार माध्यम र आमा समूहहरू रातोदिन खटेका छन् ।[१०] यसै प्रयत्नको फलस्वरूप ग्रामीण पर्यटनलाई धार्मिक पर्यटनभन्दा फरक धारमा ल्याउन सकिएको छ ।

ग्रामीण पर्यटनअन्तर्गत होमस्टे अवधारणालाई गुणात्मक प्रतिफल दिन महिलाहरूको प्रमुख भूमिका देखिएको छ । नेपालमा होमस्टेसम्बन्धी नीति आएपश्चात् २ सयभन्दा बढी होमस्टे औपचारिक रूपमा दर्ता भएका छन् । दर्ता नगरेरै ४०/५० वटा सञ्चालन गरिरहेका छन् । स्याङजाको सिरुवारीबाट सुरु भएको होमस्टे आज गण्डकी अञ्चलबाहेक अन्यत्र पनि फैलिसकेको छ । आठ सयदेखि बाह्र सय रूपैयाँसम्मका एक रात बास, दुई छाक खाना र खाजा खाएर गाउँले रहनसहनको अवलोकन होमस्टेको आकर्षण हुन् । होमस्टेलाई दिगो, स्तरीय र सुरक्षित बनाउन गुरुङ महिलाको महत्त्वपूर्ण भूमिका देखिन्छ । विभिन्न ठाउँमा सञ्चालित होमस्टेलाई स्तरीय र सहज

बनाउन विभिन्न सङ्गठनले महिलाहरूलाई विशेष तालिम पनि दिएका छन् । प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदा बचाउन चेतनामूलक विविध कार्यहरू पनि निरन्तर भइरहेको छ । नेपालमा सञ्चालित होमस्टेका प्रमुख आधारहरू यस प्रकार छन् :

क) पर्यटनका विविध कार्यक्रमहरू ग्रामीण क्षेत्रमै अवस्थित हुनुपर्ने,

ख) निर्माण कार्य गर्दा ग्रामीण मापदण्ड र प्राकृतिक दृश्यावलोकनलाई ध्यानमा राख्ने,

ग) नयाँ पुस्तालाई देशको रहन सहन संस्कृतिबारे सामूहिक रूपमा जानकारी दिने,

घ) यातायातको सुविधा र स्तरवृद्धि गर्न स्थानीयहरूले राज्यका सम्बन्धित निकायहरूमा पहल गरिरहने ।[११]

स्थानीय समुदायको आर्थिकस्तर वृद्धि गरेर नवपुस्तालाई गाउँमा, देशमा बस्ने वातावरण बनाउन होमस्टेको ठूलो भूमिका हुन्छ । स्वदेशी र विदेशी पर्यटकलाई होमस्टे व्यवस्थाले जसरी आकर्षित गरेको छ त्यसलाई अझ प्रभावकारी र दिगो बनाउन यातायातको सुविधा र बाटोको स्तरवृद्धिमा सुधार आवश्यक छ ।

धुवाँरहित उद्योग व्यवसाय पर्यटनमा आनन्द मनोरञ्जन, ज्ञान, सबै प्राप्त हुन्छ । त्यसैले घरबास (होमस्टे) को सम्भावना बढ्दै गएको छ । इश्वी सवत् २०१६ को नेपाल पर्यटनको तथ्याङ्कअनुसार होमस्टेमा दर्ता भएका घरको सङ्ख्या २ सय ७१ मात्र छन्, जसअन्तर्गत कोठाहरू ५ सय ७ वटा र खाटहरू ८ सय ७८ वटा छन् । लुम्बिनीमा पर्यटकहरूको बसाइ लम्ब्याउने उद्देश्यले भिलेज टुरको योजना बनाएको समाचार प्रकाशित भएको छ । धार्मिक उद्देश्यले लुम्बिनी दर्शन गर्न जाने तीर्थालुहरूलाई गाउँ भ्रमण गराएर सांस्कृतिक र आर्थिक अवस्था नजिकैबाट अवलोकन गराउने यो योजना प्रशंसनीय छ ।

नेपालको आर्थिक विकासमा पर्यटनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको प्रमाणित भइसकेको छ। धुवाँरहित उद्योगको उपनामले पनि चिनिने पर्यटनबाट पर्यावरणको संरक्षण गर्दै संस्कृति र सम्पदाको प्रचार प्रसारमा नेपाली महिलाहरू लागेका छन्। नेपालमा भएका प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदाको कदर गर्दै युनेस्कोले यहाँका स्तूप, मन्दिर, दरबारहरू, निकुञ्ज र हिमाललाई विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत गरेको छ। नेपालको कला एवं वास्तुकलाको अध्ययन अवलोकनसँगै पर्वतारोहण र पदयात्रा गर्न स्वदेशी र विदेशी पर्यटकहरू लालयित छन् । उनीहरूलाई सत्यतथ्य जानकारी दिँदै मनोरञ्जनसमेत प्रदान गर्न पर्यटन व्यवसायमा आबद्ध नेपाली महिलाहरूको देन ठूलो छ । कुनै पनि गन्तव्यमा पर्यटकलाई आकर्षण

गर्ने प्रमुख तत्त्वहरू नेपालमा छरपस्ट रूपमा रहेको पाइन्छन् ।

Ritchie र Zins ले पर्यटकलाई अकर्षण गर्न औँल्याएका प्रमुख तत्त्वहरू सान्दर्भिक भएकोले यहाँ उद्द्त गरिएको छ । ती हुन् : १) हस्तकला र शिल्प, २) भाषा, ३) परम्परा, ४) खानपान, ५) कलाकौशल, र सङ्गीत, मेला, ६) पुरातत्त्व र इतिहास, ७) दैनिक कार्य र प्रविधि, ८) वास्तुकला, ९) धर्म, १०) शिक्षाको व्यवस्था, ११) भेषभूषा र गहना तथा १२) फुर्सदमा गरिने क्रियाकलापहरु । समष्टिगत रूपमा पर्यटकलाई कुनै पनि स्थलमा आकर्षित गराउने प्रमुख कारक तत्त्वहरू बनेको देखिन्छ ।[१२] पर्यटकलाई धेरै दिनसम्म व्यस्त राख्न र मनोरञ्जन प्रदान गर्न नेपालका सांस्कृतिक र प्राकृतिक दुवै सम्पदाले हामीलाई भरपूर साथ दिएका छन् । इतिहास, संस्कृति, जात्रा र कला वास्तुकलाको अवलोकन गर्न अधिकांश पर्यटक काठमाडौं उपत्यका आउने गर्दछन् । यसैगरेर पैदलयात्रा र पर्वतारोहण गर्ने उद्देश्यले पनि पर्यटकहरू आउने १२ वटा उत्कृष्ट र चर्चित गन्तव्यहरू यस प्रकार रहेका छन् :

१) माउण्ट एभरेष्ट बेस क्याम्प (१२/१३ दिन लाग्ने)
२) अन्नपूर्ण राउण्ड (१३/१४ दिन लाग्ने)
३) अन्नपूर्ण बेस क्याम्प (९/१० दिन लाग्ने)
४) पुनहिल ट्रेक (५/७ दिन लाग्ने)
५) लाङटाङ ट्रेक (७/१३ दिन लाग्ने)
६) मनास्लु ट्रेक (१३/१४ दिन लाग्ने)
७) एभरेष्ट बेस क्याम्प र तीनवटा फास्ट ट्रेक (१७/१८ दिन लाग्ने)
८) गोक्यो ट्रेक (११/१२ दिन लाग्ने)
९) माथिल्लो मुस्ताङ (१३/१४ दिन लाग्ने)
१०) माथिल्लो डोल्पो (२१/२२ दिन लाग्ने)
११) कञ्चनजङ्घा ट्रेक (२० दिन लाग्ने)
१२) मकालु बेस क्याम्प (१६/१७ दिन लाग्ने)

उत्कृष्ट १२ गन्तव्यहरूमा मुख्य सिजनमा स्वदेशी र विदेशी पर्यटकहरूको ज्यादै घुइँचो नै लाग्ने गर्दछ । यी सबै स्थलहरूमा नेपाली महिलाहरूको प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष सहभागिता रहेको छ ।

उपसंहार

सांस्कृतिक पर्यटनले समाजमा प्रचलित विविध विधा अँगालेको देखिन्छ । बसोबास, भेषभूषा, जीवनशैली, लोकगीत, नाच, आख्यान, लोककथा, स्थानीय

खानपानसँगै कला, वास्तुकला, मौलिक बाजा (वाद्यवादन), स्थानीय कलाकौशल, विविध चाडपर्व र जात्राहरू अवलोकन गर्न टाढा-टाढाबाट पर्यटकहरू नेपाल आइरहेका छन् । पुरातात्त्विक स्रोतअन्तर्गतका ऐतिहासिक किल्ला, गढी, दरबार, मन्दिर, स्मारक, अन्वेषण र उत्खनन गरिएका स्थल र प्रदर्शन गरिएका पुराना सिक्काहरू पनि पर्यटकहरूको रोजाइमा पर्ने विषयवस्तु हुन् । संस्कृति र पर्यटनको विशाल क्षेत्रको संरक्षण र प्रचारप्रसारमा नेपाली महिलाहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका भए तापनि सन्तोष मानेर बस्ने अवस्था भने छैन । यस क्षेत्रमा महिलाहरूको सहभागिता बढाउन सरकारको नीति नियमदेखि प्रत्येक घरदैलोबाट सकरात्मक प्रयत्न गर्नु आवश्यक छ । पर्यटन प्रवर्द्धनमा महिलाको सक्रिय सहभागिताले गर्दा परिवारको आर्थिकस्तर वृद्धि भएर आफ्ना सन्तानको लालनपालन र शैक्षिक स्तरमा आएको परिवर्तन टड्कारो रूपमा देख्न सकिन्छ । पर्यावरणको संरक्षण गर्दै वातावरणलाई स्वच्छ बनाउन पर्यटनमा लागेका महिलाको ठूलो भूमिका छ ।

पर्यटकहरूलाई खाने, पिउने र मनोरञ्जन दिने विभिन्न क्रियाकलापहरूमा महिलाको निकै ठूलो संलग्नता छ । तारे होटलदेखि लिएर सामन्य होटल र रेस्टुरेण्टसम्म महिलाहरूको कामको अवलोकन गर्दा नीति निर्माण र अधिकृतस्तरमा साह्रै न्यून तर सामान्य काममा बढी सक्रिय रहेको पाइन्छ । यी विविध कार्यस्थलमा काम गर्ने महिलालाई मर्यादित एवं आत्मसम्मानपूर्वक काम गर्न सक्ने वातावरणको सिर्जना गर्न वाञ्छनीय भएकोले सर्वोच्च अदालतबाट निर्देशिका जारी गरिएको छ । यस्ता कार्यस्थलमा कार्यरत महिला श्रमिकहरूको सबै प्रकारका यौन तथा आर्थिक शोषणहरूको अन्त्य गर्न सम्बन्धित क्षेत्रबारे अदालतबाट तयार गरिआएको नियामावली, २०५० प्रभावकारी ढङ्गले कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । पर्यटक र स्थानीय बासिन्दाबाट हुनसक्ने आर्थिक एवं यौनजन्य शोषण रोक्न सबैको सहयोग आवश्यक छ । समयमै यस विषयमा विशेष ध्यान पुऱ्याएमा मात्रै श्रमजीवी महिलाहरूलाई सुरक्षित एवं मर्यादित बनाउँदै पर्यटकको सङ्ख्यामा उल्लेखनीय वृद्धि गर्न सकिन्छ ।

टिप्पणी

१) रमेशराज कुँवर, टुरिष्ट एण्ड टुरिजम, काठमाडौंः इन्टरनेसनल स्कुल अफ टुरिजम एण्ड होटेल म्यानेजमेन्ट, २००६, पृ. ११५ ।

२) वीणा पौड्याल, विविध आयाममा नेपाली महिला, काठमाडौंः पैरवी बुक हाउस, २०६७, पृ. १० ।

३) वीणा पौड्याल, पूर्ववत्, पृ. ६० ।

४) प्रेमकुमार खत्री, उत्पत्ति मानव सभ्यताका केही पक्षको ऐतिहासिक

एवम् मानवशास्त्रीय अध्ययन, काठमाडौंः नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र , २०५५, पृ. ११ ।
५) पूर्ववत, पृ. ५६ ।
६) कमला भासिन, पितृसत्ता के हो ? काठमाडौँः स्त्री शक्ति, पृ. १२-१३ ।
७) वीणा पौड्याल, पूर्ववत, टिप्पणी नं. १., पृ. २२८-२२९ ।
८) घनानाथ ओझा, नेपालमा महिला, काठमाडौंः पैरवी बुक्स हाउस, २०६७, पृ. १२२ ।
९) घनानाथ, पूर्ववत्, पृ. १२३ ।
१०) वीणा पौड्याल, पूर्ववत्, पृ. २३१-२३२ ।
११) वीणा पौड्याल, "मन जितेको भुजुङ र घले गाउँको होम स्टे," अन्नपूर्ण पोष्ट, २०७२ चैत्र २०, शनिबार ।
१२) विभिन्न वेभपेजहरू ।

नेपालको जीवन्त संस्कृतिमा २०७२ सालको महाभूकम्पले पारेको असर

भीमप्रसाद नेपाल
पूर्वप्रमुख
राष्ट्रिय अभिलेखालय

विषय प्रवेश

सांस्कृतिक सम्पदाहरू मानव सभ्यताको विकासक्रममा सिर्जना एवं विकास भएका मानव मस्तिष्कका बौद्धिक उपज हुन् । हाम्रो विगतका महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हुन् । संस्कृति आफ्नो जाति, वर्ग, समुदाय अझ समग्रमा राष्ट्रको पहिचानसँग जोडिएको विषय हो, अर्को शब्दमा भन्दा हाम्रो समाज र राष्ट्रको आधारशिला हो । राष्ट्रियता जगाउने विषय हो । एकजना विद्वानले आफ्नो संस्कृति एवम् इतिहास नभएको समाज जराबिनाको रूखजस्तै हो भनेको छन् । संस्कृति जातीय एवं सामाजिक सरोकारको विषय हो । संस्कृति कुनै व्यक्ति विशेषले बनाउँछु भनेर बन्ने विषय होइन । यो त जाति, समूह तथा समुदायको सामूहिक व्यवहार हो । संस्कृति एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुने विषय भएकाले संस्कृतिमा समुदायको आफ्नो अतीत जोडिएको हुन्छ । सांस्कृतिक सम्पदाहरूले हामी आफैँलाई जान्न बुझ्न मद्दत गरिरहेका हुन्छन् र तिनमा हाम्रो भावानात्मक सम्बन्ध पनि गाँसिएको हुन्छ ।

सांस्कृतिक सम्पदालाई तिनको प्रकृति, स्वभाव एवम् विशेषताका आधारमा विभिन्न विधामा विभक्त गर्ने गरिन्छ । मुख्यतयाः मूर्त सांस्कृतिक सम्पदा (Tangible Cultural Heritage), अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा (Intangible Cultural Heritage) र अभिलेखात्मक सम्पदा (Documentary Heritage) गरी मुख्य तीन विधामा विभक्त गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन छ । त्यस्तै भौतिक र अभौतिक भनेर पनि उल्लेख गर्ने गरिन्छ । स्वभाव र गुणका दृष्टिकोणबाट

हेर्दा अभिलेखात्मक सम्पदा पनि मूर्त प्रकृतिकै भएपनि अरू मूर्त सम्पदाभन्दा भिन्न प्रकृतिको भएकाले छुट्टै शीर्षकमा चर्चा गर्ने प्रचलन छ ।

अभौतिक वा अमूर्त सम्पदा सिर्जनासँग सम्बन्धित छ । मानिसको भौतिक एवं दैनिक जीवनका आवश्यकताहरूको परिपूर्ति र तिनको स्तरलाई प्रकट गर्ने गुणात्मक उपलब्धिहरू भौतिक संस्कृतिभित्र पर्दछन् जस्तै औजार, उपकरण, भाँडाकुडा, कलावस्तु, संरचनाहरू आदि । अभौतिक वा अमूर्त संस्कृति मानिसको विचार एवं बौद्धिकतासँग सम्बन्धित हुन्छ । अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदालाई विभिन्न नामले सम्बोधन गर्ने गरिन्छ जस्तै, अभौतिक सम्पदा, अस्पृश्य सम्पदा, जीवन्त सम्पदा, बौद्धिक सम्पदा आदि । समग्रमा मानिसले समाजको सदस्यको नाताले सिकेका जानेका कुराहरू जसलाई उसले व्यवहारमा उतारिरहेको हुन्छ, तिनलाई अमूर्त संस्कृति भन्ने गरिन्छ । अझ स्पष्टभन्दा मानिसको जीवन पद्धति नै अमूर्त संस्कृति हो । यस सन्दर्भमा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, २००३ ले दिएको परिभाषा उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । यस महासन्धिको धारा २ मा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा भन्नाले प्रचलनहरू, प्रतिनिधिहरू, अभिव्यक्तिहरू, ज्ञान, सीपहरूका साथसाथै उपकरणहरू, वस्तुहरू, कलावस्तुहरू र त्यससँग जोडिएका सांस्कृतिक स्थलहरू जसलाई ती समुदायहरू तथा कतिपय अवस्थामा व्यक्तिहरूसमेतले आफ्नो सांस्कृतिक सम्पदाको रूपमा अवलम्बन गरिरहेका हुन्छन् । तिनलाई जनाउँदछ भनेर अमूर्त सम्पदालाई परिभाषित गरेको छ । त्यस्तै यो एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुँदै समुदायहरू र समूहहरूद्वारा तिनीहरूको वातावरण, प्रकृति तथा तिनको इतिहासको अन्तर्क्रियाको क्रममा निरन्तररूपमा पुनर्उत्पादन हुन्छ । यसले समाज एवं समुदायको परिचय र निरन्तरताको एउटा अनुभूति प्रदान गर्दछ । यसले सांस्कृतिक विविधता तथा मानव सिर्जनात्मकताप्रतिको सम्मानलाई प्रवर्द्धन गरिरहेको हुन्छ । यसरी अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदालाई विस्तृत रूपमा परिभाषित गरिएको छ र समग्रमा अमूर्त/जीवन्त संस्कृतिलाई पाँच विभिन्न विधामा विभक्त गरेको छ । अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको संवाहकको रूपमा भाषा, मौखिक परम्पराहरू तथा अभिव्यक्तिहरू, अभिनयकलाहरू, सामाजिक अभ्यासहरू, अनुष्ठाहरू तथा चाडपर्वका उत्सवहरू, प्रकृति र ब्रह्माण्डसँग सम्बन्धित ज्ञान प्रचलनहरू र परम्परागत कलाकौशल पर्दछन् ।

नेपालको सन्दर्भमा जीवन्त संस्कृति

नेपालको सन्दर्भमा प्राज्ञिक क्षेत्रमा कतिपयले सोझै संस्कृति शब्दअन्तर्गत चर्चा, परिचर्चा, अध्ययन एवं अनुसन्धान गरिरहेको छन् भने कतिपयले

लोकवार्ता शीर्षकमा चर्चा परिचर्चा गरिरहेका छन् । नेपालको सन्दर्भमा सर्वप्रथम नेपाल सरकारको आधिकारिक दस्तावेज राष्ट्रिय संस्कृति नीति, २०६७ मा नेपाली राष्ट्रिय संस्कृतिलाई यसरी परिभाषित गरिएको छः- "वर्तमान नेपालको सीमाभित्र इतिहासको विभिन्न कालखण्डमा बसोबास गरेका विभिन्न मानवसमुदाय वा मानवसमुदायहरूले सिर्जना गरेर छाडेका र हाल बसोबास गरिरहेका हाम्रा विभिन्न जाति एवं समुदायका पूर्खाहरूले सिर्जना र अवलम्बन गरी हामीलाई जिम्मा लाएर गएका भौतिक, अभौतिक सम्पदाहरू र त्यस अनुरूपको जीवनशैलीको समष्टिगत रूप नै नेपालको राष्ट्रिय संस्कृति हो।"अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, २००३ ले दिएको यसै प्रस्तुतिमा माथि उल्लिखित अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको परिभाषा र यसका विधाहरू हाम्रो सन्दर्भमा पनि उत्तिकै सान्दर्भिक छन्।

नेपालको लगभग २५ सय वर्ष पुरानो ऐतिहासिक विकासक्रममा हिन्दू र बौद्ध धर्म दर्शन तथा आध्यात्मिक पृष्ठभूमिमा थुप्रै जीवन्त संस्कृतिहरूको सिर्जना र विकास भयो। विभिन्न जातजातिहरूले आ-आफ्नै मौलिक संस्कृतिको विकास गरे । नेपालमा आफ्नै मौलिक भाषा, लिपि, भेषभूषा, खानपीन, धर्म, परम्परा, रहनसहन, कला, चाडपर्व संस्कार भएका लगभग १ सय २५ विभिन्न जातजातिहरू बसोबास गर्दछन् । तसर्थ नेपाल मानवशास्त्रीय खोज, अनुसन्धानको लागि धेरै सम्भावनाको देश हो । मूर्त र अमूर्त दुवै संस्कृतिको धनी देश हो नेपाल । विविधतामा एकता नै नेपाली संस्कृतिको विशेषता हो। नेपालमा धर्म र संस्कृतिको नाममा कहिल्यै द्वन्द्व भएन। देशको सबै भाग दुवै संस्कृतिको दृष्टिले धनी छ । तरपनि दुवै संस्कृतिको दृष्टिले काठमाडौँ उपत्यकाले विशेष महत्त्व राख्दछ। भनिन्छ, वर्षमा ३ सय ६५ दिन हुन्छन्। काठमाडौँ उपत्यकामा मात्र वर्षमा ३ सय ६६ जात्रा हुन्छन्। यसबाट काठमाडौँ उपत्यका जात्रा, पर्वका दृष्टिबाट कति धनी छ, स्वतः अनुमान लगाउन सकिन्छ।

२०७२ सालको महाभूकम्पले स्मारकलाई पुऱ्याएको क्षति

२०७२ साल वैशाख १२ गते गएको महाभूकम्प र त्यसपछिका परकम्पहरूले मध्यनेपालका विभिन्न भागमा धनजनको ठूलो क्षति भयो । यस विनाशकारी भूकम्पले हाम्रा थुप्रै ऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक सम्पदाहरूलाई ठूलो क्षति पुऱ्यायो । पुरातत्त्व विभागको क्षति मूल्याङ्कन प्रतिवेदनअनुसार काठमाडौँ, ललितपुर, भक्तपुर, गोरखा, नुवाकोटलगायतका जिल्लाहरूमा रहेका एक हजारभन्दा बढी स्मारकहरूलाई क्षति पुऱ्यायो । केही पूर्ण रूपमा क्षतिग्रस्त भए अर्थात् पूर्ण रूपले भत्किए भने केही सम्पदाहरू आंशिक रूपमा भत्किए।

कति चिराचिरा परेर चर्किएका छन् । सबैभन्दा बढी विश्वसम्पदा सूचीमा सूचीकृत हनुमानढोका दरबार क्षेत्रका करिब ९० प्रतिशत स्मारकहरूमा क्षति पुग्यो, केही पूर्ण रूपले भत्किए, केही आंशिक रूपले भत्किए। विभिन्न जिल्लामा गरेर लगभग १ सय ४० स्मारकहरू पूर्णरूपमा भत्किए। महाभूकम्पले मुस्ताङ जिल्लाका ९० प्रतिशत गुम्बाहरूमा क्षति पुगेको समाचार सार्वजनिक भएको थियो । समग्रमा देशभरका लगभग १ हजार स्मारकहरूलाई क्षति पुऱ्याएको जानकारी हुन आएको छ ।

राष्ट्रिय योजना आयोगले गरेको Post Disaster Needs Assessment (PDNA) अनुसार यस महाभूकम्पले लगभग रु. १६.९१ अर्ब बराबरको क्षति स्मारकहरूलाई पुऱ्याएको अनुमान गरिएको छ । यद्यपि सम्पदामा पुगेको क्षतिलाई पैसामा कदापि तौलन सकिँदैन। साथै, भूकम्पको कारण रु. ५१३.१३ अर्ब जतिका भौतिक संरचनाहरूमा क्षति पुगेको छ। त्यस्तै विभिन्न क्षेत्रको आयमा लगभग रु. १८७.०८ अर्ब जति कमी आएको तथ्याङ्क सार्वजनिक भएको थियो । साथै सांस्कृतिक र प्राकृतिक सम्पदामा आधारित नेपालको पर्यटन क्षेत्रमा लगभग रु. १८.८६ अर्ब बराबरको क्षतिको आँकलन भएको थियो भने यस क्षेत्रबाट हुने लगभग रु. ६२.३८ अर्ब बराबरको आम्दानी गुमेको आँकलन गरिएको थियो ।

यस पङ्तिकारको अनुभवमा महाभूकम्पपछि सबै देशबासी नै त्रसित त थिए नै । तर तुलानात्मक रूपमा पर्यटन श्रेत्र ज्यादा त्रसित देखिन्थ्यो । यसले लगभग एक वर्षसम्म पर्यटन क्षेत्रलाई तहसनहस नै पाऱ्यो। यसप्रकार संस्कृति क्षेत्रमा भएको अपुरणीय क्षतिको कारणले नेपालको पर्यटन विकास र प्रवर्द्धनमा सांस्कृतिक पर्यटनको कति धेरै महत्त्व छ भनेर नेपाल सरकार र पर्यटन व्यवसायीलाई बुझ्न कठिन भएन होला । उक्त महाभूकम्पछि यसले विभिन्न क्षेत्रमा पुऱ्याएको क्षति एवं असरको मूल्याङ्कन गरी पुनरोद्धारका लागि भावी योजना कार्यक्रमहरू बने र अहिले मन्दगतिमा भए तापनि कार्यान्वयन भइरहेका छन् । तर दुःख लाग्दो कुरो यस महाभूकम्पले हाम्रो जीवन तथा अभौतिक संस्कृतिमा परेको असरको बारेमा मूल्याङ्कन गर्न भने सम्बन्धित निकाय कसैले आवश्यक ठानेनन् । तसर्थ प्रस्तुत प्रस्तुतिको मुख्य उद्देश्य उक्त महाभूकम्पले हाम्रो जीवन्त संस्कृतिलाई पारेको असरका बारेमा केही चर्चा गर्न श्रेयस्कर ठानेको छु ।

महाभूकम्पले जीवन्त संस्कृतिमा पारेको असर

यस प्रस्तुतिमा अगाडि नै उल्लेख गरिएको छ कि जीवन्त संस्कृतिलाई अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा, अभौतिक सम्पदा, बौद्धिक सम्पदा, अस्पृश्य सम्पदा

आदि विभिन्न नामले सम्बोधन गर्ने गरिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा पनि हाम्रो जीवन पद्धति, मौखिक परम्पराहरू, जात्रा पर्वहरू, देवीदेवताहरूको पूजा आराधना पद्धतिहरू, विभिन्न कला उत्पादन गर्ने सीपहरू, विभिन्न परम्परागत नृत्यहरू र तिनलाई मञ्चन गर्ने कला, विभिन्न विधासम्बन्धी परम्परागत ज्ञान आदि र त्यस्तो कला एवम् सीप उत्पादन गर्ने उपकरणहरूसमेतलाई बुझ्नुपर्दछ । कतिपय अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरू आध्यात्मिक पृष्ठभूमिमा सिर्जना हुने भएकाले यिनको विशेष महत्त्व हुन्छ ।

हाम्रा अधिकांश स्मारकहरू जीवन्त सांस्कृतिक सम्पदाहरू हुन् । हाम्रा सबै स्मारकहरू, मन्दिर, मूर्ति, गुम्बा, स्तूप आदिमा भक्तजनहरूको दिनहुँ घुइँचो लाग्दछ । अझ विशेष पर्वका अवसरहरूमा पशुपतिनाथ जस्ता मन्दिरहरूमा लाखौं भक्तजनहरूको घुइँचो लाग्ने गर्दछ । प्रत्येक मन्दिरहरूमा दैनिक पूजापाठ गर्नु नेपाली संस्कृतिको मौलिक विशेषता नै हो । हाम्रा अधिकांश जात्राहरू कुनै न कुनै मन्दिरसँग सम्बन्धित छन् । यस्ता अभौतिक संस्कृतिले हाम्रो भौतिक सम्पदालाई जीवन्तता प्रदान गरेका हुन्छन् । यसरी हाम्रा मन्दिररूपी भौतिक स्मारकहरू र तीसँग सम्बन्धित जीवन्त संस्कृतिबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । एकको अभावमा अर्को अपूर्ण हुन्छ । तसर्थ एकलाई प्रभाव वा असर पर्दा अर्कोलाई स्वभावैले असर वा प्रभाव पर्ने नै भयो । त्यस्तै अधिकांश धर्मनिरपेक्ष वास्तु संरचनाहरू केहीमा सङ्ग्रहालयहरू सञ्चालन भएका छन् भने कतिपयमा सरकारी कार्यालयहरू सञ्चालन भएका छन् ।

२०७२ सालको महाभूकम्पले जति हाम्रो भौतिक सम्पदामा क्षति एंव असर पुग्यो, त्यति नै असर हाम्रो जीवन्त संस्कृतिमा पुऱ्याएको छ । हाम्रो धार्मिक एवं सांस्कृतिक क्रियाकलापमा यसले ठूलो असर पाऱ्यो । हाम्रो धार्मिक एवं सांस्कृतिक सम्वेदनशीलतामा ठूलो चोट पुऱ्याएको छ । कहिल्यै रोक्न नमिल्ने नित्य पूजाआजा पूर्णरूपमा भत्किएका र आंशिकरूपमा भत्किएका मन्दिरमा रोकियो । भूकम्प गएको केही दिनसम्म आंशिक रूपमा भत्किएका मन्दिरहरूको छेउ जानसम्म सकिएन । त्रासदीपूर्ण वातावरण रह्यो । कति दिनसम्म त पूजाआजाको कुरै छोडौं, कति मन्दिरका भगवान्का मूर्तिहरू टुटे फुटे, कतिपय मन्दिरका पुरिएका मूर्तिहरू निकाल्न हप्तौं लाग्यो । जात्रापर्वको समय थियो, कति जात्रापर्वहरू अवरुद्ध भए । कतिपय मन्दिरसम्म जाने बाटो अवरुद्ध भयो । अरू मानिससरह पूजारी गुठीयारहरू त्रसित हुने नै भए । देवीदेवताका भक्त एवं श्रद्धालुहरू मन्दिर एवं चैत्यसम्म जान डराए । सामान्यतयाः मन्दिरहरूमा गरिने नित्य पूजा टुट्यो । मानिसहरूले आफ्नो सामाजिक एवं सांस्कृतिक मूल्य, मान्यता तथा प्रचलनहरू सहजताका साथ सञ्चालन गर्न पाएनन् । यस्ता कार्यमा संलग्न कतिको घर ध्वस्त भयो,

कतिको ज्यान गयो, कति काष्ठकला एवम् धातुकलाकर्मीहरूको ज्यान गयो, कति त्रसित भएर आफ्नो काममा तत्काल फर्कन सकेनन् ।

भूकम्पको कारणले विश्वकै सबैभन्दा लामो अवधिसम्म सञ्चालन हुने नेपालको जीवन्त संस्कृतिको विशिष्ट उदाहरणको रूपमा रहेको पाटनको २०७२ सालको रातो मत्छेन्द्रनाथको रथजात्रा अवरुद्ध भयो । भूकम्पलाई अशुभ मानी भूकम्प रोकिएपछि स्वस्ति शान्ति गरेर सुचारु गर्नुपर्ने परम्परा रहेकोमा कम्पन आउनेक्रम नरोकिएपछि महिनौँसम्म जात्रा रोकेर राख्नुपऱ्यो । यदि सोही वर्षको दशैंसम्म मच्छेन्द्रनाथको जात्रा सुचारु गरी बुङ्मती पुऱ्याउन नसके भक्तपुरबासीले रथ लाने परम्परा थियो । अन्त्यमा स्वस्ति शान्ति गरी दशैं अगाडि नै जात्रा सम्पन्न भई रथजात्रा बुङमती पुऱ्याइएको थियो ।

कान्तिपुरको प्रसिद्ध रथजात्रा इन्द्रजात्रासँग सम्बन्धित २९ गुठीका केही सामान नष्ट भएका समाचारहरू प्रकाशित भएका थिए । आंशिक रूपमा भत्केका र भत्कनै लागेका मन्दिर, घरलगायतका संरचनाहरूमा लगाइएका काठ एवम् फलामका टेकाहरूले र भत्किएका संरचनाहरूको इँटा र माटोको थुप्रोले रथजात्रा मार्ग अवरुद्ध भएको थियो । चाबहिल गणेश (चन्द्रविनायक)मा दर्शनार्थीहरूको भीड भएको बेला मन्दिरको काठको टुँडाल र झ्याल खसेर दर्शनार्थीहरूको भागाभाग भयो, चन्द्रविनायकको कृपाले कसैलाई चोटपटक लागेन । देवताको स्थानमा जान खतरा भएपछि दर्शनार्थीहरूले मन्दिर प्राङ्गणमा राखेको गणेशको फोटोमा पूजा गरेका थिए ।

गोरखा जिल्लाको प्रसिद्ध मनकामना मन्दिर भत्केपछि कैयौँ दिनसम्म दर्शनार्थीहरूले उक्त मन्दिरको दर्शन गर्न नपाएको समाचार प्रकाशित भएको थियो । काठमाडौँ शहरको मुटुमा अवस्थित प्रसिद्ध रानीपोखरीको बीचमा रहेको बालगोपालेश्वर मन्दिर उक्त भूकम्पले भत्काएपछि दिदीबहिनी नभएका दाजुभाइहरूले यो वर्ष पनि भाइटीका लगाउन पाएनन् । दोलखा त्रिपुरासुन्दरी मन्दिर भूकम्पले भत्किएपछि त्रिपुरासुन्दरीको जात्रा रोकिने अवस्थामा पुगेको थियो । तर भूकम्प गएको तीन महिनापछि पुरातत्त्व विभागको प्रतिनिधि खटिएपछि स्थानीय सरोकारवाला एवम् स्थानीय बासिन्दा, सुरक्षा निकायलगायतको सहयोगमा भत्केका भग्नावशेषहरू हटाई उक्त जात्रा सञ्चालन गरिएको थियो । यदि उक्त समयमा जात्रा सञ्चालन नभएको भए दोलखामा सञ्चालन गरिने वर्षभरिका जात्राहरू सञ्चालन गर्न नहुने परम्परा थियो ।

कतिपय मन्दिरहरूमा भूकम्प गएको केही दिनपछि क्षमापूजा गरी नित्य पूजा पुनःसञ्चालन गरिएको थियो भने पूर्णरूपमा भत्किएका कतिपय मन्दिरहरूमा मन्दिरकै मूर्ति स्थापना गरी पुनःपूजाआजा सञ्चालन गरिएको

थियो । काष्ठकला, चित्रकलालगायतका ललितकलाकारले महाभूकम्पले यस्ता कलाकारहरूलाई भूकम्पले पारेको प्रभाव एवं असरको बारेमा जानकारी दिने एवं छलफल गर्न काठमाडौँमा आयोजित एक कार्यक्रममा ३ जना यस्ता कलाकारहरूको मृत्यु भएको र ७० जनाभन्दा बढी यस्ता कलाकारहरू प्रत्यक्ष एवम् अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भएको जानकारी गराइएको थियो ।

यी त उक्त महाभूकम्पले हाम्रो जीवन्त संस्कृतिमा पारेको प्रभाव एवम् असरका केही प्रतिनिधिमूलक उदाहरण मात्र हुन् । यथार्थमा प्रभावका यस्ता उदाहरणहरू हजारौँ छन् । यी र यस्तै यस क्षेत्रमा परेका थुप्रै प्रत्यक्ष एवम् अप्रत्यक्ष प्रभावको लेखाजोखा नै छैन ।

उक्त भूकम्प गए लगत्तै भूकम्पले विभिन्न क्षेत्रमा पुऱ्याएको क्षतिको मूल्याङ्कन गर्न सरकारका विभिन्न निकायहरूलगायत विभिन्न वैदेशिक सस्थाहरू पनि लागि परे, अनुमानित रूपमा भए पनि मूल्याङ्कन भयो । मूर्त सांस्कृतिक सम्पदालगायतका क्षेत्रमा पुगेको क्षतिको मूल्याङ्कनको अनुमानित तथ्याङ्क यसै प्रस्तुतिको अगाडिको पृष्ठमा उल्लेख गरिसकिएको छ । तर हाम्रो जीवन्त संस्कृतिमा परेको असर एवम् प्रभावको मूल्याङ्कन हुन आवश्यक ठानिएन ।

अन्त्यमा यस्ता संस्कृतिहरू मानव मस्तिस्कका उपज हुन् । यिनीहरू सोझै हाम्रो पहिचान, हाम्रो राष्ट्रियता, हाम्रो संवेदनशीलतासँग सम्बन्धित हुन्छन् । यी विगत, वर्तमान र भविष्यका सन्तति सबैका अमूल्य निधि हुन् । तसर्थ जुनसुकै कारणले किन नहोस् यस्ता सम्पदाहरू लोप हुनु, क्षति पुग्नु, नाश हुनु भनेको सम्पूर्ण मानव संस्कृतिको लोप हुनु एवं क्षति पुग्नु हो ।

यूनेस्कोको अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, २००३ लाई सन् २०१० मा अनुमोदन गरी नेपाल सो महासन्धिको प्रयोजनका लागि पक्ष राज्य भइसकेको छ । उक्त महासन्धिको प्रावधानअनुसार आफनो भू-भागभित्र रहेका अमूर्त सांस्कृति सम्पदाहरूको संरक्षण गर्नु पक्ष राज्यको दायित्व हो । महासन्धिको प्रयोजनका लागि पक्ष राज्य नै नभए तापनि यस्तो संस्कृतिको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका लागि हरसम्भव उपायहरूको अवलम्बन गर्नु आवश्यक मात्र होइन अनिवार्य नै हुन्छ । हाम्रो संस्कृतिलाई जुनसुकै कारणले क्षति पुगेको वा असर परेको भएपनि त्यस्तो क्षति एवं असरको मूल्याङ्कन गरी संरक्षण एवं व्यवस्थापनका लागि भावी कार्ययोजना बनाउनु पनि संरक्षणकै एक हिस्सा भएकाले २०७२ सालको महाभूकम्पले हाम्रो जीवन्त संस्कृतिमा पारेको असरको मूल्याङ्कन गरी तिनको प्रभावकारी संरक्षण एवं व्यवस्थापन गर्नु अहिलेको प्रमुख आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- Diwasa,Tulasi,Bandhu,Churamani & Nepal,Bhim, The Intangible Cultural Heritage of Nepal: Future Directions; UNESCO Office in Kathmandu, Lalitpur .
- PostDisasterNeedsAssessment/PDNA,2017B.S.Government of Nepal, National Planning Commission,Kathmandu.
- Freland, Francois-Xavier, 2009, Capturing the Intangible, Perspective on the Living Heritage, United Nations Educational Scientific and Cultural Organization, Paris .
- UNESCO, 2003, Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris .
- नेपाल राष्ट्र बैंक, २०६५, मिर्मिरे, लोकवार्ता विशेषाङ्क, नेपाल राष्ट्र बैंक, केन्द्रीय कार्यालय, बालुवाटार, काठमाडौं ।
- पङ्क्तिकारको स्थलगत अवलोकन ।
- राष्ट्रिय संस्कृति नीति, २०६७, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, सिंहदरबार ।
- विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचारहरू ।

भक्तपुरका असुरक्षित महत्त्वपूर्ण अभिलेख

डा. पुरुषोतमलोचन श्रेष्ठ
इतिहासकार

अभिलेख इतिहास-निर्माणका पुरातात्त्विक स्रोत एवं अकाट्य प्रमाण हुन् । भक्तपुर भेकमा लिच्छविकालदेखिका अभिलेख छन् । यी हाम्रा राष्ट्रिय सम्पदा हुन् । कतिपय अभिलेख अझै असुरक्षित अवस्थामा छन् र ती प्रकाशमा आइसकेको भए तापनि सम्बद्ध विद्वत्वर्गमाझ अझै अपरिचित रही महत्त्वहीन जस्तै भएर मात्र ढुङ्गा सरी परित्यक्त अवस्थामा रहेको आभास हुन्छ । यस्ता महत्त्वपूर्ण अभिलेखहरू नेपालका अनेक स्थानमा, यत्रतत्र छन् । भक्तपुर भेक पनि यस कुराको अपवाद होइन । नेपालमा अभिलेखको खोजी एवं अध्ययन हुन थालेको पनि आज एकसय चालीस वर्ष व्यतित भइसकेको छ । यस अवधिमा आइपुग्दा हामीले निकै दुर्लभ मानिने चट्टानलेख एवं गुह्यलेखसमेत पनि भक्तपुरभेकबाट फेला पारी प्रकाशमा ल्याइसकेका छौं । यी पनि असुरक्षित अवस्थामा छन् । प्रस्तुत कार्यपत्रमा भक्तपुरभेकका केही असुरक्षित अभिलेखका बारेमा चर्चा गरिन्छ :

झौखेलधाराको शिवदेव+अंशुवर्माको शिलालेख[1] (चित्र सङ्ख्या १-क, १-ख)

चित्र सङ्ख्या १-क : झौखेलधाराको शिवदेव+अंशुवर्माको शिलालेख । (२०६७ साल वैशाख ३१ गते खिचेको चित्र)

1. यो अभिलेख प्राचीन नेपालको सङ्ख्या १८४,पौष २०७० मा 'झौखेलमा फेलापरेका लिच्छवि सम्पदा' शीर्षकको लेखमा छापिएको छ । त्यसरी छापिएर आएपछि असुरक्षित अवस्थामा रहेको सो शिलालेखलगायत अन्य सम्पदालाई सोही धारापरिसरमा सुरक्षित गरी राख्ने काम पुरातत्त्व विभागले गरेको थियो ।

चित्र सङ्ख्या १-ख : ऐजनको हालै खिचेको चित्र ।

वैशाख ३१ गते २०६७ सालमा झौखेलधाराको यो शिलापत्र हेर्न आउँदा यसको माथिल्लो भाग झण्डै ४५ से.मि. जमिनबाट माथि उठेको अवस्थामा थियो । त्यहाँ ८ पङ्क्तिको अभिलेख कुँदिएको देखिएको थियो, जसको लम्बाई अन्दाजी २९ से.मि. थियो । सो शिलापत्रको त्यसबेलाको त्यसरी देखिएको भागको फोटो (चित्र सङ्ख्या २), पाठ र व्याख्या यहाँ प्रस्तुत छ । सो अभिलेख कुँदिएको भागको सही नापो लिने विचारले हालै २०७० सालमा गएको असार १० गते झौखेलधारामा पुग्दा सो शिलापत्र त्यहाँ देखिएन । एकछिन रन्थनिएँ, चारैतिर आँखा दौडाएँ, कतै पनि फेला नपरेपछि सोही धारादेखि केही उत्तरमा बाटोसँगैको घरका स्थानीय प्रकाश कार्की (३८) लाई सोधेँ "पहिले यहाँ एउटा शिलापत्र थियो, अहिले देखिएन, कहाँ छ ?" उनले भने 'त्यहीँ त छ नि !' नभन्दै यो त्यहीँ रहेछ । तीन वर्षको अन्तरालमा अहिले सो शिलापत्र माटोले पुरिएर झण्डै लुप्तप्रायः अवस्थामा पुगेको रहेछ (चित्र सङ्ख्या ८) । यसैले मलाई सो शिलापत्र ठम्याउन भ्रम भएको रहेछ । स्थानीय बासिन्दाहरूका अनुसार पहिले यो शिलापत्रमा त्यही धारामा नुहाउनेहरू आफनो जीउ घोटेर मयल निकाल्थे । यसको शिरमा हँसिया, खुकुरीको धार लाउँथे । यस शिलालेखको दायाँपट्टिको बाँकी अंश धाराको पर्खालमा २५ से.मि. छोपिन पुगेको थियो । यस शिलापत्रको अभिलेखको शीर्षभागमा बीचमा चक्र छ । सो चक्रको दायाँ बायाँ शङ्ख अङ्कित छन् । सो शिलापत्रको देखिएको भागको अभिलेखको मूलपाठ (बाक्लो अक्षरमा) र छोपिएको भागको निश्चित रूपले हुनुपर्ने पाठ भने गोलमढीटोलको शिवदेव+अंशुवर्माको संवत् ५१६ (वि.सं.६५१) को अभिलेखलाई (कोष्ठभित्रका)[2] आधार मानेर अध्ययन गरिएको थियो ।

2. धनवज्र बज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, काठमाडौं : २०५३ (दोस्रो संस्करण), पृष्ठ २४९ ।

मूलपाठ

१. स्वस्ति मानगृहाद परिमित गुण समु (दयोद्भासितयशा बप्प)
२. पादानुध्यातो लिच्छविकुलकेतुर्भट्टा (रकमहाराज श्रीशिवदेवः)
३. कुशली थंखोपृंसतलद्रङ्ग निवासिनः (प्रधानपुरस्सरान्ग्राम)
४. कुटुम्बिनः कुशल परिप्रश्नपूर्व्वं समाज्ञा (पयति विदितम्भवतु
५. भवतां यथानेन प्रख्याता मलविपुल यशसा (स्वपराक्रमोपश-)
६. मितामित्रपक्षप्रभावेन श्री महासामन्तां (शुवर्म्मणा विज्ञापितेन)
७. मयैतद्गौरवाद् युष्मदनुकम्पया (च कुथेर्वृइभ्यधिकृतानामत्र)
८. समुचितस्त्रिकर (मात्रसाधनायैव प्रवेशो लेख्यदानपञ्चापराध ...)

अनुवाद

कल्याण होस् । मानगृह (दरबार) बाट अनगिन्ती गुणको थुप्रोले सफा कीर्ति फैलिएका, बप्प (बुबा) का पाउको अनुग्रह पाएका, लिच्छविकुलको झण्डास्वरूप भएका, गाथमा आराम रहेका, भट्टारक महाराज श्रीशिवदेवबाट तलसहितको थंखोपृम् द्रङ्गमा बस्ने मुखियालगायत ग्रामका गृहस्थीहरूलाई कुशल मझ्ल सोधेर आज्ञा भएको छ ।

सफा र ठूलो कीर्ति फैलिएका, आफ्नै पराक्रमले शत्रुको दबदबालाई खतम पारेका यी महासामन्त अंशुवर्माले हाम्रा हजुरमा बिन्ति चढाउँदा हामीबाट यिनको कुरा राख्न र तिमीहरूको दयाले पनि यहाँ (तिमीहरूको ग्राममा) कुथेर अधिकरणका अधिकृतहरूले त्रिकर (भाग, भोग, कर) उठाउनका लागि मात्र पस्नु योग्य छ ।[3]

व्याख्या

भक्तपुरभेकका अनेक स्थानहरू जस्तै चाँगुनारायणस्थान, वागेश्वरी, च्याम्हासिंह, तालाक्व (कुम्हालेटोल), गुण्डु, गोलमढी, तुलाछेंलगायत इनाचोबाट लिच्छविकाकालका अभिलेखहरू पाइएका छन् । झौखेलभेकमा पाइएको यो पहिलो शिलालेख हो । यसले यस भेकको प्राचीनता एवं ऐतिहासिक महत्त्व बोध हुन्छ ।

शिवदेव+अंशुवर्माको गोलमढीटोल र तुलाछेंटोलको अभिलेख र यस अभिलेखको व्यहोरा त्यही नै छ ।[4] यी तीनवटै अभिलेखका अक्षरहरू पनि

3. वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ २४९ ।
4. वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ २४९, २५३ ।

उस्तै छन् ।[5] गोलमढी र तुलाछेंटोलको अभिलेखमा शिवदेव र अंशुवर्मामा लागेका विशेषणका दुरुस्त बोली यस अभिलेखमा पनि उस्तै आएको छ । गोलमढी र तुलाछेंटोलको अभिलेखमा सनद-पत्र गरिदिएको साल पनि उही नै अर्थात् 'संवत् ५१६' छ। यताबाट यो अभिलेख पनि उही समयको हो भन्ने कुरा निश्चितप्रायः छ ।

लिच्छविकालका सबै लिच्छवि राजाहरू लिच्छविकुलकै थिए । तापनि 'लिच्छविकुलकेतु' विशेषण सर्वप्रथम धारण गर्ने शिवदेव नै थिए। इतिहासकार धनवज्र वज्राचार्यका अनुसार उनले यो विशेषण लिनुमा गहिरो राजनैतिक रहस्य लुकेको थियो । लामो समयदेखि सर्वाधिकार हातमा लिई अघोषित राजाका रूपमा भौमगुप्तहरूले लिच्छवि राजाहरूलाई दबाएर हर्ताकर्ता भई शासन गरिरहेका थिए । यसैले आफू राजा भएपछि शिवदेवले गुप्त आभीरहरूलाई हटाउने प्रयत्नमा लागे। यसका निमित्त उनले आफ्नै भानिज अंशुवर्मालाई राजनीतिमा ल्याए। गुप्त आभीरहरूका सामुन्ने आफूलाई प्रसिद्ध लिच्छवि राजवंशका हौँ, नाममात्रको राजा नभएर राज्यमा वास्तविक अधिकार हाम्रो हो भन्ने भाव दर्शाउन शिवदेवले उक्त विशेषण लिएको देखिन्छ ।[6] अंशुवर्मा योग्य र चतुर थिए। उनी आफ्नो योजनाअनुसार भौमगुप्तहरूलाई पन्छाउन सफल भए। त्यसपछि गुप्त आभीरहरूभन्दा पनि बढ्ता शक्तिशाली एवं सर्वेसर्वा भएर अंशुवर्मा देखा परे । उनी 'श्रीसामन्त', 'श्रीमहासामन्त' हुँदै लिच्छवि राजाहरूले समेत पहिले कहिल्यै नलिएको 'महाराजाधिराज' पदवी धारण गरी लिच्छवि राजा र जनता दुवैको विश्वास लिएर शासन गर्न पुगे । तापनि लिच्छवि राजगद्दीउपर उनको सधैं आदर रह्यो ।[7] ई.सं.६०४ मा शिवदेवले राज्यत्याग गरी भिक्षु भएर विहारमा (श्रीशिवदेव विहार) बस्न थाले । ई.सं. ६०५ देखि अंशुवर्माले विधिवत् शासनाधिकार आफ्नो हातमा लिई स्वतन्त्र शासन गर्न लागे ।[8]

गुप्त आभीरहरूलाई पन्छाएर 'श्री सामन्त' भएका अंशुवर्मा त्यही पदमा रहेर पनि अघोषित राजाका रूपमा शासन चलाउन सफल भइसकेका थिए। यो कुरा उनले चाँगुको संवत् ५१५ (ई.सं.५९३) को अभिलेखमा आफ्नो प्रशस्तिमा

5. स्थलगत अध्ययन । स्मरण रहोस् ! गोलमढी टोलको शिलालेख आज पनि त्यहींको गहिरीधाराको सिँढी ओर्लने दक्षिणपट्टिको पर्खालको उत्तराभिमुख खोपामा छ। तुलाछेंटोलको अभिलेख भने आफ्नो मूल स्थानमा छैन । त्यो शिलालेख आज भन्दा १२ वर्ष अघि यो अन्वेषकले भक्तपुर राजदरबारको मूलचोक बाहिरको पेटीमा असुरक्षित अवस्थामा रहेको भेट्टाएको थियो। त्यसबखत त्यहाँ दरबारको सुरक्षामा खटिएका सैनिकहरूलगायत सो दरबार हेर्न आउने पर्यटकहरूले ओहर दोहर गर्दा सो शिलालेख कैयन्पल्ट कुल्चने गरेको देखेपछि संयोगवश् त्यसै बेलातिर मैले भक्तपुर दरबार डुलाउन ल्याएका मेरा गुरु प्रा.डा. मुकुन्दराज अर्याल र ज्ञानमणि नेपालसित मिलेर हामी तीनजनाले सो शिलालेखलाई त्यसका अक्षरहरू बचाउनका निमित्त घोप्ट्याएर राखिदिएका थियौं । यस्ता असुरक्षित अभिलेखहरूका बारेमा मैले फोटोसहित प्राचीन नेपालमा 'भक्तपुरका असुरक्षित अभिलेख' शीर्षकको अन्वेषणात्मक लेख पनि छपाएँ । (प्राचीन नेपाल, १४७/असार २०५८) त्यसले काम गऱ्यो । त्यसपछि सुकुलढोकाको उत्तरलिच्छलिकालीन शिलालेख र पाँचतले मन्दिरको प्रतिष्ठासम्बन्धी शिलालेखलगायत तुलाछेंटोलको शिलालेखको पनि उद्धार भयो। ती शिलालेखहरू हाल भक्तपुर राष्ट्रिय कला सङ्ग्रहालयमा संग्रहित छन्। यसमा मलाई सन्तोष मिलेको छ।

6 . बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ २१६, २३७।

7 . बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ २३७।

8 . बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ २९२, २९३।

सारा सामन्त राजाहरूले ढोग्न आएको कुरा लेखाउन लगाएको प्रसङ्गले पनि मिल्छ ।[9] महत्त्वाकाङ्क्षी अंशुवर्मा 'सामन्त' बाट माथि उठ्न चाहन्थे । त्यसको एक वर्षपछि नै उनी 'श्रीमहासामन्त' बनेर माथिल्लो अवस्थामा पुग्न सफल भए । यो कुरा गोलमढीटोल र तुलाछेंटोलका संवत् ५१६ का अभिलेखहरूबाट ज्ञात हुन्छ । यस कुराको थप पुष्टि अब भ्कौखेलधाराको यो अभिलेखबाट पनि हुन आएको छ । यी तीनवटै अभिलेखहरूमा उनले 'श्रीमहासामन्त' को पद धारण गरेका छन् । यताबाट भ्कौखेलधाराको यो अभिलेख पनि संवत ५१६ तिरको हो भन्ने देखिन्छ । यस अभिलेखमा पनि उनलाई 'स्वपराक्रमोपशमिता मित्त्रपक्षप्रभावेन' विशेषण लागेको छ । यसले पनि उनले गुप्त आभीरहरूलाई पन्छाएको छनक मिल्छ ।

भ्कौखेलधाराको यस अभिलेखमा 'थंखोपृंसतलद्रङ्ग निवासिनः' को उल्लेख आएको छ । यसले यो अभिलेखलाई विशेष तुल्याएको छ । यसले पनि लिच्छविकालीन भक्तपुरका बस्ती, बस्तीको विकासक्रमलगायत भक्तपुरको ऐतिहासिक भूगोल जान्नसमेत मद्दत मिलेको छ । लिच्छविकालमा भक्तपुरभेकमा ललितपुर र कान्तिपुरको तुलनामा बस्ती अलि कम थियो भन्ने आजसम्म पनि चलि आएको धारणालाई[10] अब भने यसको प्राप्तिसँगै बदल्नुपर्ने भएको छ । किनकि यस भेकमा पनि अनेक नामका विकसित 'ग्राम' भन्दा माथिल्लो तहको व्यापारको केन्द्र रूपका बस्तीहरू थिए भन्ने कुरा भक्तपुर शहरको गोलमढीटोलको 'तल'सहितको 'माखोपृं' लगायत भ्कौखेलको भ्कौखेलधाराको तलसहितको 'थंखोपृं' उत्कीर्ण अभिलेखले देखाएको छ ।

आजभोलिका बस्तीलाई हेरेर लिच्छविकालिक बस्तीलाई बुभ्न सकिन्न । किनकि 'उहिलेका कति प्रसिद्ध बस्ती अहिले उजाड भइसकेका छन् । अहिलेका कति बस्ती उहिले थिएनन् ।[11] हाम्रो भ्कौखेल पनि त्यस कुराको अपवाद होइन । अहिलेको भ्कौखेलभेक उहिले 'थंखोपृं' कहलिएको थियो । यो 'ग्राम' भन्दा माथिल्लो तहको, अनेक गाउँहरू भएको व्यापारको केन्द्ररूपको ' तलग्सहितको 'द्रङ्ग' बस्ती थियो ।

भक्तपुर शहरभन्दा अलि माथिल्लो भेकमा भ्कौखेल छ । खासाङखुसुङ खोलाले भक्तपुर शहर र भ्कौखेललाई छुट्याएको छ । सो खोलापारि उकालो चढी गएपछि भ्कौखेलबस्तीमा पुगिन्छ । यसको चर्चा हामीले माथि पनि

9. बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ २३३, २३६ ।

10 . धनवज्र बज्राचार्य, 'लिच्छविकालिक बस्ती', पूर्णिमा, १८ पूर्णाङ्क, २०२५, पृष्ठ ९६ ।

11 . बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ ८७ । ... "आजभोलि बसाइको दृष्टिले नेपाल-उपत्यकामा कान्तिपुर, ललितपुर, भक्तपुर यी तीन शहरको प्रमुख स्थान रहेको छ । मल्लकालमा त यी तीन शहरमा तीन राज्यका राजधानी नै कायम थिए । तर लिच्छविकालमा बस्ती-बसाइको अवस्था अलि भिन्न थियो । त्यसबेला यी तीन शहर यस रूपमा विकसित भइसकेका थिएनन् ।

उपत्यकाका छेउछाउका अनन्तलिङ्गेश्वर, चापागाउँ, बुङ्मती, बलम्बु, थानकोट, सीतापाइला, धर्मस्थली, टोखा, बूढानीलकण्ठ, टुप्याक, गोकर्ण, साँखु, आदि ठाउँका बस्ती आजभोलि त्यति उल्लेखनीय रूपमा रहेका छैनन् । मल्लकालमा पनि यी बस्तीको विशेष स्थान थिएन । तर लिच्छविकालमा उपत्यका छेउछाउका यी बस्ती उल्लेखनीय थिए । यो कुरा तात्कालिक अभिलेखको अध्ययन गरी हेर्दा हामी बुभ्न सक्छौं ।" बज्राचार्यले उल्लेख गरेका उपत्यकाका छेउछाउका यी बस्तीहरूमा हामी अब भ्कौखेललाई पनि बिर्सन सक्दैनौं ।

गरिसकेका छौं । भौगोलिक दृष्टिले यो कुरा महत्त्वपूर्ण छ । भौगोलिक विशेषताले पनि नामाकरण गर्ने संस्कृति हाम्रो यहाँ हजारौं वर्षअघिदेखि लौकिक जीवनमा चलि आएको विदित हुन्छ । अब 'थंखोपृं' हाम्रोसामु उदाहरण भएर आएको छ । नेपालभाषाको शब्द हो यो । यहाँ 'खोपृं' (खोपृङ्को अघिल्तिर लागेको 'थंग्ले माथिल्लो भेक भन्ने जनाएको छ । नेपालभाषामा भक्तपुरलाई 'ख्वप'[12] भनिन्छ । 'ख्वप' को पूर्व रूप 'खोपृं हो । यताबाट माथिल्लो भेकको भक्तपुरलाई बुझाउने जनभाषाको शब्द 'थंखोपृं' हो भन्ने कुरा निश्चित रूपले थाहा पाइन्छ । यति कुरा बुझेपछि बस्ती बसाइका दृष्टिले समेत तात्कालिक खोपृङ्ग्रामप्रदेश लिच्छविकालपूर्व वा भनौं किरातकालतिरै 'माथिल्लोग र 'तल्लो' गरी दुई भागमा विभक्त रहेछ भन्ने कुराको आभास पनि स्वतः मिल्छ । खासाङखुसुङ (कासां खुसि) खोलावारि दक्षिणपट्टि आजको परम्परित भक्तपुर शहर त्यसबखतको 'तल्लो भेकको खोपृङ्' थियो जसको मध्यभागमा बसेको एक बस्ती माखोपृं थियो । त्यसैगरी खासाङखुसुङ खोलापारि उत्तरपट्टिको आजको झौखेल र सो परिसरका चाँगु, दुवाकोटलगायतका छालिङ् ग्रामबस्तीहरू भएको भक्तपुर समग्रमा 'माथिल्लो भेकको खोपृङ' - थंखोपृं थियो भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ ।

देउपाटनको मानदेवको पालाको रत्नसङ्घले राख्न लगाएको अभिलेखमा खोपृङ्ग्रामप्रदेश आएको छ । यताबाट प्राचीन भक्तपुरभेक समग्रमा 'खोपृङ्' कहलिएको थियो भन्ने ज्ञात हुन्छ । 'खो' ले खोला र 'पृङ्' ले बस्तीको बोध हुन्छ । बाहिरबाट खोला र खोल्साले घेरेको बस्ती मात्र नभएर सो बस्तीभित्रका अनेकन बस्तीहरूबाट समेत खोल्साहरू बग्ने खोलाविशेषको

12 . जहा शब्द छ, त्यहाँ भाषा छ । खास शब्दले खास भाषाको अस्तितत्व बोध हुन्छ । लिच्छविकालका अभिलेखमा आएका कतिपय स्थाननाम (खोपृङ, खूलप्रिङ,थंखोपृङ, माखोपृङ, माखोदुलुं, खृपुङ, दुंलङ, दुंप्रङ, म्हस्प्रिङ, थंतुंरी, को, कोङ्को, प्रोंज्ञम्बु, विल्हिङ्खो, गुं, गुङ्दीमक, गुडण्दुल्, खाह्निचो, मोंगुचो, गोंल्ल, ग्वलं, चूल्लंखू, तेंखुंदुल्, हारागुङ् आदि), प्रशासनिक कार्यालय (कुथेर, माप्चोक, शोंल्ल, लिङ्ग्वल आदि) लगायत अनेक वस्तु (हाम्हुं, कुम्हुं, सिं, आदि) आदि नेपालभाषाका शब्द हुन् । आजभोलिको नेपालभाषामा 'माथिल्लो भेकलाई बुझाउने 'थथु' र तल्लो भेकलाई बुझाउने 'क्वथु' शब्दहरूका पूर्व रूप मध्यकालको नेवार लोकजीवनमा चलेका 'थंथु' र 'कोथु' हुन् ।[क] भक्तपुर शहरको माथिल्लो भेकको एक टोलबस्ती 'थालाछें' हो । सो टोललाई मध्यकालमा 'थंकराछें' भनिन्थ्यो ।[ख] आज पनि भक्तपुरका स्थानीय नेवार लोकजीवनले भक्तपुर राजदरबारको माथिल्लो भागलाई 'थाथु लाय्कू' र तल्लो भागलाई 'कुथु लाय्कू' भन्ने गर्छन् । उपत्यकाका तीनवटै शहरी बस्तीहरूलगायत उपत्यका आसपासका नेवार बस्तीहरू 'थने' र 'क्वने' गरी दुई भागमा विभक्त रही आएका छन् । जस्तै साँखु तल्लो भेकमा परेकोले 'सक्वः' र त्यहाँका बासिन्दालाई 'सक्वमि' र त्यसैगरी थानकोट माथिल्लो भेकमा भएकोले 'थक्वा' र त्यहाँका बासिन्दालाई 'थक्वामि' भनिएको कुरा जानिन्छ । मध्यकालमै नेपालभाषामा चलेका 'थंथु' र 'क्वथु' का पूर्व रूप लिच्छविकाल भन्दा पनि पूर्वकालदेखि चली आएका शब्दहरू 'थं' र 'को' हुन् भन्ने कुरा निश्चित रूपले थाहा पाइन्छ । अनन्तलिङ्गेश्वरको नरेन्द्रदेवको अभिलेखमा आएको 'कोङ्कोग्राम'ले आजको सोही अनन्तलिङ्गेश्वरभेकमुनिको 'किवाचोकग्लाई संझ(एको छ ।[ग] कान्तिपुरबाट बुढानीलकण्ठभेक उचा भागमा पर्छ । लिच्छविकालमा द्रङ्गको रूपमा विकसित त्यहाँको बस्ती माथिल्लो भेकमा बसेको हुनाले 'थंतुंरी' कहलिएको थियो भन्ने कुरा जानिन्छ । टुप्पो वा चुचुरोलाई नेपालभाषामा 'च्व' भनिन्छ । यसकै पनि लिच्छविकालभन्दा पनि अघिदेखि चली आएको पूर्व रूप 'चो' रहेछ भन्ने कुरा फर्पिङको (गणदेव) अभिलेखमा आएका मिंदिचो, खाह्निचो, ब्रेम्गुंचो, मोगुंचो नामका डाँडाहरूले देखाएका छन् ।[घ] यस प्रकार यी केही उदाहरणहरूबाट लिच्छविकालभन्दा अघिदेखि जनभाषाको रूपमा नेपालभाषाको व्यापक प्रचलन यहाँका रैथाने नेवार लौकिकजीवनमा रही आएको कुरा पनि यसै प्रसभ्मा जानिन्छ ।

क. धनवज्र बज्राचार्य, 'मल्लकालमा देशरक्षाको व्यवस्था र त्यसप्रति प्रजाको कर्तव्य', पूर्णिमा, २/२०२१, पृष्ठ २४ ।

ख. पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, सुकुलढोका, लुँ विहार र दोलखा-भीमसेन, श्री सुकुलढोका दोलखा-भीमसेन, लुँ विहार भीमसेन मन्दिर संरक्षण कार्य समिति, भक्तपुर : २०६९, पृष्ठ ७० ।

ग. डा.पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, अनन्तलिङ्गेश्वर एक सांस्कृतिक अध्ययन, अमनलोचन श्रेष्ठ, भक्तपुर : २०६४, पृष्ठ १२७ ।

घ. धनवज्र बज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, पूर्ववत्, पृष्ठ १८३, १८४ ।

बस्ती भएकोले, त्यस्ता खोलाले सिञ्चित जमिनबाट प्रशस्त मात्रामा धान फल्ने बस्ती पनि भएको हुँदा 'खोपृङ्' नाउँ रहेको जानिन्छ ।[13] खोपेपृङभित्र 'खृपुङ्' 'माखोदुलुं' लगायत 'माखोपृं' नामका बस्तीहरू थिए ।[14] अहिले पत्ता लाग्न आएको थंखोपृं पनि अब यस कुराको अपवाद रहेन ।

प्रशासनका दृष्टिले लिच्छविकालका बस्तीहरू 'ग्राम', 'तल' र 'द्रङ्ग' मा विभक्त थिए । ठूलठूला बस्तीहरू पनि 'ग्राम' कहलिएका थिए ।[15] शासकको मुकाम भएको बस्ती मात्र नभएर राजदरबार भएको समृद्ध बस्ती पनि 'ग्राम' नै कहलाउँथ्यो ।[16] सम्म ठाउँमा आबाद रहेका संयुक्त ग्रामहरूलाई 'तल' भनिन्थ्यो । ग्राम र तलभन्दा माथिल्लो विकसित बस्ती 'द्रङ्ग' थियो । एउटा द्रङ्गभित्र अनेक ग्राम र तल पर्दथे ।[17] व्यापारको केन्द्ररूपको, भन्सारचौकी समेत भएको शहरविशेष 'द्रङ्ग' थियो ।[18] द्रङ्गहरू मिलेर देश बन्दथ्यो ।

13 . शालीनदीको किनारमा बसेको प्राचीन बस्ती सक्वः/साँखुको नामकरण पनि त्यही नदीकै नामबाट भएको बुझिन्छ। त्यही नदीले सिँचित जमिनमा फल्ने धान पनि शालीधान नामले प्रख्यात रही आएको छ। कान्तिपुर शहरबाट बग्ने टुकुचा (इक्षुमती) को पूर्व रूप तुखुचा हो । यो सानो नदी-खुसिचाले सिँचित फाँटमा तु (उखु फल्ने विशेषता भएकोले यसको नाम तुखुचा रहेको कुरा पनि यहाँनिर द्रष्टव्य छ । नदी/खोलाबाट नामकरण हुने यस्ता अन्य अनेक उदाहरण भेटिन्छन् ।

14 . चाँगुको मानदेवको अभिलेखमा 'खकम्प्रिङ्' र त्यसैगरी जिष्णुगुप्तको पालाको पशुपति छत्रचण्डेश्वरको अभिलेखमा 'खूलप्रिङ्' को उल्लेख आएको छ ।[क] नाम समानताका दृष्टिले यी पनि खोपृङ्भेकभित्रकै ग्रामबस्तीहरू हुन् भनी मान्न सकिन्छ । शिवदेव+अंशुवर्माको तुलाछेंटोलको अभिलेखमा 'खृपङ्' उल्लेख छ । तुलाछेंसँगैको टोल सुकुलढोका हो । यहा उत्तरपट्टि केही उकालो बाटो भएको गल्ली 'बखुमला' हो । स्थानीय बूढापाकाहरूका अनुसार यहाँ पहिले खोला बग्दथ्यो । सो खोला दक्षिणतिर भएर बग्दथ्यो, हनुमन्ते नदीमा मिसिन्थ्यो । सो खोला 'बखु खुसि' कहलिएको थियो । यो कुरा महत्त्वपूर्ण छ । नेपालभाषामा खोलालाई 'खुसि' भनिन्छ । त्यसको पूर्व रूप 'खो' हो भन्ने बुझिन्छ । हनुमन्ते खोलालाई स्थानीय नेवार लोकजीवनले 'खोंह्न भन्छन् । यताबाट पनि उक्त कुराको पुष्टि मिल्छ । यसरी खोला वा खोल्सो बग्ने बस्ती भएकोले 'खृपुङ' कहलिएको अनुमान हुन्छ । अर्को उदाहरण 'माखोदुलुं' लाई लिउँ । 'माखोदुलुं' उल्लेख भएको अभिलेख तालाक्वःटोलमा (कुम्हालेटोल) छ । यताबाट आजको तालाक्वः इलाका त्यसबखत 'माखोदुलुं' कहलिएको थियो भन्ने जानिन्छ । यो इलाकाको भौगोलिक स्वरूपलाई विचार गर्दा आजपनि डोलबस्तीको रूपमा रहेको देखिन्छ । यस बस्तीको उत्तरमा 'तालादम्फो' नामको थुम्को छ । सो बस्तीको दक्षिणी भाग सोतो परेर गएको छ जसको पुछारमा हनुमन्ते खोला छ । तालाक्वःसँगैको पूर्वपट्टिको टोल 'इखालाखु' हो । यहाँबाट पहिले खोला बग्दथ्यो । तालाक्वः+इखालाखुसँगै उत्तरपूर्वमा टौमढीटोल छ । स्थानीय बूढापाकाहरूका अनुसार पहिले यहाँबाट पनि खोल्सो बग्ने गर्दथ्यो । सायद सो खोल्सो तालाक्वः+इखालाखु हुँदै हनुमन्तेमा मिसिन्थ्यो । नेपालभाषामा मुख्य वा खास कुरालाई जनाउन 'मा' को प्रयोग भएको जानिन्छ ।[ख] यसरी अनेक खोला/खोल्साहरू सहित मुख्य खोलाको मध्यभागमा बसेको डोलबस्ती भएकोले 'माखोदुलुँ' कहलिएको जानिन्छ । अर्को उदाहरण 'माखोपृं' लाई लिउँ । शिवदेव+अंशुवर्माको गोलमढीटोलको अभिलेखमा 'माखोपृं' को उल्लेख आएको छ । यताबाट आजको गोलमढीभेक त्यसबखत 'माखोपृं' कहलिएको थियो भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ । खोपृङ्को मध्यभागमा बसेको बस्ती हुँदा 'माखोपृं' भनिएको कुरा जानिन्छ ।[ग] आजभन्दा चार दशक अघिसम्म पनि गोलमढीटोलमा उत्तरबाट दक्षिण बग्ने खोला यो अन्वेषकले देखेको कुरा यहाँनेर स्मरणीय छ । स्थानीय इपाछेंटोल निवासी विनोदराज शर्मा (६०) का अनुसार सो खोला 'सुनमती' (स्वर्णमती) नामले प्रसिद्ध थियो । सो खोलाको नेपालभाषामा चलेको नाम 'झोरतिला' हो । झरनालाई नेपालभाषामा 'झ्वाला' भनिन्छ । सो खोला उत्तरको केही अग्लो ठाउँबाट तलतिर झरना जस्तो झर्ने भएकोले 'झोरतिला' भनिएको जानिन्छ । अहिले यो खोला त्यहाँको मूलबाटोले छोपिनपुगेको छ । यो खोला पनि हनुमन्तेमा मिसिन पुग्छ । 'पृङ्' ले बस्तीलाई सङ्केत गर्छ । यसरी माखोपृं पनि खोपृङ्का अन्य बस्तीहरू जस्तै खोला भएको बस्ती थियो भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ ।

क बज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, पूर्ववत्, पृष्ठ १३, ४२७ ।

ख पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, 'माखोपृम् के हो ?', गोरखापत्र, असोज १७, २०४९, पृष्ठ ग ।

ग श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृष्ठ ग ।

15 . बज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, पूर्ववत्, पृष्ठ १९४ ।

16 . बज्राचार्य, 'लिच्छविकालिक बस्ती', पूर्ववत्, पृष्ठ ९७,९८ ।

17 . धनवज्र बज्राचार्य, 'लिच्छविकालका शासनसम्बन्धी पारिभाषिक शब्दको व्याख्या', पूर्णिमा, १०/२०२३, पृष्ठ १७ । "...द्रङ्गको सीमा निश्चित रहन्थ्यो । तिनमा ब्राम्हणदेखि चाण्डालसम्मका विभिन्न जातका व्यक्तिको बसोबास हुन्थ्यो । तत् तत् द्रङ्गका बासिन्दाहरूले स्वशासनसम्बन्धी निकै अधिकार पाएका हुन्थे । ...लिच्छविहरूको शासनव्यवस्थाको मुख्य विशिष्टता देशलाई ग्राम, तल, द्रङ्ग आदि विभिन्न तहमा छुट्याई तिनलाई स्वशासनको अधिकार दिई कानूनबमोजिम त्यसलाई सञ्चालन गर्नु हो । पञ्चखत जस्ता ठूलठूला मुद्दा पनि आफैं मिली छिन्ने अधिकार ती विभिन्न तहलाई नै दिइएको हुन्थ्यो तथा विभिन्न सरकारी अड्डाले गर्ने कति काम पनि तत्तत् तहलाई सुम्पी त्यस बेला स्वशासनलाई बढी महत्त्व दिइएको देखिन्छ ।"

18 . धनवज्र बज्राचार्य, 'द्रङ्ग' व्यापारको केन्द्र', मधुपर्क, ४/१०, २३-३७ । "...संस्कृतका प्रामाणिक बृहत् कोषहरूमा "वाचस्पत्य" पनि एक हो । त्यसमा "द्रङ्ग" को परिभाषा खुलाएर दिइएको छ । शहरविशेषको नाउँ "द्रङ्ग" हो, ...वरपरका बस्तीहरूका वासिन्दाहरू जहाँ गई किनवेच गर्छन्, जीविकाको लागि कामकाज गर्न जान्छन्, त्यस्तो बस्ती "द्रङ्ग" हो भन्ने पनि त्यसबाट थाहा पाइन्छ । ... ...बन्द व्यापार चली गुलजार रहेको शहर विशेष द्रङ्ग हुनाले प्रत्येक "द्रङ्ग" मा "भन्सार अड्डा" रहेको हुन्थ्यो ।..."

खोपृङ्ग्राम प्रदेशका अनेक बस्तीहरूमध्ये माखोपृं र थंखोपृं 'तल' र 'द्रङ्ग' को दर्जा पाएका यस्तै अत्यन्त विकसित बस्तीहरू थिए ।[19]

माखोपृं र खृपुङका बासिन्दाहरूलाई जस्तै थंखोपृंका बासिन्दाहरूलाई पनि स्वशासनसम्बन्धी अधिकार दिएर प्रशासनमा बढी सक्रिय गराउन केही अधिकार सुम्पेर राख्न लगाएको सरकारी सनद शिलालेख झौखेलधाराको यो अभिलेख थियो । यस अभिलेखमा पनि 'त्रिकर' को उल्लेख भएको छ । 'त्रिकर' परम्परा चलाउने अंशुवर्मा मात्र हुन् ।[20] लिच्छविकालमा प्रचलित मुख्य करहरू भाग, भोग र कर हुन् जसलाई अंशुवर्माका अभिलेखमा 'त्रिकर' भनिएको छ । कृषिमा लागेको कर, 'भाग' हो । पशुपालनमा लागेको कर, 'भोग' हो । वाणिज्यमा लागेको कर 'कर' हो ।[21]

ईस्वीको पाँचौं शताब्दीतिर खोपृङ्ग्राम (भक्तपुर), युपग्राम (ललितपुर) र कोलिग्राम (कान्तिपुर) 'ग्राम' बस्तीकै रूपमा थिए । ईस्वीको सातौं शताब्दीसम्ममा आइपुग्दा उपत्यकाका छेउछाउमा मात्र नभएर मध्यभागमै पनि समृद्ध रूपका 'द्रङ्ग' बस्ती देखा परिसकेका थिए ।[22] माखोपृंद्रङ्ग, युपग्रामद्रङ्ग, दक्षिणकोलिग्रामद्रङ्ग यसका उदाहरण हुन् । उत्थान र पतन अनि परिवर्तन र त्यसको प्रभाव एवं परिणाम इतिहासको कालचक्रमा देखिने अपरिहार्य नियति हो । बाटो-घाटो, बन्द व्यापारलगायत अन्य अनेक कारणले कुनै एक ताका समृद्ध हुनपुगेको बस्ती पछि गएर उजाड हुन सक्छ । उपत्यकाको मध्यभागका तीन 'द्रङ्ग' बस्तीहरू (माखोपृंद्रङ्ग, युपग्रामद्रङ्ग, दक्षिणको लिग्रामद्रङ्ग) ले तीव्र गतिमा समृद्ध शहरीबस्तीका रूपमा विकसित हुँदै सुरक्षा र शासन प्रशासनका दृष्टिले समेत केन्द्रीय महत्त्व पाउँदै जान थालेपछि छेउछाउका द्रङ्गबस्तीहरू भने सुक्दै, उजाड हुँदै

19 . गोलमढीटोलसँगै पूर्वमा इनाचोटोल र तचपालटोल छ । तचपालटोलको भीमसेनमन्दिरको दक्षिणपट्टिको इनाचोस्थित एक चोक आज पनि 'भन्सा छेंं (भन्सारघर) भनी प्रसिद्ध छ । यसले पनि हामीलाई 'तल' र 'द्रङ्ग' सहितको माखोपृं बस्तीको संझना गराउँछ । झौखेलभेकमा पनि यस्तै परम्परित पुरानो भन्सार हुनुपर्छ । त्यो भने पत्ता लाग्न बाँकी नै छ । इतिहासको लामो कालप्रवाहमा यहाँको लौकिकजीवनले त्यसलाई थंखोपृंसँगै विस्मृतिको गर्भमा बिसाईसकेको आभास हुन्छ । यसैले 'भन्सार' बारेमा स्थानीय लोकजीवन अनभिज्ञ रहेको पाइयो । तर जे होस्, झौखेलधाराको सो अभिलेख रहेको स्थानदेखि केही पर पश्चिममा सम्म परेका फाँट हनुमानटार भनी प्रसिद्ध रही आएको छ । यहाँ खेतको माझमा मल्लकालीन एक भग्न पाटी, हनुमानस्तम्भ छन् । झौखेल वडा नं ८ निवासी उत्सव माकजु (३०) लगायतका स्थानीय बासिन्दाहरूका अनुसार यहाँ २ फिट जति जमिन खन्दा पोलिएका कालो इँट, ढुभ आदि फेला पर्छन् । यसले यहाँ मानदेवको दरबार र अन्य भवनहरू थिए भन्ने एक प्रकारको जनविश्वास नै रही आएको देखियो । उत्सव माकजुका अनुसार केही काल अघि यहाँबाट लिच्छविकालीन मुद्रा पनि फेला परेका थिए । पुरातत्त्वका दृष्टिले यी कुरा महत्त्वपूर्ण छन् । द्रङ्ग मा अपरिहार्य रूपमा भन्सार अड्डा हुन्थ्यो । थंखोपृंको भन्सार सायद यही हनुमानटारमा थियो । यस बारेमा निश्चय गर्न थप अनुसन्धान जरूरी छ ।

20 . धनवज्र बज्राचार्य, 'लिच्छविकालको कर व्यवस्था', (स्रोत साभार : डा.भद्ररत्न बज्राचार्य (सं) धनवज्र वज्राचार्यको ऐतिहासिक लेखसङ्ग्रह, ललित रिसर्च सेन्टर, ललितपुर : २०५६, पृष्ठ १०१ ।) "लिच्छविकालका करहरूमा 'त्रिकर' चाहिँ मुख्य हुन् । उठानका अभिलेखहरूमा 'त्रिकर' शब्दको प्रयोग भएको पाइँदैन । अंशुवर्माका अभिलेखहरूमा मात्र 'त्रिकर' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । उनी पछिका अभिलेखहरूमा फेरि 'त्रिकर' शब्दको उल्लेख पाइँदैन ।"

21 . बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ १०४,१०५ ।

22 . उपत्यका छेउछाउका केही उल्लेख्य द्रङ्ग बस्तीहरू - हंसगृहद्रङ्ग -अनन्तलिङ्गेश्वरभेक/गुण्डु, सिपाडोल, कटुञ्जे, दधिकोट, गाम्चा लगायत सिरूटारभेक), लेम्बटीद्रङ्ग (लेलेभेक), शीताटिकाद्रङ्ग्र (सतुभ्ल, सीतापाइला, बलम्वु लगायत थानकोटभेक), नुप्पुन्नद्रङ्ग (केवलपुर भेक), थंतुंरीद्रङ्ग (धर्मस्थली, टोखा, धापासी, चपलीगाउँलगायत बूढानीलकण्ठभेक) + हाल पत्ता लागेको थंखोपृंद्रङ्ग (झौखेल, चाँगु, दुवाकोट लगायत छालिङभेक) । स्रोत साभार : (क) बज्राचार्य, 'लिच्छविकालिक बस्ती', पूर्ववत्, पृष्ठ ८८-९४ । (ख) झौखेलधाराको शिवदेव+अंशुवर्माको अभिलेख ।

गए ।[23] यी तीन द्रङ्गहरू मध्यकालमा, ईस्वीको बाह्रौं शताब्दीतिर आइपुग्दा उपत्यकाको मध्यभागमा पति-भैरवसहितका अष्टमातृका, नवदुर्गालगायत दशमहाविद्या जस्ता उग्र तान्त्रिक देवताहरूसहितले घेरिएका वैभवपूर्ण तीन मूल शहरहरूका रूपमा देखापर्न आए ।[24] यसरी द्रङ्ग 'शहर' मा विलय हुन पुगे जस्तै द्रङ्गभित्रका अनेक 'तल' हरू टोलमा विलय हुन पुगे । त्यसैगरी उपत्यका छेउछाउका द्रङ्गहरू 'गाउँ'मा विलय हुन पुगे भने ती द्रङ्गका 'तल' हरू टार मा विलय हुनपुगेको प्रतीत हुन्छ ।[25] थंखोपृंको नियति पनि यस्तै भयो । यसलाई माखोपृंले उछिन्यो । माखोपृंले यसको दक्षिण-पश्चिमभेकको हंसगृहद्रङ्गलाई पनि उछिन्यो ।[26] व्यापारको केन्द्र रूपको शहरीबस्ती-विशिष्टतालाई माखोपृंले निरन्तर रूपले विकसित गर्दै लग्दा यसको पनि हृदयस्थलमा (ईस्वीको बाह्रौं शताब्दीतिर) त्रिपुर र युथुनिमम् राजदरबारहरू बस्न आइसकेका थिए । तर यतिबेलासम्ममा धेरै परिवर्तनहरू भइसकेका थिए, पुराना कुराहरू पनि हराइसकेका थिए । थंखोपृं, खृपुङ्, माखोदुलुहरू मात्र नभएर माखोपृं पनि बिलाइसकेको थियो । माखोपृंका अनेक भागमा सुगलबाखा (सुकुलढोका), त्रिप्रक्वछें (टिबुक्छें, चनिगल (चासुखेल), गोलमण्ड (गोलमढी), क्वाछें, तुपलाछें (तुलाछें, खनिम (खौमा), लगायत तलमंड (टौमढी) नामका अनेक 'टोल' बस्तीहरू देखापरिसकेका थिए । 'खोपृङ्' पनि परिवर्तित भएर 'ख्वप' भइसकेको थियो । यसको पनि संस्कृत नामान्तर भक्तग्राम/भक्तपुर/भक्तपत्तन चलिसकेको थियो । अब यो समग्र नेपालमण्डलकै राजधानीनगर भइसकेको थियो ।

चाँगुनारायणको विष्णु गुप्तको शिलालेख (चित्र सङ्ख्या २)

23 . श्रेष्ठ, अनन्तलिङ्गेश्वर एक सांस्कृतिक अध्ययन, पूर्ववत्, पृष्ठ १६० ।
24 . पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, भक्तपुरको नवदुर्गा गण, बबिता श्रेष्ठ, भक्तपुर : २०६०, पृष्ठ १५-२२ ।
25 . श्रेष्ठ, त्रिपुर र युथुथनिमम् राजकुल, पूर्ववत्, पृष्ठ ४ ।
26 . श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृष्ठ ४ ।

यो शिलालेख लिच्छविकालका एक शक्तिशाली शासक विष्णुगुप्तको हो जो लिच्छवि राजासँगै संयुक्त राजा हुन पुगेका थिए र यस अभिलेखमा पनि उनलाई 'राजा' भनिएको छ । चाँगुनारायणस्थानमा पहिले भोगवर्माले धारा बनाउन लगाएका थिए । सो धारा कालक्रमले बिग्रेको हुनाले विष्णुगुप्तले फेरि दुईवटा धारा बनाउन लगाई यो शिलापत्र राख्न लगाएका थिए ।

चाँगुनारायणको विष्णुगुप्तको सो शिलापत्रका अभिलेख उतार गर्ने प्रथम विद्वान धनवज्र वज्राचार्य हुन् । उनले लिच्छविकालका अभिलेखेखमा यसलाई प्रकाशित गरेका छन् ।[27] आजभन्दा चार दशकअघि उनले सो शिलापत्रको पाठ पढेको बेलासम्म यो शिलालेख सायद टुक्रिएको थिएन भन्ने कुरा उनको यस शिलालेखबारेको विवरणबाट प्रकारान्तरमा थाहा हुन्छ । यो शिलालेख अहिले पनि चाँगुनारायण मन्दिरमै छ । वि.स.२०७२ सालको महाभूकम्प गएको केही दिनपछि चाँगुनारायण मन्दिरमा गएको थिएँ । त्यसबेला सो मन्दिरको मूलढोकाबाहिर पेटीमा राखिएको अवस्थामा यो शिलालेख हेर्ने अवसर पाएको थिएँ र त्यही क्रममा लिएको सो शिलालेखको फोटो यो हो । सो शिलालेख तीन टुक्रा भएको अवस्थामा छ । यहाँ यस शिलालेखको फोटोसहितको विवरण दिनुको मूल अभिप्राय इतिहासका अकाट्य स्रोत हाम्रा अभिलेख कति असुरक्षित रहेछन् भन्ने कुरा बोध गराउनका लागि मात्र हो ।

सुकुलढोकाको उत्तरलिच्छविकालीन खण्डित शिलालेख[28] (चित्र सङ्ख्या ३)
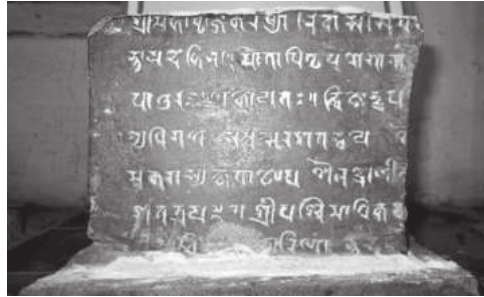
भक्तपुर सुकुलढोकाटोलको व्यस्त बजारको एक पसलको पेटीमा, सो पेटी चढ्ने ढुङ्गाको रूपमा यसलाई प्रयोगमा ल्याइएको थियो । सोही पसलका साहुजीले देखाइदिएपछि पत्ता लाग्न आएको थियो । यसलाई पेटीमा छाप्ने डकर्मीले अभिलेख कुँदिएको भाग देखिने गरी छापिदिएका रहेछन् । उनलाई धन्यवाद छ । यसको अर्को खण्डित भाग भने हालसम्म पनि बेपत्ता

27 . धनवज्र बज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, पूर्ववत्, पृष्ठ ४५२ ।

28 . यो शिलालेखको (चित्रसहित) व्याख्या पासुकाको अतिरिक्ताङ्क चैत्र १, २०५६ मा पहिलोपल्ट प्रकाशित गरेको छु ।

छ । असुरक्षित अवस्थामा रहेको सो शिलालेखको चित्रसहितको कुरा प्राचीन नेपालमा पनि प्रकाशमा आएपछि[29] भने पुरातत्त्व विभागले त्यहाँबाट उठाएर ल्याई हाल राष्ट्रिय कला सङ्ग्रहालय, भक्तपुरमा प्रदर्शनमा राखिएको छ । त्यसका लागि पुरातत्त्व विभागलाई धन्यवाद छ । सो शिलालेखको मूलपाठ यसप्रकार रहेको छ :

१. श्रीमहावृजकरथ्या निवासीसत ....
२. न्तायदेयिहनम् माता पिता पुरोगा(मिन् ......
३. पातुरं ध्विकोयतः ।। बिजानृप ......
४. त्यधिगते सम्वत्सर शतबये (वैशाख) ......
५. न्त (?)तगस्य कृतादोप शैलद्रोणी ......
६. शत त्रयम् ।। श्रीपश्चिमाधिकर(ण)......

यो अभिलेख खण्डित भए तापनि उत्तरलिच्छविकालीन उपत्यकाको इतिहासका केही महत्त्वपूर्ण कुरा जान्न उपयोगी छ । यस अभिलेखमा आएका निम्न दुई कुरा विशेष महत्त्वका छन् श्रीमहावृजिकरथ्या र श्रीपश्चिमाधिकरण । श्रीमहावृजिकरथ्या निवासी कुनै एक पुत्री/पुत्रले आफ्ना स्वर्गवासी माता पिताको स्मृतिमा सम्वत् २०० (वि.सं.८३३ वैशाख) मा ढुङ्गे जलद्रोणी बनाइदिएको कुरा यस शिलालेखबाट थाहा पाइन्छ । र, सो जलद्रोणीको हेरचाह श्रीपश्चिमाधिकरणले गर्नुपर्ने कुरा यसमा परेको छ ।

लिच्छविकालका अनेक अधिकरण (सरकारी कार्यालय) मध्ये एक पश्चिमाधिकरण पनि हो । यस अधिकरणले देवमन्दिरहरूको हेरचाह, धार्मिक काम कुरालगायत झैझगडाहरूको छिनफान गर्दथ्यो भन्ने विदित हुन्छ ।[30]

शिलालेखका प्रसङ्गमा, वृजिकरथ्याको पहिलो उल्लेख देउपाटनको कसाईटोलको नरेन्द्रदेवको शिलालेखमा आएको छ । यो दोस्रो हो । यस शिलालेखमा आएको वृजिकरथ्याको अघिल्तिर भने 'श्रीमहा' विशेषण पनि लागेको छ । यस अर्थमा श्रीमहावृजिकरथ्या उल्लेख भएको यो पहिलो शिलालेखको रूपमा देखिन आएको छ । प्राचीन नेपालका एक जाति वृजिक पनि हुन् । वृजिकहरूद्वारा निर्मित सडकसहितको देवस्थलमा बस्ने भन्ने अर्थ यसले निकालेको देखिन्छ ।

29 . पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, 'भक्तपुरका असुरक्षित अभिलेख', प्राचीन नेपाल, १४७/२०५८, पृष्ठ ३२-३३ ।
30 . धनवज्र बज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, पूर्ववत्, पृष्ठ ३४६ ।

चाँगुको जलहरीको उत्तरलिच्छविकालीन अभिलेख (चित्र सङ्ख्या ४)

चाँगुनारायणस्थानको पूर्वमा लिच्छविकालीन ढुङ्गेधारा (विष्णु गुप्तले बनाउन लगाएको) छ । सो धाराको उत्तरमा बाटोको किनारामा फोहर मिल्काएर राखिएको ठाउँमा कैयनकालदेखि परित्यक्त रहिआएको अवस्थामा देखिने एउटा जलहरी छ । सो जलहरीमा रहने देवता हराइसकेका छन् र देवता रहने खोपिल्टा मात्र छ । सो जलहरीमा दुई पङ्क्तिको अभिलेख पनि कुँदिएको छ । संवत् २७१ अङ्कित सो अभिलेख धनवज्र वज्राचार्यले लिच्छविकालका अभिलेखमा प्रकाशमा ल्याएका छन् ।[31] सो जलहरी (जलहरीआसन भएको देवताको मूर्ति राजा श्रीबलदेवको राज्यमा संवत् २७१ (वि.सं.९०४) मा हुँ-हारलम्भले बनाउन लगाएको कुरा सो जलहरीमा कुँदिएको अभिलेखबाट थाहा हुन आएको छ ।

जलहरीको सो चित्र मैले वि.सं. २०७० वैशाख ७ गते शनिबारको दिनमा लिएको हुँ । र, अहिले यो पङ्क्ति लेख्ने क्रममा त्यहाँ पुग्दा जलहरी भएको सो ठाउँमा पर्खालको एक भाग बनेको छ र जलहरीको अत्तोपत्तो छैन । सायद यो जलहरी त्यहीँ पुरिएको अवस्थामा होला । यही कुराको बोध गराउन चित्रसहितको यो जलहरीबारेको विवरण यहाँ दिनुपरेको हो ।

31 . ऐजन, पृष्ठ ५९५ ।

भक्तपुर राजदरबारस्थित जगन्नाथ मन्दिरको पेटीमा छापिन पुगेको अभय मल्लको पालाको शिलालेख[32] (चित्र सङ्ख्या ३)

भक्तपुर राजदरबारको पश्चिमपट्टि चारधाम मन्दिर छन् । तीमध्येको एक जगन्नाथ मन्दिर हो । इतिहासको कालप्रवाहमा यो मन्दिरले आफ्नो पुरानो मूल शैलीस्वरूप गुमाइसकेको र हाल जस्ताको छानाले छाएको एकतले मन्दिरको रूपमा रहन पुगेको छ । यो मन्दिर पूर्वाभिमुख छ । यसको तीन तहको पेटी छ । त्यसमध्ये तल्लो तहको पेटीको दक्षिण-पूर्व कुनामा यो शिलालेख पेटीको रूपमा छापिन पुगेको छ । मैले यो शिलालेख पत्ता लगाएको पनि सोह्र वर्ष भइसकेछ । त्यसअघि र त्यसपछिका वर्षहरूमा पनि किसानहरूले धान सुकाउन ल्याउँदा अभिलेख कुँदिएको यो शिलापत्रमा धान चुट्ने गरेको देखेको छु । घामपानी, हावाहुरी, मानव स्पर्शले मात्र नभएर सायद त्यसैकारण पनि यसका अक्षरहरू ठाउँ-ठाउँमा फुटेका र अक्षर उत्कीर्ण भागका पाप्रोसमेत उप्किएका कारण केही अक्षरहरू पनि नष्ट हुनपुगेका हुन् भन्ने प्रतीत हुन्छ । अभिलेखको ठम्याउन सकिएको पाठ यस प्रकार छ :

१. (श्रेयोऽस्तु?) म पञ्चम्यां मुनि वेदाग्निवत्सरे ।

२. (विष्णोः?)श्रीमन्नेपालस्य ...संस्कृताइमाः । ।

संवत्लाई अङ्कमा नभएर अक्षरमा प्रस्तुत गर्ने चलन पूर्वमध्यकालतिर पनि चलिरहेको कुराको एउटा नमुना यो अभिलेख पनि हो । यसमा उत्कीर्ण मुनि वेदाग्निवत्सरेले ने.सं. ३४७ लाई बुझाएको छ । यो अभिलेख अभय मल्ल (ने.सं. ३३६-३७५) को पालाको हो । अभय मल्लको लामो राज्यकाल आन्तरिक कलह, बाह्य आक्रमण तथा प्राकृतिक विपत्ति (भूकम्प, अनिकाल, महामारी) ले आक्रान्त हुनपुगको दुर्भाग्यपूर्ण कालखण्ड थियो । ने.सं.३७५, आषाढ शुक्ल तृतीया, सोमवारको दिन विनाशकारी महाभूकम्प भएको थियो ।

32 . चित्रसहित, यस शिलालेखबारे पहिलोपल्ट 'भक्तपुरका असुरक्षित अभिलेख' शीर्षक लेखमा, प्राचीन नेपाल, १४७/२०५८, पृष्ठ ३०-३१ मा प्रकाशित गरेको छु ।

सो भूकम्पमा परी तीन भागमा एक भाग प्रजासहित उनको समेत मृत्यु भएको थियो ।[33]

उक्त शिलालेख भूकम्पअघिको हो। तत्कालीन समयमा भक्तपुर दरबारक्षेत्रमा कुनै मन्दिर भत्के बिग्रेको हुँदा त्यसको पुनःसंस्कार वा जीर्णोद्धार गरी सोही अवसरमा संस्मरणका लागि यो शिलालेख राख्न लगाएको देखिन्छ ।

सिद्धपोखरीको अनर्घमल्लदेवको पालाको शिलालेख[34] (चित्र सङ्ख्या ३)

भक्तपुरको प्राचीन पोखरी सिद्धपोखरी हो। यो पोखरी भक्तपुर नगरपालिका, वडा नं. १, दूधपाटीटोलमा रहेको छ। यस पोखरीको चारैतिर लिच्छविकालदेखि शाहकालसम्मका प्रस्तर मूर्ति, शिवलिङ्ग, चैत्यलगायत शिलालेखहरू छन् । तीमध्ये पोखरीको पूर्वपट्टिको घाटमा शिवलिङ्ग, चैत्यलगायत पेटी-पर्खालका खोपाहरूमा अनेक कालका मूर्तिहरू (गणेश, वराह, उमामहेश्वर, सूर्य, चतुर्बाहु विष्णु आदि) लगायत सबै अक्षरहरू खिइसकेको, पढ्नै नसकिने, आजसम्म प्रकाशमा नआएको पूर्वमध्यकालतिरको एउटा शिलापत्र पनि रहेको छ । त्यसैगरी सो घाटको पेटी प्रस्तरले छापिएका छन् । त्यसरी छापिएका प्रस्तरहरूमध्ये अनर्घमल्लदेवको पालाको अभिलेख कुँदिएको एउटा लाम्चो प्रस्तर पनि पेटी छाप्ने ढुभको रूपमा छापिन पुगेको रहेछ। यो कुरा आजभन्दा १९ वर्षअघि योगेशराजले त्यसको अभिलेख प्रकाशमा ल्याएपछि थाहा हुन आएको हो । अभिलेख पनि राष्ट्रको निधि हो । धन्यवाद छ त्यो कामदारलाई जसले सो प्रस्तरको अभिलेख कुँदिएको अमूल्य भागलाई जमिनतिर नफर्काई आकाशतिर फर्काएर छापिदिए । योगेशराजले सो अभिलेख प्रकाशमा ल्याएको

33 . गोपालराजवंशावली, ३८ पत्र ।

34 . योगेशराजबारा पासूका, वर्ष ३ अङ्क ४ (पौष, ०५५) को पृष्ठ ५ मा पहिलोपल्ट यो अभिलेख छापिएको छ। मैले पनि प्राचीन नेपाल, सङ्ख्या १४७, असार २०५८ को 'भक्तपुरका असुरक्षित अभिलेख' शीर्षकको लेखमा चित्रसहित प्रकाशित गरेको छु ।

तीन वर्षपछि मैले सो अभिलेख अध्ययन गरी पुनः प्रकाशमा ल्याउने क्रममा, त्यहाँ आउने सबैले सो अभिलेख भएको भागमा टेक्ने कुल्चने गरेको देखेर ज्यादै असुरक्षित हुनपुगेको महसुस गरी त्यहाँबाट उठाउन लगाएर पहिले सूर्य र चन्द्रको मूर्ति राखिएको खोपामा राख्न लगाएको हुँ । सो अभिलेख अहिले पनि त्यहीँ छ, सुरक्षित छ । प्राचीन नेवारी लिपिमा कुँदिएको सो अभिलेखको मूलपाठ यस प्रकार छ :

१. (श्रेयोस्तुसम्वत् ३६४ व्वैशाखशुदि ४ राजाधेराजप्रमेश्वरे

२. अणर्घमालदेवस्य विजयराजे ताडाराग क्षेत्रकृते

सिद्धपोखरीमा फेलापरेको यो हालसम्मको सर्वप्राचीन अभिलेख हो । पूर्वमध्यकालका थोरैमात्रामा पाइएका अभिलेखहरूमध्येको एउटा यो पनि हो भनी मान्न सकिन्छ । यताबाट पनि यस अभिलेखको महत्त्व बोध हुन्छ ।

सिद्धपोखरीको एउटा प्राचीन नाम 'इन्द्र सरोवर' वा 'इन्द्र दह' हो । यस पोखरीबारेको पछिल्लो अन्वेषणबाट पूर्वमध्यकालका एक शक्तिशाली युवराज महेन्द्रदेव/इन्द्रदेवले ने.सं.२३९ (वि.सं.११७६) मा यो पोखरी बनाउन लगाएका थिए भन्ने कुरा देखिन आएको छ ।[35] त्यसपछिका अनेक कालखण्डमा यो पोखरीको जीर्णोद्वार एवं सुन्दरीकरण गर्ने काम हुँदै आएको छ । यस कुराको एउटा उदाहरण उक्त अभिलेखबाट पनि मिल्छ । राजा अनर्घ मल्लदेवको राज्यकालमा, ने.सं.३६४ (वि.सं.१३०१) वैशाख शुदि ४ मा तलाउ क्षेत्र निर्धारित गरिएको कुरा उक्त अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ ।

हालसम्म प्राप्त ऐतिहासिक सामग्रीहरूमा, अनर्घ मल्लदेवको उल्लेख गोपालराजवंशावलीको ३६- ३७ पत्रमा तत्कालीन तिरहुत राज्यका डोय राजा रामसिंह स्वयंले आफ्नो फौजको नेतृत्व गरी भक्तपुरमा आक्रमण गर्न आएको प्रसङ्गमा[36] र, त्यसैगरी यस शिलालेखमा मात्र आएको छ । यी दुवै स्रोतमा उनलाई 'राजा' भनिएको छ । यो कुरा महत्त्वपूर्ण छ । उनका समकालिक अभय मल्ल (ने.सं.३३६-३७५) हुन् । त्यसबखत राजा अभय मल्लको पनि शासन चलिरहेको कुरा यस विषयका अन्य ऐतिहासिक स्रोतका आधारमा थाहा पाइन्छ । अभागी राजा अभय मल्लको राज्यकाल आन्तरिक कलह, आक्रमण-प्रत्याक्रमण एवं प्राकृतिक विपत्तिले समेत भयानक रूपमा आक्रान्त हुनपुगेको थियो । ऐतिहासिक स्रोतहरूको तुलनात्मक अध्ययनबाट त्यसबखत

35 . पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, 'भक्तपुरका असुरक्षित अभिलेखर, प्राचीन नेपाल, १४७/२०५८, पृष्ठ ३२-३३ ।

36 . Dhanavajra Vajracharya, Kamal P .Malla, The Gopalrajvamsavali, Nepal Research Centre, Kathmandu : 1985, 36-37 folios, pp .92-93 .

'स ३६४ जेष्ठ कृष्ण प्रदीपदा खंडाधार गुंस डोय लासन वल्यम् धाह्न याङ तल म्वण्ड ड्यङा बंल आहु रामसिंह राजास कटकःचोछें जगतव्रम भाटो धाह्नस डव । लिज जय जुव जात्रा याङ लास्यं वया राजा श्रीअनर्घमलदेवस ।' (ने.सं.३६४ (वि.सं.१३०१) ज्येष्ठ कृष्ण प्रतिपदाको दिन, खण्डाधार डाँडोमा डोयहरू लड्न आए । (उनीहरूलाई रोकेर राखियो । धेरै मानिस काटिए । दल-मुखियाका रूपमा राजा रामसिंह लड्न आएका थिए । रोकिराख्नेहरूमा चोछेंका भारादार जगतब्रम्ह पनि थिए । पछि जित भयो । (अनि) राजा श्रीअनर्घमल्लदेव जात्रा गरी फर्केर आए ।)

अभयमल्ल र अनर्घमल्लको संयुक्त शासन चलिरहेको माथिका प्रमाणबाट भने विशेषगरी भक्तपुरभेकबाट अनर्घमल्लले शक्तिशाली राजाका रूपमा शासन गरिरहेको प्रतीत हुन्छ ।

सिद्धपोखरी निर्माण भएको १२५ वर्षपछि अर्थात् ने.सं.३६४ मा अनर्घमल्लदेवको राज्यकालमा सो पोखरीको क्षेत्र निर्धारित गरिएको थियो भन्ने कुरा यस शिलालेखबाट थाहा पाइन्छ। पोखरीको सुरक्षा र संरक्षणका लागि यसो गरिएको हुनुपर्छ । त्यसैगरी सिद्धपोखरीको क्षेत्र निर्धारण सम्पन्न भएको एक महिना पनि बित्न नपाउँदै डोयहरूले तत्कालीन नेपालमण्डलको राजधानीनगर भक्तपुरमा भयङ्कर आक्रमण गरेका थिए । त्यसको प्रत्याक्रमण राजा अनर्घ मल्लदेवले चोछें (भक्तपुरको चोछेंटोल) का भारादार जगतब्रह्मसित मिलेर गरेका थिए । सो युद्धमा धेरै मानिस काटिए । अन्तमा जीत अनर्घमल्ल देवकै भयो । राजा रामसिंहको हार भयो । त्यस खुशियालीमा अनर्घमल्ल देव जात्रा गरी फर्के । यो कुरा गोपाल राज वंशावलीको ३६-३७ पत्रबाट थाहा पाइन्छ ।

पाँचतले मन्दिरको प्रतिष्ठासम्बन्धी शिलालेख (चित्र सङ्ख्या ४)
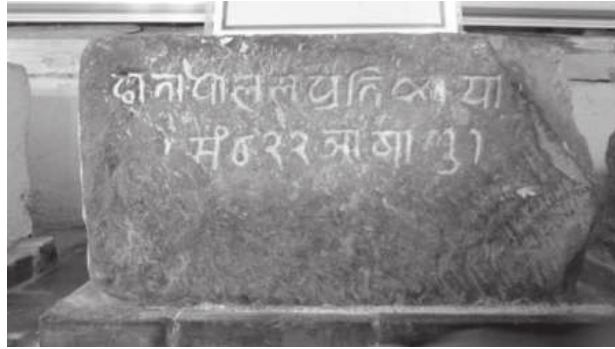
भक्तपुर राजदरबारको मूलचोकको उत्तरपट्टि खुला आकाशमुनि एउटा मल्लकालीन इनार छ। इनार भएकै हुँदा सो ठाउँ 'तुंथिचुक' भनी प्रसिद्ध छ। सो इनारसँगै उत्तरमा दरबारको सुरक्षार्थ खटाइएका सैनिकहरू बस्ने क्वार्टर छ। सो क्वार्टरमा जानको निमित्त यताउता छरिएका वास्तुकृतिका अवशिष्ट ढुभहरू बटुलेर बनाइएको एउटा सानो ढुङ्गेसिँढी छ । सोही ढुङ्गेसिँढीमा टेक्नका लागि प्रयोगमा ल्याइएको एउटा प्रस्तरखण्डमा दुई पङ्क्तिको निम्न अभिलेख कुँदिएको छ :

१. ङातापोलल प्रतिष्ठा या (ङा)

२. सं ८२२ आषा शु १

पाँचतले मन्दिरको प्रतिष्ठाबारेमा प्रकाशमा आएको हालसम्मकै यो पहिलो शिलाभिलेख प्रमाण हो । यसैले यसको महत्त्व बेग्लै छ । पाँचतले मन्दिरको प्रतिष्ठा ने.सं.८२२, आषाढ शुदि १ मा भएको कुरा यस प्रमाणबाट थप पुष्टि मिलेको छ । भक्तपुर राजदरबारबारेमा स्थलगत अन्वेषण गर्ने क्रममा यो फेला परेको थियो । त्यसबखत सैनिकहरू सिँढीको रूपमा प्रयुक्त यसै प्रस्तरखण्ड शिलालेखमा बुट बजार्दै आउने जाने गर्दथे । प्राचीन नेपालमा यसबारेको कुरा प्रकाशमा आएपछि[37] भने यो शिलालेख त्यहाँबाट उठाएर राष्ट्रिय कला सङ्ग्रहालयमा लगी प्रदर्शनमा राखिएको छ ।

इतिहास र संस्कृति हेर्ने ऐना अभिलेख हो । अभिलेख हाम्रा पुर्खाका निधि हुन् । आज ती हाम्रा पुर्खाका मात्र नभएर राष्ट्रकै निधि हुन्, हाम्रा पहिचान हुन् । यसको संरक्षण गर्नु हाम्रो दायित्व हो । राष्ट्रिय अभिलेखेखालयबाट प्रकाशित हुने अभिलेखको पार्श्वभागमा प्रकाशित हुने गरेको निम्न सन्देशमूलक विचार यहाँ स्मरणीय हुन आउँछ :

'ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक महत्त्वका संवाहक अभिलेखात्मक सामग्री मानवीय ज्ञानसम्पदा हुन् । यसको जगेर्ना गर्नु हाम्रो कर्तव्य हो । अभिलेखको संरक्षण गरी राष्ट्रको गौरव जोगाइ राखौँ ।

37 . चित्रसहित, यस शिलालेखबारे पहिलोपल्ट 'भक्तपुरका असुरक्षित अभिलेख' शीर्षक लेखमा, प्राचीन नेपाल, १४७/२०५८, पृष्ठ ३५-३६ मा प्रकाशित गरेको छु ।

सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा जनसहभागितासम्बन्धी अवधारणा : काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थल

डा. सुरेश सुरस श्रेष्ठ
प्रमुख पुरातत्त्व अधिकृत
पुरातत्त्व विभाग

१. परिचय

आज हामीले बुझ्ने गरेको सांस्कृतिक सम्पदा वास्तवमै तिनको आफ्नै किसिमको मूल्य, मान्यता एवं विशेषताहरू भएको कारणले शदियौंदेखि स्थानीय जनसमुदायबाट नै संरक्षण हुँदैआएको देखिन्छ। आजकल सांस्कृतिक सम्पदाको व्यवस्थापन विषय तिनको सृजनात्मक पक्षको कारणले झन बढी महत्त्वपूर्ण बन्न थालेको छ । तथापि तिनको सन्दर्भमा विशेषगरी पश्चिमी मुलुकहरूमा विकसित सिद्धान्त एवं अवधारणामा आधारित रहने गरेको देखिन्छ, जो यथार्थमा एशियाली मुलुकहरूका सन्दर्भमा भने खासै लागू नहुने देखिन्छ, जहाँ सांस्कृतिक सम्पदा र जनसमुदायको अर्थ नै बृहद् रूपमा भिन्न रहेको पाइन्छ । सामान्यतया: सम्पदाहरूको दिगो संरक्षणका लागि स्थानीय समुदाय, स्थल, व्यवस्थापक एवं अन्य सरोकारवालाहरूसँग मिलेर काम गर्नुपर्ने भन्ने अवधारणा रहेको भएतापनि व्यावहारिक रूपमा भने स्थानीय जनसमुदायको सहभागिता खासै रहने गरेको पाइँदैन (Taylor, 2006) । त्यस्तै, विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानहरूले के देखाउँछन् भने यदि स्थानीय समुदायको सहभागिता भैहालेको अवस्थामा पनि विभिन्न मुद्दा वा पक्षहरू जस्तो : निर्णय गर्ने सन्दर्भमा समुदायको सहभागिताको स्तर, सरोकारवालाहरूको सक्रिय सहभागिता एवं योगदानका लागि कार्य क्षमता,

सरोकारवालाहरूमा शक्ति असन्तुलन र राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक पक्षका सन्दर्भमा विकासोन्मुख देशहरूले भोग्नुपरेको समस्याहरू जस्ता कारणले सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणका सन्दर्भमा स्थानीय जनसमुदायको सशक्त सहभागिता नरहने गरेको देखिन्छ (Aas, Ladkin and Fletcher, 2005)। एशियाली विकासोन्मुख देशहरूमा संरक्षण कार्यहरूको दिगोपनमा विश्वस्त तुल्याइनुपर्दछ, जहाँ संरक्षण कार्यलाई सामान्यतयाः विकासको बाधकको रूपमा लिने गरिन्छ। त्यसैले यी मुलुकहरूमा सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण एवं व्यवस्थापन पूर्णरूपमा स्थानीय समुदायहरूको सहभागितामा गरिनु पर्दछ । सम्पदा संरक्षणमा तिनको परम्परागत भूमिकालाई विशेष ध्यान दिइनु जरुरी हुन्छ ।

काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थलका सन्दर्भमा गुठी प्रणाली, जो पूर्णतः स्थानीय परम्परागत व्यवस्थामा आधारित रहेको छ, प्रचलनमा रहेको थियो, जसले सम्पदाको निरन्तरता र सांस्कृतिक परम्परालाई आश्वस्त बनाएको थियो । वि.सं. २००७ सालपछिको राष्ट्रियकरण प्रक्रियापश्चात् भने यो परम्परा विस्तारै हराउँदै गएको देखिन्छ। काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थललाई युनेस्को विश्व सम्पदा समितिले खतराको सूचीमा सूचीकृत गरेपछि उठाइएका सवालहरूमध्ये एकको रूपमा रहेको व्यवस्थापन प्रणालीका सन्दर्भमा भने वि.सं. २०६४ सालमा एकीकृत व्यवस्थापन संरचना तयार पारिएको थियो, जुन पूर्ण रूपमा स्थानीय सरोकारवालाहरूको सहभागिता प्रक्रियाबमोजिम नै तयार पारिएको थियो ।

यो लेखमा खासगरी स्थानीय सहभागितासम्बन्धी विगतका क्रियाकलापहरूलाई पृष्ठभूमिका रूपमा केलाउने प्रयास गरिनुका साथै एकीकृत व्यवस्थापन संरचना निर्माणमा अपनाइएको प्रक्रिया कुन हदसम्म भिन्न थियो भन्ने सन्दर्भमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । साथै पूर्ण सहभागितामूलक प्रक्रियाले कसरी कार्य गर्दछ तथा यो व्यवस्थापन संरचना तयार गर्ने प्रक्रिया नै पनि सरोकारवालाहरूबीच दक्षता अभिवृद्धि गर्ने र सचेतना जगाउने एउटा माध्यम कसरी बन्न सक्दछ भन्ने उदाहरण प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थल

काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थल सबैभन्दा सुरुमा युनेस्कोको विश्व सम्पदा सूचीमा सुचीकृत भएको स्थलहरूमध्येको एउटा सम्पदा स्थल हो (विश्व सम्पदा सूचीमा सुचीकृत भएको सन् १९७९, खतराको सूचीमा सुचीकृत सन् २००३ र खतराको सूचीबाट उन्मुक्त भएको सन् २००७),

जो सम्भवतः विश्वकै असाध्यै अप्ठ्यारोमध्येको एउटा स्थल हो, जसमा काठमाडौं उपत्यकाको विभिन्न स्थानमा छरिएर रहेका सातवटा संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरू समाविष्ट छन् । यी सात स्मारक क्षेत्रहरूमा तीनवटा ऐतिहासिक दरबार परिसरसहितका र अन्य चार धार्मिक मन्दिर परिसरसहितका ऐतिहासिक बस्तीहरू समाविष्ट छन् । हरेक स्मारक क्षेत्रहरू विश्वव्यापी रूपमा महत्त्वपूर्ण स्मारकहरूको समूहयुक्त ऐतिहासिक संरचनाहरू, स्मारक र वरपरका वातावरणबीच मौलिक सम्बन्धको प्रतिनिधित्व गर्ने तथा भौतिक सम्पदा र सांस्कृतिक जीवन एवं परम्पराबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेका छन् (Weise, 2005) ।

राजदरबार, मन्दिर, स्तूप एवं अन्य स्मारकहरूको अद्वितीय अनुपम वास्तुकलात्मक शैली, उच्च स्तरमा विकसित आलङ्कारिक कलाकौशलता, चिटिक्क मिलेका अनौठा नगर संरचना र भिन्न खालका प्राकृतिक वातावरण यी स्मारक क्षेत्रका विशेषताहरू हुन् जसले स्मारकहरू रहेको स्थलमा एक खालको अनुपम वातावरणको सृजना गरिदिएको छ । तर यी स्थलको महत्त्वलाई भौतिक एवं पृष्ठभूमिको परिप्रेक्ष्यमा सीमित पार्नु भने असम्भव हुनेछ। असङ्ख्य अमूर्त, जीवन्त परम्परा तथा क्रियाकलापहरू जसले खासगरी विश्वास, किम्वदन्ती, रीतिस्थिति एवं चाडपर्वजस्ता कुराहरूको सन्दर्भमा स्मारकहरूसँग तिनको आफ्नै भिन्न पृष्ठभूमिमा घनिष्ठता बनाइदिएको हुन्छ। काठमाडौं उपत्यकाका सन्दर्भमा यी सब एक अर्कामा वास्तुकलात्मक, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि एवं मूल्य र मान्यतामा अन्तर्सम्बन्धित भएर रहेका छन् (World Heritage Nomination Dossier, 1979, revised 2007) ।

यी मूल्य मान्यताहरूलाई वास्तवमै विभिन्न रूपमा परिवर्तनशील सांस्कृतिक सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक परिप्रेक्ष्यसँगसँगै यहाँका स्थानीयबासीहरूले संरक्षण एवं परिमार्जन गर्दै आइरहेका छन् । परम्परागत रूपमा हेर्दा यो एक किसिमको आफ्नो संस्थागत भूमिकाको रूपमा रहेको देखिन्छ, जो गुठी प्रणालीका रूपमा रहेको थियो । पछिल्लो बीसौं शताब्दीको उत्तरार्द्धतिर भने यो क्रमिक रूपमा विच्छेदित हुँदै गएको पाइन्छ (Uprety, 2000) र खासगरी अप्ठ्यारो स्थल व्यवस्थापनका लागि नयाँ औपचारिक र सशक्त संरचनाको रचना एवं लागू गर्नु अति नै गाह्रो बन्दै आएको छ । यस अवस्थामा काठमाडौं उपत्यकामा विकासका बढ्दो थुप्रै क्रियाकलापहरूको चापका कारण सम्पदाहरू विशेष खतरामा पर्दै गएका छन् (Stovel & Okahashi, 2007) । उपयुक्त व्यवस्थापन प्रणालीको अभाव एवं तीव्र गतिमा बढ्दै गएको राजधानी शहरको चुनौतीहरूले नै वास्तवमा काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थललाई सन् २००३ मा खतराको सूचीमा सूचीकृत गर्नमा मुख्य भूमिका निर्वाह गरेको थियो

भने गत २०७२ साल वैशाख महिनामा गएको भूकम्पले थुप्रै महत्त्वपूर्ण स्मारकहरूलाई क्षतिग्रस्त बनाएपछि युनेस्को विश्व सम्पदा केन्द्रले पुनः काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थललाई खतराको सूचीमा राख्नेतर्फ सोच्न बाध्य बनाएको थियो । तथापि हाल यो विचाराधीन अवस्थामा रहेको आधिकारिक अवधारणा आएको छ ।

३. काठमाडौं उपत्यकामा परम्परागत सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण प्रणाली

हिजो आज सामुदायिक सहभागिता हरेक योजनाको दिगोपनसँग सान्दर्भिक रूपमा विकसित अवधारणाका साथ वृहद् तवरले बुझ्ने गरिएको पाइन्छ । काठमाडौं उपत्यकाको दिगो सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणका सन्दर्भमा गुठी प्रणाली नै व्यापक सामुदायिक सहभागिताको एउटा नमुना अवधारणाको रूपमा विकसित भएको थियो र यो प्रणालीको अवसानले सम्पदाहरूको क्रमिक ह्रासोन्मुखताको बाटो लिएको स्पष्ट देखिएको छ । काठमाडौं उपत्यकाभित्र सदियौंसम्म सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणको निरन्तरताको आधार नै गुठी प्रणाली थियो, जुन प्रणाली काठमाडौं उपत्यकाको संस्कृतिको हिस्साको रूपमा इतिहासका विभिन्न कालखण्डहरूमा विस्तारित भएको थियो (Toffin, 2005) । गुठी खासगरी एउटा सार्वजनिक संस्था (ट्रष्ट) को रूपमा सृजना गरिएको हुन्थ्यो, जसमा जग्गादान गरिएको हुन्थ्यो र त्यही जमीनको आम्दानीबाट गुठी राखिएको स्मारक वा स्मारकहरूको निरन्तर रूपमा सामान्य मर्मतसम्भार, जीर्णोद्वार एवं संरक्षणलगायत आवश्यक रीतिरिवाजअनुसारका धार्मिक सांस्कृतिक चाडपर्व एवं अनुष्ठानहरूसमेत सम्पन्न गर्ने गरिन्थे । यस किसिमको गुठी नै तत्कालीन समयमा सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणको दिगो व्यवस्थापनमा एउटा आधारभूत प्रणालीका रूपमा विकसित अवधारणा थियो, जो स्मारकहरूलाई अमूर्त सांस्कृतिक परम्पराहरूसँग अनन्त रूपमा जोड्दै दुवैलाई एकीकृत रूपमा संरक्षण गर्नमा सक्षम रहँदैआएको थियो । त्यसैले गुठी प्रणालीलाई सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण एवं व्यवस्थापनका लागि विश्वकै एउटा अद्वितीय एवं प्रभावकारी परम्परागत प्रणालीको रूपमा लिन सकिन्छ ।

यी मन्दिर, पाटी पौवा तथा अन्य सार्वजनिक भवनलगायतका स्मारकहरूको निर्माताहरूले तिनको निर्माणसँगसँगै ती स्मारकहरूको संरक्षण एवं स्मारकसँग सम्बन्धित विभिन्न धार्मिक, सांस्कृतिक चाडपर्व, परम्पराहरूलाई निरन्तरता दिनका लागि जग्गा दान गरी गुठी राख्नुका साथै उक्त जग्गामा खेती गरी सोही आम्दानीबाट गुठीको कार्य गर्न स्थानीय गुठी समूहसमेतको व्यवस्था गरिदिएको हुन्थ्यो । यस किसिमिको जग्गा स्थानीय समुदाय वा

गुठी समूहले आम्दानीका लागि मात्र नभै त्यसको आयस्ताबाट विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक कार्यहरूमा उपयोग गर्ने गर्दथे । केवल उक्त स्मारकहरूको मर्मत, सम्भार, जीर्णोद्धार, संरक्षण तथा पुनः निर्माणमात्र नगरी त्यस्ता स्मारकहरूसँग सम्बन्धित विभिन्न धार्मिक, सांस्कृतिक परम्परा, रीतिरिवाज, चाडपर्व एवं अनुष्ठानलगायतका क्रियाकलापहरू समेत यसैको प्रयोग गरी सम्पन्न गर्दथे (Furer-Haimendorf, 1956) ।

यो गुठी प्रणालीले स्थानीय समुदायमा एउटा संरचना तयार गरिदिएको थियो, जसले उनीहरूको मूर्त एवं अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाका अतिरिक्त तिनीहरूको स्वःपहिचानसमेतको संरक्षण गरिदिएको थियो ।

नेपाली सामाजिक सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यमा जग्गा गुठीको रूपमा दान दिनु एउटा धेरै राम्रो कार्यको रूपमा लिने गरिन्छ, जसलाई धार्मिक पुण्य कर्मको रूपमा लिइन्छ, यो एउटा राम्रो प्रथाको रूपमा सदियौंदेखि नै विकास भएको थियो । आजसम्म पनि यस किसिमको परम्परा पूर्ण रूपमा हराई नै सकेको भने छैन, यद्यपि निरन्तरताका लागि असाध्यै धेरै समस्याहरू आइपरेका कारण यो निकै कममात्र अझ भनौँभने घट्दो सङ्ख्यामा देखिन थालेको छ । ऐतिहासिक रूपमा राजा तथा राजपरिवारका साथै स्थानीय जनसाधारणले पनि परलोक सुधार हुने आस्था एवं विश्वासमा जग्गा दान गर्दछे र आफ्नो सात पुस्तासम्मको लागि पुण्य मिल्ने विश्वास गर्दथे (Toffin, 2005) । गुठीलाई जग्गा दान गर्नु एउटा सामाजिक प्रतिष्ठाको रूपमा पनि लिने गरिन्थ्यो र यस किसिमको कार्यलाई उच्च प्राथमिकता दिइन्थ्यो । अझ, गुठी राख्ने अर्को कारण राज्यले आफ्नो जग्गा खोस्नबाट बचाउनका लागि हो भन्ने पनि गरिन्छ । राज्यले आफ्नो जग्गा खोस्नु पनि एउटा साह्रै ठूलो अपराधका रूपमा लिइन्थ्यो । त्यसैले त्यस्तो अपराधबाट बच्न गुठीलाई जग्गा दान दिने चलन थियो (Regmi, 1961) । यी सबै कारणहरूले वास्तवमा गुठीलाई जग्गा दान गर्ने आधार तयार भयो, जसबाट नियमित आम्दानी गर्न सकिन्थ्यो र त्यस्तो आम्दानीलाई निरन्तर रूपमा विभिन्न कार्यहरूमा खर्च गर्न पनि सकिन्थ्यो ।

गुठी स्थापनाका उद्देश्यहरू भने निकै फरक-फरक रहेका हुन्थे । यस्ता गुठी देवी देवताका लागि, जीवन निर्वाहका विभिन्न क्रियाकलापहरू सञ्चालनका लागि र मृत्युपर्यन्तका क्रियाकलापहरूका लागि नै हुन्थे । यी तीनै क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित अन्य थुप्रै कार्यहरू गुठीका गुठीयारहरूबाट सम्पन्न गरिन्थे । परम्परागत रूपमा गुठीको एउटा महत्त्वपूर्ण कार्यको रूपमा मन्दिर, विहार वा कुनै पनि धार्मिक सांस्कृतिक स्मारकलाई निरन्तरता दिने र यसका लागि गुठी राखिएको जग्गाको आयस्तालाई नै व्यवस्थित रूपमा

नियमित गरी मूर्त र अमूर्त दुवै सम्पदालाई निरन्तरता दिनु नै रहेको थियो ।

काठमाडौं उपत्यकाको सन्दर्भमा गुठी प्रणालीको सफलताको विभिन्न ऐतिहासिक अभिलेखहरूमा उल्लेखित अभिव्यक्तिहरूले ठूलो भूमिका खेलेका छन् भने हालसम्म विद्यमान विभिन्न स्मारकहरू र ती स्मारकहरूसँग सम्बन्धित विभिन्न धार्मिक, सांस्कृतिक एवं सामाजिक परम्परा, चाडपर्व, रीतिरिवाजलगायतका अन्य क्रियाकलापहरूले स्पष्ट पारिरहेकै छ, जो शताब्दीयौँदेखि नै निरन्तर रूपमा चलिआइरहेको छ । सामाजिक एवं सामुदायिक सद्भाव कायम राख्ने कार्यमा समेत सफल रहँदै निरन्तर रूपमा चलिआइरहेको छ। साथै यसले अहिलेसम्म पनि मूर्त तथा अमूर्त दुवै सांस्कृतिक सम्पदाहरूलाई अन्तर सम्बन्धित बनाउँदै संरक्षण गर्दै आइरहेको पनि छ ।

गुठी वास्तवमा सामाजिक, सामुदायिक एवं सांस्कृतिक जीवनका लागि अनिवार्य एवं स्वेच्छिक कार्यका रूपमा निरन्तर चल्दैआइरहेको छ जसमा पूर्णतः लचकपनासमेत रहेको छ। यद्यपि सामाजिक एवं सामुदायिक संरचनामा आएको व्यापक परिवर्तनका कारणले अधिकांश गुठी प्रणाली विस्तारै हराउँदै गइरहेको छ । अझ, पछिल्लो पाँच दशकयता अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण परिवर्तनका रूपमा देखिएको गुठी प्रणालीको राष्ट्रियकरण एवं गुठी संस्थानको स्थापना, भूमिसुधार अभियान आदि जस्ता कारणले केही परिवारमा (परिवार स्तरमा) मात्र यस्तो गुठी प्रणालीले निरन्तरता पाइरहेको छ । तथापि तिनको पनि यथार्थ पहिचान हुन नसक्नुका साथै त्यति महत्त्वपूर्ण रूपमा लिइने गरेको पाइँदैन । यसरी गुठी प्रणाली सामाजिक एवं सामुदायिक संरचनामा नै एकीकृत स्वरूपमा संस्थागत भई सफल एवं असाध्यै दिगो रूपमा रहेको थियो। विशेषतः काठमाडौं उपत्यकाको सन्दर्भमा यो प्रणालीले एउटा नमुनाको रूपमा मूर्त सम्पदाको मात्र संरक्षण गरेको नभई मूर्त सम्पदाका अमूर्त सम्पदासित अन्योन्याश्रित सम्बन्ध कायम गर्दै दुवै किसिमको सम्पदालाई उत्तिकै एवं निरन्तर रूपमा संरक्षण गरिरहेको छ ।

जब परम्परागत प्रणाली विस्तारै वाह्यात्मक रूपमा हराउन थाल्यो, कार्यगत रूपमा वैकल्पिक व्यवस्थाको कुनै तरिका अौंल्याइदिने कार्य भने भएको देखिँदैन । परम्परागत गुठी प्रणालीको अवसानले सरकारलाई सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण एवं व्यवस्थापन गर्नै पर्ने अवस्था सृजना भएको महसुस गर्न सकिन्छ, जसले गुठी संस्थान एवं पुरातत्त्व विभागको स्थापना गर्नुका साथै पछि आएर स्थानीय निकाय (नगरपालिका, गा.वि.स.) हरूसमेतमा केही व्यवस्था गर्न खोजेको पाइन्छ। यो केही हदसम्म न्यायसङ्गत एवं तर्कसङ्गत नै देखिएता पनि यस किसिमको नयाँ संरचनागत संस्थाहरूमार्फत गरिएको कार्यहरूले गुठी प्रणालीमा समाविष्ट रहेका धेरै किसिमका अनुपम सबल

एवं तुलनात्मक लाभदायक पक्षहरूलाई सम्बोधन गर्न नसकेको देखिन्छ, जसले अनगिन्ती समस्याहरूको सृजना गर्नुका साथै सम्पदा संरक्षण तथा व्यवस्थापनको दिगो र भरपर्दो संयन्त्रबाट पथभ्रमित पार्दै अन्ततः विगतमा सृजित स्मारक एवं तीसँग सम्बन्धित परम्पराहरू नाशिने क्रमलाई तीव्र बनाउँदै संरक्षणको निरन्तरतालाई उपयुक्त ढङ्गले निरन्तरता दिन नसकेको स्पष्ट देखिन्छ । समय परिवर्तनशील छ, त्यस्तै मानिसको आवश्यकता पनि, तथापि केही निश्चित सिद्धान्तहरू यस प्रणालीबाट लिएर वर्तमान सन्दर्भमा व्यावहारिक रूपमा परीक्षण एवं अवलम्बन गर्न नसकिने होइन । यसैमध्ये दिगोपन एउटा महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त हो, जो वास्तवमै विभिन्न कालखण्डहरूमा निरन्तर रूपमा सम्पदाको संरक्षण गर्दै पुस्तान्तरण गर्न अति नै आवश्यक सिद्धान्त हो ।

४. काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थलका लागि तयार गरिएको एकीकृत व्यवस्थापन संरचना

सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक परिवर्तनका कारणले तीव्रतर रूपमा विकास भएको शहरीकरणको फलस्वरूप नै काठमाडौं उपत्यकाको सांस्कृतिक सम्पदाहरूको परम्परागत मूल्य र मान्यतामा ह्रास आएको र त्यसको पुनः स्थापनाका लागि एउटा एकीकृत व्यवस्थापन अवधारणाको आवश्यकता महसुस गरियो, जसमा प्रभावकारी संरक्षणको प्रक्रिया, अनुगमन प्रणाली, प्राविधिक सुझाव, सरोकारवालाहरूमा सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी जनचेतना एवं प्रवर्द्धन, स्थानीय जनसमुदायलाई परम्परागत भवनहरूको संरक्षण एवं तिनको निरन्तरतामा प्रोत्साहन दिनका लागि आवश्यक आर्थिक अनुदान उपलब्ध गराउने जस्ता पक्षलाई बढावा दिइनुपर्नेमा जोड दिइयो (Stovel & Okahashi, 2007) ।

विश्व सम्पदा स्थलका रूपमा सूचीकृत कुनै पनि स्थलको लागि व्यवस्थापन प्रणाली वा व्यवस्थापन योजना तयार गरी विश्व सम्पदा केन्द्रमा पेश गर्नुपर्ने एउटा अनिवार्य एवं आधारभूत प्रावधान सन् १९९७ देखि समावेश गरिएको थियो । यसको उद्देश्य राज्य पक्षले युनेस्को विश्व सम्पदा समितिलाई सूचीकृत स्थलको दीर्घकालीन संरक्षणका लागि आवश्यक आधार वा प्रमाण एवं विश्वस्त तुल्याउनु हो । युनेस्कोको सञ्चालन निर्देशिका (अनुच्छेद १४) ले सम्पदा स्थलको सूचीकरण प्रक्रियामा स्थानीय समुदायको दायित्वसहितको सहभागिता रहनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

हालसालै तयार गरिएका अधिकांश व्यवस्थापन योजनाहरू Fielden Jokilehto Management Guidelines for World Cultural Heritage

Sites, जो पहिलो पल्ट ICCROM ले सन् १९९३ मा प्रकाशन गरेको थियो र English Heritage ले नमुना योजनाको रूपमा थुप्रै सम्पदा स्थलहरूका लागि बेलायतमा तयार गरेको थियो । यी नमुनाहरू विशेषतः खासै समस्या नभएका र नियन्त्रण गर्न सकिने खालका सम्पदा स्थलहरू जस्तो ऐतिहासिक स्मारकहरू, स्थलहरू वा स्मारकहरूको समूहका लागि मात्र बढी उपयोगी र सान्दर्भिक छन् । अलि समस्यामूलक जटिल सम्पदा स्थलहरू जस्तो ऐतिहासिक गाउँ वा बस्ती, जीवन्त धार्मिक स्थल आदि जस्ता स्थलका लागि यी नमुना योजनाहरू अति नै सीमित मात्र हुन पुग्दछ (Rodwell, 2002) । त्यस्तै यी पश्चिमा मुलुकका नमुनाहरूमा नेपाल जस्तो विकासोन्मुख मुलुकको सन्दर्भमा थुप्रै विशेष किसिमका आवश्यक कुराहरूको जरुरत पर्दछन्, जुन कुराहरूसँग वास्तवमै सम्बन्धित सम्पदा स्थलहरूसँग निरन्तर रूपमा अन्तर्क्रिया वा साक्षात्कार गरिरहनुपर्ने हुन्छ ।

यस सन्दर्भमा काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थलका लागि तयार गरिएको एकीकृत व्यवस्थापन संरचना र अन्य व्यवस्थापन योजनाका बीच के भिन्नता छ भन्ने सन्दर्भमा हेर्दा सर्वप्रथमतः यसको तर्जुमाको अवधारणागत प्रक्रिया नै निश्चित रूपमा फरक रहेको छ । यो व्यवस्थापन संरचनामा विल्कुल एउटा नयाँ अवधारणालाई प्रस्तुत गर्नुको सट्टा साबिककै प्रचलनमा रहेको व्यवस्थापन प्रणालीलाई नै सुधार वा परिमार्जन गरी प्रस्तुत गर्ने मनसाय रहेको स्पष्ट देखिन्छ । यो तर्जुमा गर्ने सन्दर्भमा पूर्ण रूपमा छलफल एवं सहभागितामूलक प्रक्रियामा सबै किसिमका सरोकारवाला निकायहरू सरकारी एवं अर्धसरकारी, आधिकारिक निकायहरू, स्थानीय निकायहरू तथा सरोकारवालाहरू सबैलाई सहभागी बनाई साविक प्रचलनमा रहेको व्यवस्थापन प्रणालीमा रहेका सवल एवं दुर्बल पक्षहरू, प्राविधिक रूपमा परिमार्जित गर्न प्रस्ताव गरिएका पक्षहरूको बारेमा सचेतना एवं सम्पदा स्थलको प्रभावकारी व्यवस्थापन जस्ता विविध पक्षहरूमा सहभागितामूलक छलफल एवं अन्तर्क्रियासमेत गरी राय सुझाव सङ्कलन गरिएको थियो । अझ विशेषतः यसको तर्जुमाको सन्दर्भमा कम मात्र विशेषज्ञीय सहभागिता एवं राय सुझाव लिइएको थियो, जसको उद्देश्य कार्यरत क्षेत्र व्यवस्थापक एवं सरोकारवालाहरूबाट नै सबै किसिमको प्रावधान एवं व्यवस्थापन प्रणालीको सुधार वा परिमार्जन गरी अधिकतम मात्रामा व्यवहारिक बनाउन सकियोस् भन्ने रहेको थियो । यसले गर्दा यो संरचना एउटा कानूनी दस्तावेजको रूपमा मात्र आउनुभन्दा पनि एउटा एकीकृत संयन्त्र जसले सुधारिएको व्यवस्थापन योजनाको लागि अनुकूल वातावरणको सृजना गर्नु रहेको थियो ।

यो तर्जुमा गर्दा वास्तवमै विभिन्न सरोकारवालाहरूको दक्षतामा समेत अभिवृद्धि गर्दै स्वामित्वलाई पनि विशेष जोड दिइएको देखिन्छ ।

सहभागितामूलक प्रक्रिया, विशेषगरी कम्तीमा एक पटक सरोकारवालाहरूको दक्षता अभिवृद्धि गर्न सफल भैसकेपछि उनीहरूलाई नै व्यवस्थापन अवधारणाका सम्बन्धमा बढी व्यवहारिक रूपमा प्रस्तुत हुने र पछि जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि आफू स्वयं नै बढी उत्तरदायीसमेत बन्नेतर्फ सचेत हुने पक्षमा समेत ध्यान दिइएको बलियो पक्षको रूपमा देखिन्छ । यसले गर्दा अव्यवहारिक एवं बढी आदर्शवादी व्यवस्थापन पक्षलाई दुरुत्साहन गर्ने भई व्यवस्थापन संरचना लागू गर्दा पनि सहज हुने स्पष्ट देखिन्छ । यसरी एकीकृत व्यवस्थापन संरचना केवल एउटा योजनामात्र होइन कि एउटा निरन्तर क्रिया हो जो प्रक्रियाका रूपमा विभिन्न कार्यगत निर्णयहरूमा प्रतिविम्बित हुन्छ । कतिपय कुराहरू यो दस्तावेज तयार हुँदा नहुँदैको अवस्थामा साबिक रूपमा नै लागू भैसकेका पनि थिए । अझ यो एकीकृत व्यवस्थापन योजना प्रक्रियाका रूपमा र व्यवहारिक म्यानुअलका रूपमा एकीकृत व्यवस्थापन संरचनाले आधारभूत अवधारणालाई अघि सारेको छ, जो नेपाल सरकारबाट स्वीकृत भई लागूसमेत गरिएको हो ।

एकीकृत व्यवस्थापन संरचनाको तर्जुमा अवधिभरि समुदायको सहभागिताको आवश्यकता विषयमा निकै चर्चा भएको थियो र सोही सन्दर्भमा गुठी प्रणालीका बारेमा पनि निकै छलफल भएको थियो, तथापि गुठीलाई निकै फराकिलो दायरामा हेर्ने गरिन्छ, तर यसलाई पुनः प्रतिस्थापन गर्न भने सकिँदैन पनि । गुठी प्रणालीको परम्परागत ढाँचामा निकै ठूलो परिमाणमा यसका सबल पक्षहरू रहेका र जो अहिलेसम्म पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रूपमा रहेको तथ्यलाई पनि महत्त्वपूर्ण रूपमा नै बुझ्ने गरिन्छ विशेषतः काठमाडौं उपत्यकाको सन्दर्भमा । यद्यपि एकीकृत व्यवस्थापन संरचनाको तर्जुमाको सिलसिलामा स्थानीयवासीहरूकै सहभागिता भने न्यून मात्र रह्यो जसलाई यस सन्दर्भमा बलियो नकारात्मक पक्ष वा भविष्यका लागि सबल पाठको रूपमा लिइनुपर्ने हुन्छ ।

५. निष्कर्ष

काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थलका लागि तर्जुमा गरी लागू गरिएको एकीकृत व्यवस्थापन संरचना विश्वकै एउटा नमुनाको रूपमा रहेको छ ।

संरक्षण कार्य विशेषगरी नेपाल जस्तो विकासोन्मुख मुलुकहरूमा विकासको बाधकको रूपमा अवधारणात्मक रूपमा लिइने गरिएको पाइन्छ । समय सापेक्ष हुँदै जाने विभिन्न किसिमका परिवर्तनलाई काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थलजस्तो जीवन्त सम्पदा स्थलहरूमा कुनै पनि तरिकाले

रोक्न भने सकिँदैन र हुँदैन पनि । त्यसैले फराकिलो अवधारणागत धरातलमा रहेर संरक्षण र सामुदायिक सहभागिताको माध्यमबाट दिगो विकासको मार्ग प्रशस्त गर्न प्रयास गरिनु अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । यस परिप्रेक्ष्यमा, सरोकारवालाहरूको सामूहिक सहभागिताबाट तर्जुमा गरिएको एकीकृत व्यवस्थापन संरचनाले काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थलका लागि सम्बन्धित आधिकारिक निकायहरूबाट व्यवस्थापनको दिगोपनमा आश्वस्त पार्नुका साथै उत्तरदायी भूमिका निर्वाह गर्ने प्रतिबद्धता समेत प्रतिविम्बित भएको कारणले तत्कालीन अवस्थामा खतराको सूचीमा रहेको (सन् २००३) काठमाडौं उपत्यका विश्व सम्पदा स्थललाई सन् २००७ मा खतराको सूचीबाट मुक्त गरिएको थियो । सहभागितामूलक अवधारणा र प्रक्रियाबाट तर्जुमा गरिएको यो एकीकृत संरचना वास्तवमै सुक्ष्म व्यवहारिक एवं यथार्थ पक्षलाई नै सम्बोधन गर्दै तर्जुमा गरिएको हुँदा कार्यान्वयन गर्न सहज महसुस गरिएको हो । अनुसन्धानहरूबाट सम्पदा संरक्षणको दिगोपनका लागि परम्परागत गुठी प्रणाली एकदमै व्यवहारिक एवं उपयुक्त भएको प्रमाणित भएतापनि विभिन्न कारणले गर्दा यो प्रणालीलाई पुनः स्थापना गर्न नसकिने अवस्था रहेको हुँदा यस किसिमको व्यवस्थापन योजनामा भने परम्परागत प्रणालीका सबल पक्षहरूलाई समावेश गर्दै यसलाई बढी व्यावहारिक एवं सहभागितामूलक रूपमा तर्जुमा एवं लागू गर्नुपर्ने हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- Aas, C., Ladkin, A. and Fletcher, J. (2005), Stakeholder collaboration and heritage management, Annals of Tourism Research. 32(1): 28-48.
- Bandarin, F. (2005), Foreword, In Harrison, D. and Hitchcock, M. (Eds) The Politics of World Heritage: Negotiating Tourism and Conservation, Clevedon: Channel View Publications.
- DoA/GoN, (2007), Integrated Management Framework for Kathmandu Valley World Heritage Site, Kathmandu: GoN/Department of Archaeology.
- Fielden, B and Jokilehto, J (1998), Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites, Italy: ICCROM.
- Fürer-Haimendorf, C. (1956), Elements of Newar Social Structure, In the Journal of the Royal Anthropological

Institute of Great Britain and Ireland, UK: RAI, 86(2): 15-38.

- Leask, A. (2006), World Heritage Site Designation, In Leask, A . & Fyall, A. (Eds.) - Managing World Heritage Sites (pp. 5-19). Amsterdam: Butterworth Heinemann.
- Regmi, M.C. (1961), Recent Land Reform Programs in Nepal . Asian Survey, 1(7): 32-37.
- Rodwell, D. (2002), The World Heritage Convention and the Exemplary Management of Complex Heritage Sites, Journal of Architectural Conservation 8 (3), 1-21.
- Shretha, Suresh Suras (2016). Conservation and Management of Swayambhu Protected Monument Zone (A Component of Kathmandu Valley World Heritage Site). PhD thesis, Kathmandu:TU, Kirtipur.
- Stovel, Herb & Okahashi, Junko (2007), Report of UNESCO Mission to the Kathmandu Valley (Nepal) (C 121 rev), Paris: UNESCO.
- Taylor, K. (2006), Cultural Mapping: Engaging with Communities, In Proceedings of the Asian Approaches to Conservation, Bangkok, 152-160.
- Toffin, G. (2005), From Kin to Caste: The Role of Guthis in Newar Society and Culture, Kathmandu: Social Science Baha.
- UNESCO, World Heritage Center (1979), World Heritage Nomination Dossier, Paris: UNESCO/WHC (www.unesco.org – Extracted on 7 March 2012).
- UNESCO World Heritage Center (1972). Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, 16 November 1972, Paris: UNESCO/WHC.
- UNESCO World Heritage Center (2011), Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage

Convention, Paris: UNESCO World Heritage Center.

- Uprety, P. (2000) The Spirit of 1950: A Social Analysis, Voice of History. 15(1): 19-34
- Weise, Kai (2005). Kathmandu Valley World Heritage Property in Danger, Redefining the Monument Zone Boundaries, Vol. 1, Kathmandu: UNESCO/WHC.

राष्ट्रिय अभिलेखालयको विगत, वर्तमान र सम्भावना

सौभाग्य प्रधानाङ्ग
प्रमुख
राष्ट्रिय अभिलेखालय

आजको परिवर्तित एवं विकसित समाज अतीत मानव सभ्यताको ज्ञान, अनुभव, सीप एवं कठिन परिश्रमको स्वरूप हो भने त्यसलाई गरिएको लिपिबद्धता सामग्रीहरू नै अभिलेख हुन् । यस्ता अभिलेखले तात्कालीन समाजको ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, प्राशासनिक र मानवीय विविध पक्षमाथि प्रकाश पार्दछ । यसरी लिपिबद्ध गरिएका ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक ज्ञान, सीप, अनुभव एवं उल्लेखनीय सङ्ग्रहहरू अभिलेखको रूपमा कुनै स्थान विशेष, राष्ट्र विशेषमा मात्र सीमित नभै विश्वकै लागि महत्त्वपूर्ण प्रमाण एवं मार्गदर्शक हुन् । आज तीव्ररूपमा विकसित भै रहेको समाजको परिवेश एवं परिस्थितिमा ती सामग्रीहरूको उचित संरक्षण एवं संवर्द्धनप्रति अझ बढी जागरुक हुनु पर्ने आवश्यकता भएको छ । नेपालमा पनि अभिलेखको संरक्षणको महत्त्वलाई त्यस समयमा पनि महसुस गरी वीर पुस्तकालयमा रहेका लिच्छविकाल, मल्लकालदेखिका महत्त्वपूर्ण अभिलेखहरूको उचित व्यवस्थापन गर्नको साथै अध्ययन तथा अनुसन्धानकर्ता, सरोकारवालालाई अभिलेखहरूमा सहज पहुँच पुऱ्याउने उद्देश्यले वि.सं. २०२४ मा राष्ट्रिय अभिलेखालय स्थापना भएको हो । हाल यस अभिलेखालय संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभागअन्तर्गत रहेको छ । राष्ट्रिय अभिलेखालयअन्तर्गत अभिलेख शाखा र माइक्रोफिल्म शाखा गरी मुख्य दुई शाखा रहेका छन् । अभिलेख शाखाअन्तर्गत अभिलेख उपशाखा, हस्तलिखित ग्रन्थ उपशाखाहरू, तिब्बतीयन ग्रन्थ उपशाखा, रसायन संरक्षण शाखा र पुस्तकालय रहेको छ भने प्रशासनिक कार्यको लागि आर्थिक प्रशासन उपशाखा र प्रशासन उपशाखाको व्यवस्था गरिएको छ ।

राष्ट्रिय अभिलेखालयको इतिहास

नेपालमा राष्ट्रिय अभिलेखालयको स्थापनाको आफ्नै रोचक तथा लामो इतिहास छ । आजसम्म लिच्छविकाल र मल्लकालमा अभिलेख व्यवस्थापन र अभिलेखालयसम्बन्धी प्रस्ट उल्लेख पाइँदैन तर प्राप्त सामग्रीको आधारमा नेपालको इतिहासलाई गहिरिएर अध्ययन गर्ने हो भन्ने जबदेखि नेपालको लिखित इतिहास सुरु भयो तबदेखि अभिलेख राख्ने कार्य सुरु भएको देखिन्छ । तर लेखन माध्यम र सामग्री भन्ने समयअनुसार फरकफरक थियो । उदाहरणको रूपमा आजसम्म नेपालमा प्राप्त पहिलो अभिलेख निग्लीहवाको स्तम्भलेख र लुम्बिनीको बुद्ध जन्मसम्बन्धी स्तम्भलेखले अशोकको लुम्बिनी भ्रमणको रेकर्डमात्र राखेन कनकमुनि बुद्धको स्तूप र भगवान शाक्यमुनि बुद्ध लुम्बिनीमा जन्मेको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण प्रमाण पनि बनेको छ । त्यसपछि लिच्छविकालका धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक एवं सरकारी काम कार्बाही, नीति नियम, ऐन कानुनलगायत विभिन्न विषयसँग सम्बन्धित दुई सय भन्दाबढी शिलालेखहरू प्राप्त भएको छ । ती अभिलेखहरूमा लेख्य[1], लेख्यदान[2], लिखित[3], तालपत्र[4], ताम्रशासने लिखिताभूत्तयैव पत्र लिखते[5] 'यथोचितप्रदानाय शासनोपनिबन्ध.......लिखितो' [6] आदि शब्दहरूको उल्लेख पाइन्छ । यी शब्दहरू तत्कालीन अभिलेख र रेकर्डसँग सम्बन्धित शब्दहरू हुन भने त्यसबेलाको अभिलेख व्यवस्थापनको बारेमा पनि सङ्केत गर्दछ । लिच्छविकालको अन्तिम समयतिरका केही कागज तथा ताडपत्रका धार्मिक ग्रन्थहरू राष्ट्रिय अभिलेखमा सुरक्षित छन् ।

पूर्वमध्यकालदेखि नै पुस्तक सङ्कलन र अध्ययनको क्रम पनि बढ्दै गएको देखिन्छ । मल्लकालका धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिकलगायत अन्य महत्त्वपूर्ण दस्तावेजहरू आजसम्म सुरक्षित नै छन् । मल्लकालमा महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरू सङ्कलन गरी पूजा गर्ने, अध्ययन गर्ने गराउने, प्रतिलिपि तयार गर्ने गराउने एवं सुरक्षित तरिकाले राख्ने परम्पराले थुप्रै हस्तलिखित ग्रन्थहरू सङ्कलन हुँदै गए । त्यस्तै प्राचीन एवं मध्यकालीन मन्दिर, विहार, मठ, गुम्बामा पनि यस्ता हस्तलिखित ग्रन्थहरू आचार्य, पुरोहित, गुरु, विद्वत्वर्ग आदिले अध्ययन, अध्यापन, पूजा-पाठ आदि प्रयोजनका लागि सङ्कलन गरिएका हुन्थे । राजा जयस्थिति मल्लको समयमा थितिरीति सुधार्ने कार्यका निमित्त विभिन्न देशबाट

1 वज्राचार्य, धनवज्र, २०३०: पृ. १४७
2 वज्राचार्य, धनवज्र, २०३०: पृ. २४९, २५३
3 वज्राचार्य, धनवज्र, २०३०: पृ. ५६४
4 वज्राचार्य, धनवज्र, २०३०: पृ. ५२०
5 वज्राचार्य, धनवज्र, २०३०: पृ. ४७५
6 वज्राचार्य, धनवज्र, २०३०: पृ. ३०१,३०२

स्मृति, पुराण, धर्मशास्त्र, समाज शास्त्रहरूको खोजी सञ्चय गरिएका थिए ।[7] वरिष्ठ संस्कृतिविद् सत्यमोहन जोशीज्यूले राष्ट्रिय अभिलेखालयको सूत्रपात सं १४२९ तिर राजा जयस्थिति मल्लको समयमा भएको सम्भावना देखाउनुभएको छ । त्यसपछिका धेरैजसो मल्लराजाहरूको साहित्यमा विशेष रुचि देखिन्छ । केही राजाहरू स्वयं लेखक एवं नाटककार पनि थिए । भक्तपुरका राजा रणजित मल्ल, कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्ल र ललितपुरका राजा विष्णु मल्लको समयमा पनि पुस्तक सङ्कलन गर्ने कामले निरन्तरता पाएको थियो ।[8] भक्तपुरमा पुस्तक सङ्कलन व्यवस्थापनका लागि सफुकोठा (पुस्तकालय) नै रहेको थियो । उक्त सफुकोठाबाट नै भक्तपुर दरबार क्षेत्रको एक ठाउँको नाम साक्वथा रहन गएको भन्ने देखिन्छ । शङ्खमूलको विष्णु मल्लको संवत् ८५२ अभिलेखमा पुस्तक हेरचाह गर्ने ब्राम्हणको उल्लेख गरेको पाइएको छ ।[9] यसवाट त्यसबेला नै सङ्ग्रहित पुस्तक व्यवस्थापन गर्न र हेरचाह गर्न छुट्टै ब्राम्हणको व्यवस्था गरिएको प्रस्ट हुन्छ ।

हाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेका पुस्तकको सूचीपत्रमा भक्तपुर दरबारमा सङ्कलित पुस्तकको सूचीमा ११५० पुस्तकको नाम उल्लेख पाइन्छ ।[10] त्यसैगरी मल्लकालका भक्तपुर, कान्तिपुर, ललितपुरका भूमिसम्बन्धी तमसुक ताडपत्रहरू[11], पाल्पाका राजा मुकुन्दसेनले पण्डित धर्मगतलाई पाल्पा र गोर्खाको सम्बन्धमा लेखिएको पत्रलगायत अन्य अभिलेखहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित रहेका छन् ।[12] बडामहाराज पृथ्वीनारायण शाहकबाट नेपाल एकीकरणपछि भक्तपुर, कान्तिपुर, ललितपुर एवं गोर्खालगायत विभिन्न राज्यमा भएका महत्त्वपूर्ण अभिलेखहरू (ग्रन्थ, पुस्तक, तथा अन्य कागजातहरू) सङ्कलन गरिएको बुझिन्छ । यसरी दरबारमा सङ्कलन भएका पुस्तकहरूको संरक्षण एवं विशेष व्यवस्थाका लागि राजा गीर्वाण युद्धवीरबिक्रम शाहबाट संवत् १८६९ भाद्र वदी ६ पण्डित केदारनाथको नाममा चिताई तहविलको जिम्मा लगाई लालमोहर जारी गरिएको थियो ।[13] उक्त लालमोहरमा सम्पूर्ण पुस्तकको सम्भार गर्ने, बिनाहुकुम कसैलाई पुस्तक नदिने, दरबारमा काम लाग्ने पुस्तकको काम चलाउने, पुस्तकहरू आफ्नो जिम्मामा राख्नु, अशुद्ध पुस्तकलाई शुद्ध गर्ने, टुटेको फाटेका लेखाउनु, मुसा, किरा, पानी तथा अन्य बिगारबाट बचावट

7 जोशी, सत्यमोहन, २०१९: पृ. ३७
8 वैद्य, जनकलाल, २०४१: पृ.७-१३
9 वज्राचार्य, धनवज्र, २०५६: पृ.४३७
10 तमोट, काशीनाथ, २०६८: पृ.३७-३९
11 राजवंशी, शंकरमान, २०४०-२०४२ : भाग १ -३
12 अमात्य, साफल्य, १९९९: पृ. १२९
13 डङ्गोल, बलरामदास, २०४०-२०४२ : पृ. २-३

गर्ने, दरबारमा भए नभएको पुस्तक हेरी आवश्यकताअनुसार लेखाउने, खरिद गर्ने, वासा फेर्ने, पुस्तककोठाको विशेष हेरविचार गर्ने आदि कार्यका लागि पण्डित केदारनाथलाई जिम्मा लगाई निजका मातहतमा लेखक र टहलुवाको व्यवस्था गरिएको बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।[14]

यी अभिलेखहरू राजा राजेन्द्र विक्रमशाहको समयसम्म हनुमानढोका दरबारमा रहेको बुझिन्छ । पछि ती ग्रन्थहरू वि.सं. १९०४ मा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरको आज्ञाबाट वसन्तपुर दरबारबाट थापाथली दरबारमा सारियो। वि.सं. १९१० मा दरबार स्कुलको निमार्ण भएपछि यी सबै पुस्तकहरू दरबारस्कुलमा सारियो । वि.सं. १९५७ मा प्रधानमन्त्री वीर शमशेरले घण्टाघरको पुस्तकालयको निर्माण गरेपश्चात् ती ग्रन्थहरू सो नयाँ भवनमा सारियो र वीर पुस्तकालय नामकरण गरियो ।

वि.सं. १९६२ मा कलकत्ताको एशियाटिक सोसाइटीको तत्त्वावधानमा पं. हरप्रसाद शास्त्रीले वीर पुस्तकालय ग्रन्थहरूको सूचीपत्र तयार गरी महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरूको सूची पत्र छपाए। सो समयमा उक्त पुस्तकालयमा ५००० पुस्तक थिए ।[15] वि.सं.१९७९ आश्विन १७ गते प्रधानमन्त्री चन्द्र शमशेरले उक्त सूचीपत्रअनुसारका ग्रन्थहरू छन् वा छैनन् भनी जाँच्न एउटा लगत समिति खडा गरि लगत तयार गर्न लगाएको थिए । वि.सं. १९८९ मा प्रधानमन्त्री भीम शम्शेरको आदेशबाट तिव्वती फाँट थपियो । यसरी तयार भएको वीर पुस्तकालयलाई वि.सं. २००९ सालमा पुरातत्त्व विभागको स्थापना भएपछि यसै विभागअन्तर्गत राखियो । वि. सं. २०२४ सालमा रामशाहपथस्थित हालको राष्ट्रिय अभिलेखालयको भवन बनेपछि वीर पुस्तकालयका सम्पूर्ण हस्तलिखितग्रन्थहरू तथा अन्य दस्तावेजहरू यहाँ सारी २०२४ आश्विन १७ गते राष्ट्रिय अभिलेखालयको विधिवत स्थापना गरियो ।[16]

३. राष्ट्रिय अभिलेखालयको सङ्कलन

राष्ट्रिय अभिलेखालयले आफूलाई बौद्धिक एवं शैक्षिक केन्द्रको रूपमा विकास गर्दै आएको छ । नेपालको इतिहास र संस्कृतिको अकाट्य श्रोतको रूपमा रहेका अभिलेखात्मक सम्पदाका थुप्रै विधासँग सम्बन्धित अभिलेखहरू यसको सङ्कलनमा रहेका छन् । सातौँ-आठौँ शताब्दीदेखि बीसौँ शताब्दीसम्मका गुप्ताक्षर (पूर्वलिच्छवि) कुटिल अक्षर (उत्तरलिच्छवि), नागराक्षर, प्राचीन देवनागरी, देवनारी, प्राचीन नेवारी, नेवारी, भूंजिमोल, रञ्जना, मैथिली,

14 लालमोहर, राष्ट्रिय अभिलेखालय, लगत नं, १८६९ :

15 तमोट, काशीनाथ, २०६८ः पृ.३९

16 डंगोल, बलरामदास, २०४०-२०४२ : पृ. १-३

बंगाली, तैलिङ्गाक्षर र उडियाक्षर लिपिका प्राकृत, पाली, संस्कृत, मैथिली, नेवारी, बंगाली तिब्बतीलगायत विभिन्न भाषामा लेखिएका ग्रन्थहरू संरक्षित छन् । यहाँ ज्योतिष, आयुर्वेद, योग, धर्मशास्त्र, पुराण, दर्शन, तन्त्र, कर्मकाण्ड, साहित्य, व्याकरण, इतिहास आदि विषयसँग सम्बन्धित ग्रन्थहरू ताडपत्र, भोजपत्र, नीलपत्र, नेपाली कागज, थ्यासफु आदि सामग्रीमा लेखिएका छन् ।

राष्ट्रिय अभिलेखालयको सङ्कलनमा छैटौं-सातौं शताब्दीदेखि १९ औं शताब्दीसम्मका करिब ३० हजार हस्तलिखित ग्रन्थहरू छन् । साथै ११ औं १२ औं शताब्दी देखि १९ औं शताब्दीसम्मका इतिहास धर्म र संस्कृतिसँग सम्बन्धित तिब्बती लिपि एवं भाषाका लगभग १० हजार हस्तलिखित एवं ब्लकप्रिन्ट ग्रन्थहरू पनि सङ्कलनमा रहेका छन् । राष्ट्रिय अभिलेखालय, केशर पुस्तकालय, देशका विभिन्न भू-भागमा अवस्थित मठ मन्दिर तथा गुम्बाहरू तथा विभिन्न व्यक्तिहरूको निजी सङ्ग्रहमा संरक्षित मूल ग्रन्थहरूको माइक्रोफिल्म गरी सङ्ग्रह गरिएको छ । यस्ता माइक्रोफिल्महरूमा करिब १ लाख ८१ हजार ग्रन्थहरू छवीकृत गरिएका छन् ।

राष्ट्रिय अभिलेखालयको सङ्कलनमा रहेका सबैजसो अभिलेखहरूको आ-आफ्नै विशिष्टता छ, कुनै अभिलेख लिपिको दृष्टिले महत्त्वपूर्ण छ भने कुनै विषयका दृष्टिले त कुनै भाषा, लेख्य सामग्री, इतिहास, धर्म तथा दर्शनको अध्ययनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन्छन् ।

सबै अभिलेखहरू अद्वितीय र महत्त्वपूर्ण छन् । जसमध्ये ८ औं शताब्दीकै ताडपत्रमा लेखिएको उत्तरलिच्छवि लिपिको बौद्ध दर्शनको सद्धर्मपुण्डरिकसूत्र, सन् ८१० ईस्वीको उत्तरलिच्छवि लिपिमा लेखिएको स्कन्दपुराण, ११ औं शताब्दीतिरको पाली भाषामा ताडपत्रमा लेखिएको विनयपिटक, यस्तै १२ औं शताब्दीमा शारदा लिपिमा लेखिएको 'कारण्यव्यूहसूत्र' जुन नेपालमा प्राप्त कागजमा लेखिएको सबैभन्दा पुरानो हस्तलिखित ग्रन्थको रूपमा प्रसिद्ध छ । नेपाल संवत् ५०० को जयस्थिति मल्लको वैधानिक कानुन मानवन्यायशास्त्र 'न्यायविकासिनि', नेपाल संवत् २८ को आयुर्वेदसम्बन्धी ग्रन्थ लंकावतार, नवौं शताब्दीको शैवतन्त्रसम्बन्धी ग्रन्थ निश्वासतत्त्वसंहिता जसलाई यूनेस्कोले मेमोरी अफ द वर्ल्ड रजिष्टरमा सूचीकृतसमेत गरेको छ, आदि ग्रन्थहरू विश्वमै प्रसिद्धि कमाएका, संसारले नै गौरव गरेका र विश्वकै अमूल्य सम्पत्तिको रूपमा रहेका छन् ।

त्यसैगरी संवत् ६१ को गुप्ताक्षरमा लेखिएको सौर संहिता, भोजदेवद्वारा रचित संवत् १८७ को सिद्धान्तसार पद्धति, श्रीचन्द्रद्वारा ल. सं. २६४ मा रचित न्यायरत्नाकर, ने.सं. ३७७ को चान्द्र व्याकरण, नेविद्यापतिद्वारा ल.सं. ४२६ मा रचित कीर्तिपताका, महापण्डिताभयाकर गुप्तद्वारा संवत् ६८६मा रचित निष्पन्नयोगावली,

जगज्योतिर्मल्लद्वारा शक संवत् १५३६ , ल.सं. ४९४ रचित नरपतिजयचर्य्याटीका, अमरकोष, देवी माहात्म्य, होराशास्त्र, अष्टसाहस्रिकाप्रज्ञापारमिता, दिब्यावदान, जातकमाला आदि लगायत हजारौँ सङ्ख्यामा महत्त्वपूर्ण एवं दुर्लभ ताडपत्रमा लेखिएका ग्रन्थहरू यहाँ सङ्कलित छन ।[17]

यसका अतिरिक्त राजा जगत्प्रकाशद्वारा रचित पद्यसमुच्चय, ने.सं. ८१० मा सुमति जितामित्रद्वारा रचित अश्वमेधनाटक, ने.सं. ८८३ मा वराहमिहिरद्वारा रचित जातकार्णव, संवत् १६३९मा टोडर मल्लद्वारा रचित टोडरानन्दः वा होरा सुख, ने.सं. ७५१ मा जगज्योतिर्मल्लद्वारा रचित सङ्गीतभास्कर, विक्रमादित्यद्वारा रचित धनुर्वेदप्रकरण, शक संवत् १७३४मा इन्द्रसेनद्वारा रचित सारसङ्ग्रह, प्रतापसिंह शाहद्वारा रचित परश्चर्यार्णवलगायत हजारौँ कागजमा लेखिएका ग्रन्थहरू पनि राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित रहेका छन् ।[18]

यसैगरी यस अभिलेखालयमा पृथ्वीनारायण शाहको दिव्य उपदेशको हस्तलिखितप्रति, ऐतिहासिक कागजपत्रहरू जस्तैः- लालमोहर, सन्धि सम्झौता, ऐतिहासिक चिठीपत्रहरू, स्याहामोहर, खड्गनिशाना, सनद, सवाल, चिठीपत्र, सन्धिपत्र, इच्छापत्र, द्विछापे, रुक्का, इस्तिहार आदि रहेका छन् । यसका अतिरिक्त लगभग ३ हजार शिलापत्रका रविङ्गहरू, भूमिसम्बन्धी कागजपत्रहरू, निजामती कर्मचारीका सिटरोलहरू (१९०५ सालदेखि २००२ सम्मका) प्रकाशनकै समयदेखिका गोरखापत्रहरू, हुलाक टिकटहरू रहेका छन् । वि. सं. २०७२ साल असोज ३ गते संविधान सभाबाट जारी भएको नेपालको संविधानको प्रमाणित प्रतिसमेत संरक्षणको लागि राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित छ । त्यस्तै मुन्सीखाना, जैसीकोठा हुँदै परराष्ट्र मन्त्रालयमा रहेका ऐतिहासिक कागजपत्रहरू अभिलेख संरक्षण ऐनअनुसार व्यवस्थापन गर्न परराष्ट्र मन्त्रालयले राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पठाई सकेको छ ।

यसका अतिरिक्त इतिहास, धर्म, संस्कृति, ज्योतिष साहित्य, अभिलेखसँग सम्बन्धित देश विदेशबाट प्रकाशित अत्यन्त दुर्लभ र महत्त्वपूर्ण करिव १८ हजार पुस्तकहरू पनि सङ्ग्रहित रहेको छ ।

यसका अतिरिक्त विभिन्न देशका अभिलेखालय तथा सङ्ग्रहालयको सङ्कलनमा रहेको नेपालका महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक महत्त्वका केही अभिलेखहरू सम्भव भएसम्म फर्काउन वा अभिलेखका प्रतिलिपि लिई यस अभिलेखालयको सङ्कलनमा ल्याउन सम्बन्धित पक्षसँग समन्वय गर्ने कार्य सुरु भएको छ ।

४. कानुनी व्यवस्था

17 Wezler, Albrecht,1989 P 119- 391

18 Wezler, Albrecht,1989 P 119- 391

राष्ट्रिय अभिलेखालय देशको इतिहास, विभिन्न धर्म, दर्शन तथा संस्कृतिको स्रोतका रूपमा रहेका अभिलेखहरू तथा दुर्लभ हस्तलिखित ग्रन्थहरूको सङ्कलन, संरक्षण, व्यवस्थापन गर्नुका साथै नेपाल सरकारको दैनिक कार्य सञ्चालनको क्रममा सिर्जना हुने महत्त्वपूर्ण कागजातहरूको प्राप्ति, संरक्षण तथा व्यवस्थापन गरी सेवाग्राहीहरूलाई सेवा उपलब्ध गराउने प्रयोजनको निमित्त एउटा छुट्टै ऐन 'अभिलेख संरक्षण ऐन, २०४६' अन्तर्गत सञ्चालन भइरहेको छ । अभिलेख संरक्षण ऐन, २०४६ अभिलेखको प्राप्ति, सुरक्षा, संरक्षण एवं व्यवस्थापनको प्रमुख कानूनी औजार हो । यसमा राष्ट्रिय अभिलेखालयले महत्त्वपूर्ण कागजातहरूलाई अभिलेखको रूपमा व्यवस्थित एवं सुरक्षित तरिकाले राख्ने सम्बन्धमा यस ऐनले कानूनी व्यवस्था गरेको छ। नेपालको सन्दर्भमा अभिलेख संरक्षण ऐन मात्र यस्तो ऐन हो जसले 'अभिलेख' लाई कानुनी रूपमा परिभाषित गरेको छ । यस ऐनअनुसार "अभिलेख" भन्नाले राष्ट्रिय अभिलेखालयमा अभिलेखको रूपमा सुरक्षित रूपमा राखिएका कागजात र विभिन्न क्षेत्रबाट प्राप्त भई राष्ट्रिय अभिलेखालयमा दर्ता भएका हस्तलिखित ग्रन्थ, किताब, प्रतिवेदन, आर्थिक विवरण, सन्धि, सम्झौता, पत्र-पत्रिका, चिट्ठीपत्र, लिखत, चित्र, तस्वीर, नक्सा, योजना, चार्ट, फाइल, मिसिल, रजिष्टर वा कुनै प्रकाशन, फिल्म, माइक्रो फिल्म, टेप (ध्वनि रेकर्ड), चलचित्र, कम्प्युटर डिस्क वा कम्प्युटर क्यासेटको मूलप्रति वा प्रतिलिपि, ताडपत्र, भोजपत्र, स्वर्णपत्र, ताम्रपत्र वा शिलापत्रको प्रतिलिपि वा तस्वीर, पहिलो टाँचा लागेको हुलाक टिकट तथा मनीअर्डर फर्म, हवाई पत्र र पोष्ट कार्डको नयाँ प्रकाशन आदि कागजात सम्झनुपर्छ ।[19] यो ऐनले अभिलेख सिर्जना गर्ने निकायहरूले पच्चीस वर्ष वा सोभन्दा पुराना राष्ट्रिय दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण कागजातहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी अभिलेख पठाउँदा कुनै खास अवधिसम्म तोकिएको व्यक्तिबाहेक अरू कसैलाई हेर्न, सार्न वा त्यसको प्रतिलिपि दिन नहुने भएमा सो कुरा र त्यस्तो अवधिसमेत उल्लेख गरी राख्न पठाउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । ऐनले तोकिएबमोजिम दस्तुर लिई अभिलेख सार्न वा प्रतिलिपि लिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

अभिलेख संरक्षण ऐनको उद्देश्यलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न यस ऐनको दफा १५ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी अभिलेख संरक्षण नियमावली, २०६३ बनाई लागू गरिएको छ । यस नियमावलीमा राष्ट्रिय अभिलेखालयको काम, कर्तव्य र अधिकार, अभिलेखको वर्गीकरण गर्ने आधारहरू तथा सेवाग्राहीलाई उपलब्ध गराइने सेवाहरू उल्लेख गरिएको छ ।

19 अभिलेख संरक्षण ऐन , २०४६: दफ २

काम, कर्तव्य र अधिकार तथा दायित्व

अभिलेख संरक्षण ऐन, २०४६ र नियमावली, २०६३ र राष्ट्रिय अभिलेखालयले गर्दै विगतदेखि गर्दै आएको कार्यसम्पादनका आधारमा राष्ट्रिय अभिलेखालयका काम, कर्तव्य र अधिकारहरू तथा दायित्व देहायबमोजिम रहेका छन्-

- प्राप्त भएका कागजात दर्ता गर्ने,
- अभिलेखहरू व्यवस्थित तथा सुरक्षित तरिकाले राख्ने,
- अभिलेख तोकिएबमोजिम वर्गीकरण गरी सोको सूची तयार गर्ने,
- आवश्यकताअनुसार अभिलेख छपाउने वा प्रतिलिपि निकाल्ने,
- कुनै व्यक्तिलाई अभिलेख हेर्न वा सार्न दिने वा प्रतिलिपि दिने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्ने,
- सुरक्षित तरिकाले कागजात राख्ने सम्बन्धमा कार्यालयलाई आवश्यक परामर्श दिने,
- अभिलेख आवश्यकताअनुसार प्रकाशन गर्ने गराउने,
- राष्ट्रिय अभिलेखालयको लागि उपयोगी हुने, कुनै कागजात, प्राप्त गर्ने वा प्रचलित कानूनबमोजिम खरिद गर्ने,
- अभिलेखको माइक्रोफिल्म बनाउने,
- अभिलेख प्रकाशन गर्न कसैले माग गरेमा शर्त तोकी स्वीकृति दिने,
- कागजात संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा कुनै निकायलाई आवश्यक रायसुझाव दिने,
- कागजात सङ्कलन तथा संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धि गराउने,
- कागजात संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक अन्य कार्य गर्ने,
- नेपाल सरकारको Public Record Management Office को रूपमा काम गर्ने ।

यसका अतिरिक्त राष्ट्रिय अभिलेखालयको सङ्कलनमा रहेका हजारौँको सङ्ख्यामा सङ्कलित लाखौँको सङ्ख्यामा रहेका अभिलेखहरू माइक्रोफिल्ममा सुरक्षित रूपमा भण्डारण गरिएका छन् । अभिलेखहरूको मूल प्रतिलाई संरक्षण गरी अध्ययन अनुसन्धानकर्तालगायत सेवाग्राहीहरूलाई माइक्रोफिल्म रिडरमार्फत अध्ययन गर्ने र माइक्रोफिल्मबाट नै प्रतिलिपिहरू उपलब्ध गराउने कार्यहरू गर्दैआएको छ ।

यसको साथै व्यक्तिगत सङ्कलनमा रहेका कागजातहरूको सम्बन्धमा सेवाग्राहीहरूको निवेदनअनुसार अभिलेखहरूको भाषान्तर, लिप्यान्तर तथा

संरक्षण कार्यको सुविधाहरू पनि उपलब्ध गराउँदै आएको छ ।

हाल महत्त्वपूर्ण अभिलेखहरू सङ्कलन गर्ने, प्राचीन ग्रन्थहरू सम्पादन गर्ने, अध्ययन अनुसन्धान तथा प्रकाशन गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिनुको साथै राष्ट्रिय अभिलेखालयमा अभिलेख आउनुपूर्व अभिलेख उत्पादन हुने स्थानमा रहेका अभिलेखहरू सुरक्षित र संरक्षण होस् भन्ने उद्देश्यले महत्त्वपूर्ण तथा अत्यधिक कागजात उत्पादन हुने विभिन्न मन्त्रालय, विभाग र कार्यालयमा कार्यरत कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न अभिलेख अध्ययन, व्यवस्थापन र संरक्षणसम्बन्धी तालिम दिने कार्य पनि अभिलेखालयले सुरु गरेको छ ।

राष्ट्रिय अभिलेखालयको भौतिक अवस्था

सिंहदरबार परिसरमा आफ्नै स्वामित्वको मुख्य एक भवनको अतिरिक्त अरू तीन भवनसमेत गरी चारवटा यसका भवनहरू रहेका छन् । यसको मुख्य भवन भारत सरकारको सहयोगमा वि. सं. २०२४ सालमा र माइक्रोफिल्म भवन जर्मन सरकारको सहयोगमा वि.सं. २०४९ सालमा अभिलेखालय प्रयोजनको लागि निर्माण भएको हो । वि.सं. २०७२ साल वैशाख १२ गतेको विनाशकारी भूकम्प र त्यसपछिका पराकम्पहरूबाट कुनै किसिमको विशेष क्षति नभएको र यसका सङ्ग्रहमा रहेका सम्पूर्ण दस्तावेजहरू, माइक्रोफिल्म, भण्डारणकक्ष आदि पूर्णरूपमा सुरक्षित रहेका छन् । यो भवनको निर्माण गर्दा नै प्रकाश, आर्द्रता तापक्रम आदिको उचित सन्तुलन मिलेको अभिलेख भण्डारणकक्षको निर्माण गरिएको थियो अर्थात् उक्त भवन अभिलेखीय सामग्रीहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि तत्कालीन समयमा उपलब्ध अत्याधुनिक प्रविधियुक्त थियो । हाल यहाँ तापक्रम मापनका लागि आधुनिक थर्मामिटर, तापक्रम नियन्त्रणका लागि ए. सी. समेत जडान गरिएको छ । त्यसैगरी आर्द्रतामापनका लागि हाइग्रोमिटर र आद्रता नियन्त्रणका लागि Dehumidifier जडान गर्नुको साथै प्रकाशलाई पनि अभिलेख संरक्षणको दृष्टिले उपयुक्त र स्वीकार्य सीमाभित्र राख्नका लागि आवश्यक प्रबन्ध गरिएको छ । त्यसैगरी अभिलेखमा कुनै किसिमको आपतकालीन दुर्घटना नहोस् भनी Smoke Detectors and Fair Alarm Systerm, Closed-Circuit Television Camera (CCTV), Electric door and Security Guard को पनि व्यवस्था गरिएको छ ।

माइक्रोफिल्महरूको व्यवस्थापन गर्न, सेवाग्राहीहरूलाई माइक्रोफिल्म रिडरमार्फत अध्ययन गर्ने सेवा उपलब्ध गराउन र माइक्रोफिल्मबाट प्रतिलिपिहरू विकास गरी सेवाग्राहीलाई उपलब्ध गराउन फिल्म डेभलप गर्नका लागि आवश्यक पर्ने डार्क रुमको व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

समयसापेक्ष अभिलेखालयमा Archival document scanner, Microfilm scanner/ Camera, Data Storage Media NAS Server जडान गरी अत्याधुनिक प्रविधिद्वारा अभिलेख संरक्षण गर्ने र सेवाग्राहीलाई समय सापेक्ष सेवा उपलब्ध गराउने प्रयास भैरहेको छ । त्यसैगरी समय समयमा अभिलेखहरूको संरक्षण र मर्मत गर्नको लागि रसायन संरक्षण प्रयोगशाला (Chemical Connservation Lab) पनि रहेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बद्धता

राष्ट्रिय अभिलेखालयलाई अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा परिचित गराउन, विश्व परिवेशमा विकसित अभिलेख संरक्षण र अभिलेखालयसम्बन्धी ज्ञानहरू आदान-प्रदान गर्न र विभिन्न देशका अभिलेखालयहरूसँग सहकार्य गर्दै यस अभिलेखालयलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विकास गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०२४ सालमा नै अभिलेखालयहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन International Council on Archives (ICA) मा सदस्यता लिएको थियो भने वि.सं. २०३३ सालमा यसको दक्षिण र पश्चिम एशियाको क्षत्रीय शाखाको रूपमा स्थापना भएको The South and West Asian Regional Branch of the Internationlal Council on Archives (SWARBICA) को संस्थापक सदस्यता यसले प्राप्त गरेको थियो ।

त्यसैगरी UNESCO अन्र्तगत रहेको Memory of the World Heritage Committee ले सन् २०१३ मा यस अभिलेखालयमा रहेको विश्वकै सर्वप्राचीन तान्त्रिक ग्रन्थको रूपमा निवासत्तत्व संहिता र केशर पुस्तकालयमा रहेको विश्वकै सर्वप्राचीन आयुर्वेद ग्रन्थको रूपमा सुश्रुतंहिता (सहरोत्तरतन्त्र) ग्रन्थलाई UNESCO को Memory of the World Register मा सूचीकृत गरिएको छ ।

उपसंहार

राष्ट्रिय अभिलेखालयको सङ्कलनमा नेपालको धर्म, संस्कृति, इतिहास, दर्शन र साहित्यको आधिकारिक स्रोतको रूपमा रहेका आठौं शताब्दीदेखि बीसौं शताब्दीसम्मका विभिन्न भाषा र लिपिमा लेखिएका विश्वमै प्रसिद्ध अति दुर्लभ ताडपत्रमा लेखिएका हस्तलिखित ग्रन्थहरू रहेका छन् साथै आधुनिक नेपालको इतिहासको विभिन्न पक्षको बारेमा जानकारी दिने ऐतिहासिक रेकर्ड/कागजातहरूको पनि बृहत् सङ्कलन रहेको छ । विभिन्न सरकारी निकायहरूलाई आफ्नो कार्य सम्पादनको क्रममा यस्ता रेकर्डहरूले आधिकारिक प्रमाणको काम गरिरहेका छन् ।

नेपाल सरकारको मन्त्रिपरिषद्ले राष्ट्रिय अभिलेखालयको भवन र परिसर सम्मानित सर्वोच्च अदालतलाई उपलब्ध गराउने निर्णयले हनुमान ढोकाबाट थापाथली दरबार, थापाथली दरबारबाट, दरबार हाइस्कुल र दरबार हाइस्कुलबाट घण्टाघरस्थित वीर पुस्तकालय र वीर पुस्तकालयपछि २०२४ सालमा स्थापना भएको राष्ट्रिय अभिलेखालय भविष्यमा कहाँ हुने हो भन्ने अन्यौल छ भने अर्कोतिर यहाँका अभिलेख संरक्षण र व्यवस्थापनसम्बन्धी एक ठूलो चुनौती थपिएको छ ।

राष्ट्रिय अभिलेखालयको सङ्कलनमा रहेका यस्ता सामग्रीहरू स्वदेशी तथा विदेशी अनुसन्धानकर्ताहरूका लागि महत्त्वपूर्ण, प्रामाणिक, प्राज्ञिक, सूचनामूलक स्रोत सावित भएका छन् । तसर्थ राष्ट्रिय अभिलेखालयको आन्तरिक चुनौती समाधान गर्दै राष्ट्रिय अभिलेखालयलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा पुऱ्याउन विभिन्न नीति तथा योजनाहरू तयार गर्दै तिनको कार्यान्वयन गर्न अत्यन्त जरुरी भएको छ । जसको लागि राष्ट्रिय अभिलेखालयलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय महत्त्वका अभिलेख सङ्कलन केन्द्र, अध्ययन अनुसन्धान केन्द्र, अभिलेख संरक्षण केन्द्र र डिजिटल आर्काइभ केन्द्र गरी चारवटा क्षेत्रमा विकास गर्न आवश्यक छ ।

त्यसैगरी राष्ट्रिय अभिलेखालयले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा सहज सेवा पुऱ्याउन देश विदेशमा रहेका अध्ययन तथा अनुसन्धानकर्ता तथा सरोकारवालालाई E-service मार्फत अभिलेख अध्ययन तथा Digital Document उपलब्ध गराउने प्रविधिको विकास र पूर्वाधार तयार गरी अगाडि बढ्नुपर्ने अत्यन्त जरुरी देखिएको छ ।

नेपालको प्रशासनिक व्यवस्थाले रेकर्ड व्यवस्थापनमैत्री कार्य गर्न नसक्नु र नेपाल सरकारका केन्द्रीय निकायलगायतका विभिन्न निकायहरूले आफूले सिर्जना गरेका पच्चीस वर्ष पुराना महत्त्वपूर्ण रेकर्डहरू संरक्षण एवं व्यवस्थापन गर्न राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पठाउनुपर्छ भन्ने संस्कृतिको विकास हुन नसक्नु रेकर्ड व्यवस्थापनको अर्को चुनौतीका रूपमा रहेको छ । पच्चीस वर्ष पुराना रेकर्डहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पठाउनुपर्ने कानुनी प्रावधानलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु अहिलेको प्रमुख आवश्यकता देखिएको छ ।

नेपालको रेकर्ड व्यवस्थापन कार्यलाई प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्न र पच्चीस वर्ष पुराना रेकर्डहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पठाउनुपर्ने कानुनी प्रावधानलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न छुट्टै रेकर्ड व्यवस्थापन नीति नेपालको केन्द्रीयस्तरका निकायहरूसँग सोझै प्रशासनिक व्यवहार गर्न सक्ने गरी कार्यालय स्तरमा रहेको राष्ट्रिय अभिलेखालयलाई आवश्यक जनशक्तिसहित स्तर वृद्धि गरी केन्द्रीयस्तरको निकाय बनाउनुपर्ने देखिएको छ ।

यसको साथै नेपालको संविधान, २०७२ लागू भएसँगै नेपाल सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य भएको छ । नेपाल जस्तो ऐतिहासिक कालदेखि केन्द्रीकृत शासन प्रणाली अवलम्बन गर्दैआएको देशका लागि यो एउटा नौलो प्रयोग एवं अभ्यास हुन पुगेको छ। संविधान लागू भए सँगसँगै राज्यका विद्यमान प्रशासनिक संरचनाहरूको पुनर्संरचना के कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न आयोग एवं समितिहरू गठन भई कार्य भइरहेको छ । यस सन्दर्भमा नेपालको अभिलेख/रेकर्ड व्यवस्थापन तथा विद्यमान राष्ट्रिय अभिलेखालयको पुनर्संरचनासम्बन्धी छलफल गर्न एवं बहस चलाई समय सापेक्ष राष्ट्रिय अभिलेखालयलाई केन्द्रीयस्तरमा स्तरोन्नति गरी विभिन्न सात प्रदेशमा प्रादेशिक कार्यालयहरूको व्यवस्था गर्ने यो सुवर्ण मौका पनि हो ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

- अभिलेख संरक्षण ऐन, २०४६
- अभिलेख संरक्षण नियमावली, २०६३
- अमात्य, साफल्य, Art and culture of Nepal , १९९९
- जोशी,सत्यमोहन, पुरातत्त्व एक रोचक कथा, २०१९
- तमोट, काशीनाथ, २०६८
- वज्राचार्य, धनवज्र, २०५६
- वज्राचार्य, धनवज्र, २०३०
- राजबंशी, शंकरमान, २०४०-२०४२ : भाग १ -४
- वैद्य, जनकलाल, २०४१
- डंगोल, बलरामदास, अभिलेख, अङ्क १, २०४०
- लालमोहर, लगत नं, राष्ट्रिय अभिलेखालय,१८६९ :
- Wezler, Albrecht, 1989 P 119- 391

मिथिलाको पौराणिक एवं मध्यकालीन राजधानीको संरक्षणः नेपालको पर्यटन विकासको आधार

गोपाल झा
इन्जिनियर
पुरातत्त्व विभाग

मिथिलाको सभ्यता, संस्कृति, कला संसारमै प्रसिद्ध छ । वैदिक र औपनिषद् कालमा यो भूमि सभ्यताको चरमोत्कर्षमा थियो । यस भूमिको कण-कणमा विदेह दर्शन तथा याज्ञवल्क्य, अष्टावक्र, गार्गी, मैत्रेयी जस्ता मनिषि र विदुषीहरूको दिव्यज्ञानले दिप्त छ । ई.पू. १०० देखि ६०० सम्मको कालखण्डमा गौतम, कणाद, जैमिनी र कपिलद्वारा क्रमशः न्याय, मीमांसा, वैशेषिक र साङ्ख्य दर्शनको रचना मिथिलामा भएको मानिन्छ । ऋषिमुनि, विद्वान, विदुषीहरूको तपोभूमि तथा ज्ञानभूमिको रूपमा प्राचीनकालदेखि नै सुपरिचित एवं ऋग्वेदपश्चात्को सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ शत्पथ ब्राह्मणको रचनासमेत यसै भूमिमा याज्ञवल्क्यले गरेको मान्यता छ । जनकपुरधामको आख्यानमा जनकद्वारा आयोजित शास्त्रार्थको विवरण नै वृहदारण्यक उपनिषद्सहितका प्रमाणले हिन्दूधर्मको आस्थाको केन्द्रको रूपमा मिथिला भूमि र जनकपुरधाम रहेको मानयता पाइन्छ ।

त्रेतायुगमा अयोध्या (अवध) का राजा दशरथका सुपुत्र श्री राम र मिथिलाका राजा जनकको छोरी श्री सीताजीको विवाहले नेपाल भारतको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक सम्बन्ध विस्तारमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । स्वामी विवेकानन्दले सनातन धर्मावलम्वी, प्रत्येक नारीलाई श्री सीताजीकै प्रतिमूर्ति मान्नु भएको छ । आदर्श नारीको रूपमा पूज्य श्री सीताजीको विवाह प्रसङ्गमा भएको धनुष यज्ञ स्थललाई दर्शन गर्न एक सय करोड सनातन धर्मावलम्वीहरू उत्सुक देखिन्छन् ।

प्राचीन मिथिलको राजधानी जनकपुर र मिथिला क्षेत्रको सीमा तत्कालीन अवस्थामा जे जस्तो भएपनि वर्तमानमा प्रचलित माध्यमिकी (पञ्चकोशी) भित्रका क्षेत्र जसलाई वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र मानिएको छ, यसलाई जनकपुरधामको संरक्षण, विकासको लागि मार्गचित्रको रूपमा लिई विकास गर्नु आवश्यक छ । यस क्षेत्रभित्रको मठ, मन्दिर, पोखरी, गढ, इनार आदि हाम्रा सांस्कृतिक सम्पदा हुन् । यी सांस्कृतिक सम्पदाहरू हाम्रो इतिहास, सभ्यता एवं संस्कृतिका संवाहक हुन् । इतिहासको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि नै हाम्रा सम्पदाहरू हुन् । यी सांस्कृतिक सम्पदाहरू हाम्रो राष्ट्रियताको पहिचान हुन् । यस्ता सांस्कृतिक सम्पदाहरू नाश हुनु, जीर्ण हुनु एवं तिनमा खतरा पुग्नु भनेको सम्पूर्ण मानव समुदाय कै सभ्यता एवं संस्कृतिको लागि क्षति हुनु हो । तसर्थ यस्ता सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण र सुरक्षाको लागि राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट पहल हुनु आवश्यक मात्र होइन अनिवार्य नै हुन्छन् । मूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरू चाहे ती चल हुन् चाहे अचल हुन्, तिनीहरूको संरक्षण एवं सुरक्षाको लागि विभिन्न ऐन, नियम, कानून, निर्देशिकाको व्यवस्था भएको छ । साथै सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी ऐन, नियमहरूको कार्यान्वयन गर्ने निश्चित निकायहरू पनि छन् । यस पृष्ठभूमिमा सर्वश्रेष्ठ एवं विश्वव्यापी महत्त्व भएका सांस्कृतिक एवं प्राकृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण एवं सुरक्षाको निमित्त अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा पहल गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी औजारको रूपमा विश्व सांस्कृतिक एवं प्राकृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि १९७२ लाई लिइन्छ । नेपालले सन् १९७८ मा यस महासन्धिलाई अनुमोदन गरी सांस्कृतिक एवं प्राकृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण तथा सुरक्षा गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ। यसै क्रममा काठमाडौं उपत्यका सन् १९७९ मा सांस्कृतिक विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत भइसकेको छ भने १९९७ मा भगवान गौतम बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी नेपालको दोश्रो सांस्कृतिक विश्व सम्पदा स्थलको रूपमा विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश भइसकेको छ । नेपालले सन् १९७८ मा महासन्धिलाई अनुमोदन गरेदेखि नै विश्व प्रसिद्ध श्री जानकी मन्दिरलाई विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत गरिनुपर्ने अपेक्षा जनकपुरधामबासीले गर्नु अनुचित थिएन । सन् १९९७ मा लुम्बिनीलाई विश्व सम्पदा स्थलको रूपमा सूचीकृत गरिएपछि जनकपुर धामवासीलगायत समस्त हिन्दू धर्मावलम्वीहरूले उपेक्षित महसुस गरेका थिए । त्यस ताकादेखि नै श्री जानकी मन्दिरलाई विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत गर्नुपर्ने माग गरिँदै आएको छ । फलस्वरूप सन् २००८ जनवरी ३० तारिखका दिन पुरातत्त्व विभागले श्री जानकी मन्दिरलाई विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत गर्न सम्भाव्य सूचीमा पठाएको छ । तर श्री जानकी मन्दिर हुनुपर्नेमा धनुषा जिल्ला, जनकपुरको रामजानकी मन्दिर नाम सम्भाव्य सूचीमा उल्लेख भएकोले कानूनी रूपमा जनकपुरधामको श्री जानकी

मन्दिर नै हो भनी अनुमान मात्र गर्ने विषय भएको छ । हालसम्म सम्भाव्य सूचीमा उल्लेख भएको नाम परिवर्तन भई नसकेकोले नाम परिवर्तन गर्दा वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास परिषद्, शहरी विकास विभाग, जनकपुरधाम उपमहानगरपालिका र गुठी संस्थान समेतसँग गहन छलफल गरी नाम सच्याउनुपर्ने देखिएको छ ।

वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास परिषद् ऐन २०५५ द्वारा गठित परिषद् जनकपुर र यस क्षेत्रको माध्यमिकी (पञ्चकोशी) परिक्रमा क्षेत्रभित्रका धार्मिक, ऐतिहासिक र पुरातात्त्विक महत्त्वका मठ मन्दिर सरोवर र स्थलहरूको सुरक्षा र विकास गर्न यस क्षेत्रको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक पूर्वाधार विकास गर्दै व्यवस्थित तीर्थस्थल र पर्यटकीय स्थलको रूपमा योजनाबद्ध विकास गर्न स्थापना भएको एक संस्था हो । वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास परिषद् स्थापना हुनुपूर्व नेपालकै अपूर्व सम्पदा श्री जानकी मन्दिरको महत्त्वलाई दृष्टिगत गरी सम्पदा संरक्षण र पर्यटकीय विकासका लागि श्री जानकी मन्दिर जीर्णोद्धार गर्ने उद्देश्यबाट "जानकी मन्दिर जीर्णोद्धार समिति" तत्कालीन अञ्चलाधीशको अध्यक्षतामा गठन भएको थियो । यो समिति श्री जानकी मन्दिरको विकास र प्रवर्द्धन गर्न स्थापित भएकोमा सीमित कार्य क्षेत्र भएकोले अन्य धार्मिक, पुरातात्त्विक, ऐतिहासिक सम्पदालगायतका पूर्वाधारहरूमा दृष्टि पुग्न नसकेको महसुस गरियो र तत्कालीन श्री ५ को सरकारले विकास समिति ऐन २०१३ अन्तर्गत जनकपुर क्षेत्रको वृहत्तर विकासका लागि वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकासका लागि वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास समिति गठन आदेश २०४९ ले मिति २०४९/७/३ मा "वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास समिति" गठन गरिएको थियो । यसबाट समेत जनकपुर क्षेत्रको सम्पूर्ण विकासलाई समेटी राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय पहिचानयुक्त जनकपुरको व्यवस्थित र योजनाबद्ध विकास गर्न पर्याप्तता नहुने महसुस गरी व्यवस्थापिकाबाट वृहत् उद्देश्य र कार्यक्षेत्र, गरिमामय सङ्गठन एवं अधिकार सम्पन्न स्वायत्त संस्थाको रूपमा "वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास परिषद् ऐन २०५५" द्वारा मिति २०५५/३/९ मा "वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास परिषद्" स्थापना भयो । वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र धनुषा र महोत्तरी जिल्लाका क्रमशः ६३ र २९ गा.वि.स. तथा २ नगरपालिकाको क्षेत्र (सङ्घीय राज्य पुनःसंरचनापूर्वको) जो १५ दिने १३० कि.मि. लामो माध्यमिकी परिक्रमा सडकले घेरिएको छ । यसले महोत्तरीको २४५ र धनुषाको ४८२ व.कि.मि. गरी कुल ७२७ व.कि.मि. क्षेत्रफल ओगटेको छ ।

माध्यमिकी परिक्रमा सडकभित्रको क्षेत्रलाई वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र र अन्तर्गृही परिक्रमा सडक भित्रको क्षेत्रलाई जनकपुरधाम क्षेत्र भनी स्पष्ट पारिसकेको छ । वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास परिषद्ले श्री जानकी मन्दिरलाई विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत गरिनुपर्ने माग स्थापनाकालदेखि नै गर्दैआएको छ ।

जनस्तरबाट BHOR गैरसरकारी संस्थाको अगुवाइमा श्री जानकी मन्दिरलाई विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत गरिनुपर्ने माग राखी १ लाख व्यक्तिको हस्ताक्षर सङ्कलन गरी पुरातत्त्व विभागलाई बुझाउने अभियानअन्तर्गत मिति २०७२ भाद्र ४ गते ५५ हजार व्यक्तिको हस्ताक्षर बुझाइसकेको छ ।

जनकपुरधाम उपमहानगरपालिका क्षेत्रभित्र पर्ने श्री जानकी मन्दिरलाई विश्व सम्पदा क्षेत्रको रूपमा सूचीकृत गर्न पुरातत्त्व विभागले सन् २००८ जनवरी ३० तारिखका दिन प्रकृया सुरु गरिसकेको छ। यस कार्यमा जनकपुरधाम उपमहानगरपालिकाले बढी चासो देखाउनुपर्ने हो, सो भएको देखिँदैन । वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास परिषद् र जनकपुर उपमहानगरापलिकामा योग्य, संक्षम नेतृत्व नभएसम्म यो कार्य सम्भव देखिँदैन । श्री जानकी मन्दिर आकारप्रकार, वास्तुकलाको हिसाबले विश्व प्रसिद्ध भएपनि श्री जानकी मन्दिर निर्माणपूर्वको अवस्था वास्तविक जनकपुरधाम हो, जसलाई समस्त सनातन धर्मावलम्वी (हिन्दू) हरूले तीर्थ मान्दछन्, श्रद्धा गर्दछन् । जनकपुर क्षेत्रको विकासको मेरुदण्ड धार्मिक पर्यटन हो । एक सय करोडले श्रद्धा गर्ने यस क्षेत्रलाई त्यस अनुरूप विकास गर्नु आवश्यक छ । विश्व सम्पदा क्षेत्र घोषित गर्न केही निश्चित क्षेत्र Core zone र Buffer zone छुट्याउनु आवश्यक मानिन्छ । त्यसैकारण श्री जानकी मन्दिरलाई केन्द्र मानी पूर्वमा गंगासागर, दक्षिणमा रामसागर, उत्तरमा अर्गजा सागर र पश्चिममा दशरथ सागर क्षेत्रमा श्रीराम मन्दिर, जनक मन्दिर, लक्ष्मण मन्दिर, दशरथ मन्दिर र रङ्गभूमिलाई भित्र पारी Core zone को रूपमा परिभाषित गर्नु आवश्यक देखिन्छ भने अन्तर्गृही परिक्रमा सडकभित्रका क्षेत्रलाई Buffer zone को रूपमा राख्नु आवश्यक देखिन्छ ।

मध्यकालीन राजधानी सिमरौनगढ

सन् १०९७ देखि १३२६ अर्थात २२९ वर्षसम्म नेपालको बारा जिल्लाको सदरमुकाम कलैयाबाट २२ किलोमिटर दक्षिण पूर्वमा अवस्थित सिमरौनगढ तत्कालीन तिरहुत वा मिथिला राज्यको राजधानी थियो । त्यस समयमा कर्णाट राजवंशले यस क्षेत्रमा राज्य गरेका थिए । तत्कालीन मिथिला राज्य पूर्वमा कोशी, दक्षिणमा गंगा, पश्चिममा गण्डकी र उत्तरमा महाभारत शृङ्खलासम्म फैलिएको थियो । वर्तमान अवस्थामा यो क्षेत्र प्रदेश नं. २ मा पर्दछ। कर्णाटवंशले राज्य गरेको मिथिला राज्यको उत्तरखण्ड नेपालमा रहेको छ भने दक्षिणी भाग भारतमा परेको छ । त्यसैले भारतीय इतिहासकारहरूले तत्कालीन मिथिलाको इतिहास भारतको इतिहासको एक अङ्गको रूपमा प्रस्तुत गर्दछन् भने सिमरौनगढबाट मिथिला क्षेत्रमा शासन गरेको र काठमाडौं उपत्यकाको राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक क्षेत्रमा

सिमरौनगढका शासकहरूले विशेष प्रभाव पारेको हुनाले नेपालको इतिहासमा सिमरौनगढको इतिहासका साथै काठमाडौं उपत्यकामा यसको प्रभाव भनी विशेष उल्लेख गरेको पाइन्छ। सन् १८१६ को सुगौली सन्धिपछि मात्र हालको सीमा विभाजन भएको थियो । त्यसअगाडि नेपाल र भारतको राजनीतिक नक्सा अहिलेको जस्तो सीमाङ्कन भएको थिएन। त्यसैले निष्पक्ष र इमान्दार इतिहासकारहरूले अहिलेको परिप्रेक्ष्यमा नभई तत्कालीन वास्तविकतालाई मनन गरी इतिहास प्रस्तुत गर्नुपर्दछ।

मिथिला र नेपालको सम्बन्ध अति प्राचीन कालदेखि नै रहिआएको छ। पृथ्वीनारायण शाहले वर्तमान भूगोल भएको नेपाल देशको एकीकरण गर्नुअगाडि बाइसे-चौबिसे राज्यमा विभाजित रहेको अवस्थामा काठमाडौं उपत्यकालाई नै नेपाल भन्ने गरिएको थियो । काठमाडौं उपत्यकासमेत काठमाडौं, भक्तपुर र ललितपुर आदि छुट्टा-छुट्टै राज्यमा बाँडिएको थियो ।

वेदोत्तर काल (८०० ई. पूर्व) मा विदेह-मिथिला राजतन्त्र, बौद्ध कालमा सङ्घ र मध्यकालमा राजतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था थियो । वेदोत्तर काल र मध्यकाल (कर्णाट काल) मा मिथिलामा अध्ययन अध्यापनको सुदृढ र समृद्ध व्यवस्था थियो । त्यसताका मिथिलाको सांस्कृतिक, आर्थिक स्थिति सुदृढ थियो । कुनै समयमा स्वतन्त्र राज्य र कुनै समयमा साम्राज्यको एउटा प्रान्तको रूपमा रहँदैआएको मिथिला (विदेह) विभिन्न ऐतिहासिक क्रमलाई पार गर्दै एघारौं शताब्दीको अन्तकालमा कर्णाटकी सामन्त नान्यदेव र उनका उत्तराधिकारीहरूको शासन कालमा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक एवं साहित्यको क्षेत्रमा समेत धेरै सम्पन्न भएको पाइन्छ । नान्यदेवदेखि हरिसिंहदेव (ई. १०९७-१३२६) सम्म सिमरौनगढलाई मिथिलाको राजधानी कायम गरी शासन व्यवस्था चलाइएको थियो ।

मध्यकालीन मिथिला राज्यको सीमा प्रायः वेदोत्तर काल र बुद्धकालको सीमा एउटै थियो । अद्यावधि मिथिलाको सांस्कृतिक सीमा यसैलाई नै मानिन्छ । वृहत् विष्णु पुराणको मिथिला महात्म्यमा तीरभुक्ति देशको पूर्व-पश्चिम लम्बाई कोशीदेखि गण्डकसम्म चौबीस योजन (१६८ देखि १९२ मिल) र उत्तर-दक्षिण हिमालयदेखि गंगानदीसम्म सोह्र योजना (११२-१२८ मील) भनिएको छ । ई. संवत् १२३४-३६ मा मिथिला र सिमरौनगढ नगरको दुई पटक भ्रमण गर्नु भएका तिब्बती विद्वान धर्मस्वामीले तिरहुत देशको चौडाई पार गर्न तीन महिना लागेको उल्लेख गर्नुभएको छ । त्यसअनुसार बढीमा ७२० मिल र सबैभन्दा कम १७० मिल उल्लेख गर्नुभएको छ। बौद्ध साहित्यमा त त्यसताका विदेह राष्ट्रको विस्तार ३०० योजन (२१०० मिल) वर्णन गरिएको छ भने एउटा जातक कथाअनुसार विदेहमा १६००० गाउँ भएको उल्लेख छ। माथि उल्लेख

गरिएका भौगोलिक सीमालाई राजनीतिक, सांस्कृतिक र साहित्यक प्रभाव क्षेत्रलाई बुझ्दा अझ सजिलो हुने पङ्क्तिकारको व्यक्तिगत धारणा छ। किनभने मैथिली भाषाका महाकवि विद्यापति (ई. १३६०-१४५०) को प्रभाव नेपाल, बंगाल, आसाम र उडिसासम्म फैलिएको थियो । यसको प्रमुख कारण थियो मिथिलाको गुरुकुल शिक्षा केन्द्रहरू जहाँ छिमेकी राज्यहरूबाट राजपरिवार एवं सामन्तहरूका परिवारका सदस्यहरू अध्ययनको लागि जान्थे ।

कर्णाटकी वंशको मिथिलाको अन्तिम राजा हरिसिंहदेवको विवाह भक्तपुरमा तुगमल्लकी छोरी देवलदेवी (देवलक्ष्मी देवी) सँग भएको थियो । हरिसिंहदेव बहादुर, कूटनीतिज्ञ र विद्वानहरूको संरक्षक राजा थिए। मिथिलाको पंजि व्यवस्था यिनकै समयमा भएको थियो । ई. १३२४ मा घियासुद्दीन तुगलक (गयासुद्दीन) बंगालको विजयपश्चात् तिरहुतमाथि आक्रमण गरेर हरिसिंहदेवलाई परास्त गरी राजधानी सिमरौनगढलाई ध्वस्त बनाएका थिए, जसको विवरण धूर्तसमागम, नेपालको गोपालवंशावली आदिमा पाइन्छ । यस विजयपश्चात् घियासुद्दीन तुगलकको दिल्लीमा विजयोत्सवमा मृत्यु भएको थियो । उनका छोरा मुहम्मदविन तुगलको हरिसिंहदेवले राज्य फिर्ता गरेका थिए । विपत्तिमा ग्रसित हरिसिंहदेवकी पत्नी र छोरा भक्तपुर राजदरबारमा शरणार्थीको रूपमा बसे । तर देवलदेवी को कौशलबाट लगभग चालीस वर्षसम्म राज्य गरेकी थिइन र आफ्नो नातिनी (पौत्री) को विवाह स्थितिमल्लसँग गराएर नेपालमा मल्ल शासनको एउटा बलियो शासन व्यवस्था स्थापना गरेकी थिइन ।

कर्णाटकी शासन कालमा मिथिलाको आर्थिक, सामाजिक, स्थापत्यकला एवं मूर्तिकलाका अनेकौं शास्त्रका ग्रन्थहरूको रचना भएको पाइन्छ । यस समयमा प्रधान लेखक एवं विद्वानहरूमा श्रीकर आचार्य (लेखक- अमरकोष टीका), गोपति (रामायण ग्रन्थको प्रति उतार गेर्ने) श्रीधर ठाकुर (काव्य विवेक), प्रज्ञाकर मिश्र (नलोदय काव्य टीका, सुवोधिनी नामक ग्रन्थ), ज्योतिरीश्वर (धूर्तसमागम, वर्णरत्नाकर), वीरेश्वर (छन्दोग उपनयन पद्धति, छन्दोग विवाह पद्धति), गणेश्वर (गंगापत्तलकम्/गयापत्तलकम्, सुगतिसोपानम्), वर्धमान (स्मृति परिभाषा), रामदत्त (वाजसनेयी उपनयन पद्धति), छन्दोग मन्त्रोद्धार, नवग्रह मन्त्राः, मन्त्रोद्धारप्रयोग, श्राद्धीय मन्त्रार्थ सङ्ग्रह) हरिश्वर (नलचरित टीका, दान रत्नाकर) प्रभाकर मिश्र (नलोदय काव्य, सुवोधिनी ग्रंन्थ), रुद्रधर (व्रत पद्धति) अभिनव गुप्त (काव्यलोक लोचन), हलायुद्ध उदयन (किरणावली), त्रिलोचन दाश (भाष्यकार-वृत्ति विवरण पंजिका), श्रीधर (अरिष्ट नवनीत, होराशास्त्र) श्री पतिभट्ट (भट्टोत्पल, श्रीपति पद्धति) श्री चन्द्र (न्यायरलाकर), श्री दत्त उपाध्याय (आचारादर्श, पितृभक्ति, समय प्रदीप) ।

सिमरौनगढ कर्णाटकीय शासन कालमा लगभग २२९ वर्षसम्म मिथिलाको राजधानीको रूपमा रहेको थियो । यसको विस्तृत वर्णन तिब्बती विद्वान धर्मस्वामीको आत्मकथा, कापुचिन पादरी र मुस्लिम इतिहासमा पाइन्छ । नेपाल उपत्यकाको राजनीति र सांस्कृतिक विकासमा ठूलो योगदान रहेको छ। मल्लकालको पूर्वार्धमा चौधौँ शताब्दीमा मिथिला अथवा तिरहुतका कर्णाटकीय अन्तिम राजा हरिसिंहदेव मुसलमानहरूले आफ्नो राजधानी सिमरौनगढ ध्वस्त गरेपछि भागेर दोलखाको बाटो हुँदै नेपाल उपत्यकाभित्र आउन लाग्दा बाटामै दोलखामै देहावसान भएको माथि नै उल्लेख भइसकेको छ । हरिसिंहदेव सँगै सिमरौनगढबाट भागेर आउने परिवारका सदस्यहरू, दक्ष कालिगढ, विद्वत्वर्ग र बहादुर सेनापति र सेनाहरूका साथ निकै धन-सम्पत्ति नेपाल उपत्यका लिएर आएका थिए । यी कर्णाटकीहरू सभ्य र सुसंस्कृत थिए । यिनीहरूका इष्टदेवता तुलजा भवानी पनि यिनीहरूले साथै ल्याएका थिए । यिनै तुलजा भवानी मल्ल राजाहरू र शाह राजाहरूकी पनि इष्टदेवी बनिन् र प्रत्येक वर्ष बडादशैंको अवसरमा तुलजा भावनीको ठूलो पूजाआजा गरिन्छ । बडादशैंमा तुलजा भावनीको पूजाआजा गरी भोग बलि दिने प्रथा यिनीहरूले नै चलाएका थिए भनी वंशावलीहरूमा उल्लेख गरिएको छ ।

तिरहुतेहरू शक्तिका उपासक भएका हुनाले नेपाल उपत्यकाभित्र शाक्त सम्प्रदायको प्रभाव पनि यसै बेलादेखि पर्न गएको हो । काठमाडौं उपत्यकाको नेवार समुदायमा राँगाको मासु खाने चलन पनि यिनहरूले नै ल्याएका हुन् । काठमाडौं उपत्यकाका मानिसहरू तिरहुतेहरूलाई 'डोय' भन्दछन् । यी कर्नाटकी डोयहरूले पटक-पटक आक्रमण गरी काठमाडौं उपत्यकालाई धेरै पटक आफ्नो अधिनमा समेत राखेका थिए । त्यसकारण हरिसिंहदेवकी रानी देवलदेवीले भक्तपुर दरबारमा आफ्नो धाक जमाउन सकेकी थिइन । यी तिरहुतेहरूले नेपाल उपत्यकाभित्र रामचन्द्रको पूजा-आजा गर्ने परम्पराको पनि थालनी गरेका थिए। यिनीहरू आफूलाई रामचन्द्रका वंशज र तुलजाभवानीलाई आफ्नी इष्टदेवी मान्दथे । यही परम्परा पछि उपत्यकाका मल्ल राजाहरूले पनि कायमै राखे । तिरहुतेहरूकै प्रभावमा उपत्यकाका तीनै मल्ल राज्यहरूमा डोयमाजु अथवा दुमाजुका मन्दिरहरू बने । दुमाजु तान्त्रिक विधि-विधानबमोजिम पूजाआजा गरिने लक्ष्मी हुन् । प्रत्येक वर्ष अद्यापि दुमाजुको जात्रा हनुमानढोकाबाट सुरु भई हनुमानढोकामै पुगी टुङ्गिन्छ । यस जात्रामा दुमाजुको खटजात्रा गरी काठमाडौं शहरमा माथिल्ला टोलका केही भागहरूमा घुमाइन्छ । यो जात्रा चलाउन पनि राजाको प्रतिनिधिस्वरूप राजकीय खड्ग ल्याइन्छ । यसरी राजकीय खड्गको उपस्थितिले गर्दा यो जात्रा काठमाडौंका महत्त्वपूर्ण जात्राहरूमध्ये एक मानिन्छ। तिरहुते डोयहरूको सांस्कृतिक प्रभाव सम्झाउन प्रत्येक वर्ष इन्द्रजात्राको अवसरमा डोयहरूको हलचोकमा आकाश भैरवको नृत्यको प्रचलन अझै

जीवित छ। यस नृत्यलाई सवःभक्कु नृत्य पनि भनिन्छ। भैरवलाई राँगो दिने जस्ता रोचक खेल पनि यसै नृत्यसँग गाँसिएको छ। त्यसताका तिरहुतेमध्ये सबैभन्दा तल्लो श्रेणी, जात अथवा वर्गका मानिसहरू नै यस नाचमा भाग लिने हुनाले यो नाच अझै काठमाडौंको पश्चिम स्वयम्भूबाट एक कोश टाढा पर्ने हलचोक भन्ने ठाउँमा बस्ने 'डुइयाँ' अथवा 'डोय'हरूले नै यस नाचको सञ्चालन गर्ने गर्दछन्।

तिरहुतेहरूको राजधानी सिमरौनगढको वास्तुकला अचम्म र भुलभुलैया जस्तो थियो भनी पुरातत्त्वविद् तथा इतिहासकारहरूले भनेका छन्। मल्लकालीन काठमाडौं उपत्यकाको शहरको वास्तुकलामा सिमरौनगढको वास्तुकलाको निकै प्रभाव परेको बुझिन्छ। मल्ल दरबारहरूमा प्रयोग गरिएका 'चौक्वाथ' को वास्तुकला पनि यहीँबाट उपत्यकाभित्र पसेको थियो। यसरी नै खुलामञ्च अथवा 'दबू' अथवा डबलीको वास्तुकला पनि यहीँबाट उपत्यकाभित्र पसेको थियो। तिरहुतेहरूलाई मैथिल पनि भन्दछन्। मैथिली भाषा साहित्यमा निकै धनी भाषा मानिन्छ। यस भाषामा प्राचीन समयदेखि नै अनेक नृत्यनाटिका र नाटक आदि रचिएका पाइन्छन्। यी नृत्य नाटिका र नाटकहरूको मञ्चन गर्न नै यी डबलीहरूको आविष्कार भएको थियो। मल्लकालमा मैथिली भाषामा अनेक ग्रन्थहरू लेखिएका थिए। तीमध्ये केही अति महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरू हरिसिंहदेवका साथ आएका विद्वानहरूले सिमरौनगढबाट साथै नेपालभित्र ल्याएका हुनु धेरै सम्भव छ। यी ग्रन्थहरूमध्ये केही अझै राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित छन्। मल्लकालमा मैथिली भाषाको ठूलो प्रभाव थियो। राजदरबारको लेखापढीको भाषा नै मैथिली भाषा थियो र केही मल्ल राजाहरू स्वयं मैथिली भाषाका विद्वान एवं कवि थिए। मैथिली भाषाको काठमाडौं उपत्यकाको समाजमा परेको प्रभावलाई अझै उपत्यकाभित्रका भजनघरहरूमा रात-बिहान गाइने मैथिली भाषाका भजनगीतहरूले सम्झना दिलाइरहेका छन्। तीमध्ये विद्यापतिका गीतहरू निकै प्रख्यात छन्। जयस्थिति मल्लले काठमाडौंको समाजलाई पेसाअनुसार वर्गीकृत गर्दा अथवा जातीय विभाजन गर्दा दुई मैथिल विद्वान रघुनाथ झा र रामनाथ झाको पनि सल्लाह लिएका थिए। यी कुराहरूबाट स्पष्ट हुन्छ- मल्लकालमा उपत्यकाको समाजमा मैथिलहरूको गहिरो प्रभाव परेको थियो।

मैथिली साहित्यको इतिहासले मल्ल शासन काललाई स्वर्ण युग मानेको छ। मैथिली साहित्यको इतिहासमा मल्लराजाहरू सिद्धिनरसिंह मल्ल, भूपतिन्द्र मल्ल, जगज्ज्योर्तिमल्ल, जगतप्रकाश मल्ल, प्रताप मल्ल, श्रीनिवास मल्ल, नृपमल्ल देव, राणजीत मल्ल र मल्ल नरपतिहरूको आश्रित कविहरूमध्ये वंशमणि झाको नाम उल्लेख छ। यिनै मल्ल राजाहरूले र यिनका आश्रयमा रहेका विद्वानहरूले रचना गरेका विभिन्न विधाका ग्रन्थहरू र सिमरौनगढबाट

ल्याइएका ग्रन्थहरू र तत्पश्चात् सङ्ग्रह गरिएका ग्रन्थहरूलाई माइक्रोफिल्ममा नेगेटिभ गरी सुरक्षित राखिएको छ । यसरी राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेका मिथिलाक्षरमा लेखिएका हस्तलिखित ग्रन्थहरूको सङ्ख्या १०९५ (एकहजार पन्चानब्बे) र मूल प्रति नभएका तर माइक्रो फिल्म गरी नेगेटिभमा सङ्कलन गरिएका मिथिलाक्षर लेखिएका हस्तलिखित ग्रन्थहरूको सङ्ख्या ११७७ (एकहजार एक सय सतहत्तर) देखिन्छ। नेगेटिभ गरी सङ्कलन गरिएका ग्रन्थहरूमा ८१ वटा ग्रन्थ मिथिलाक्षर र नेवारी लिपि दुवै प्रयोग भएको छ भने ६ वटा ग्रन्थ मिथिलाक्षर र बङ्गला लिपिमा लेखिएको छ। त्यसैगरी केही ग्रन्थहरू मिथिलाक्षर र देवनागरीमा पनि छन् भने केही ग्रन्थहरूको लिपी स्पष्ट गर्न सकिएको छैन । विषयगत रूपमा ग्रन्थहरूको वर्गीकरण गर्दा कोष ३५, नाटक ५२, छन्द शास्त्र १०, नीति ५२, काव्य ११७, सङ्गीत १४, अलङ्कार १७, रामायण ३६, इतिहास १०, स्तोत्र ३३८, कथा १८, जोतिष २०२, न्याय १०५, मिमांसा १०, वेदान्त २०, वेद २६, तन्त्र ९३, शैव तन्त्र १६, कर्मकाण्ड ४५५, आयुर्वेद ३१, मन्त्र ३६, व्याकरण १३२, धर्मशास्त्र १५२, वैष्णव तन्त्र ३, योग ५, दर्शन ४, उपनिषद् १४, बौद्ध/बौद्ध दर्शन/बौद्ध कर्मकाण्ड १७, बैसेषिक न्याय २०, कामशास्त्र १५२, साहित्य ९९, आगम ८३, भक्ती २८३, चित्र ३५, महाभारत १०१ र पुराण १३४ छन्। यी सङ्ग्रहित ग्रन्थहरूको अध्ययन अनुसन्धान आवश्यक छ। चार दशक अगाडि भारतबाट केही विद्वानहरू काठमाडौं बसेर अध्ययन-अनुसन्धान गरेका थिए। फलस्वरूप राष्ट्रिय अभिलेखालयमा मूलप्रति रहेका केही ग्रन्थहरू भारतमा प्रकाशित भएका छन्। यी ग्रन्थहरू अध्ययन अनुसन्धान गर्न मैथिली, नेवारी, बङ्गाली लिपि र संस्कृत, मैथिली, नेवारी भाषाको ज्ञान आवश्यक छ । नेपालमा यसतर्फ ध्यान आकर्षण भएको पाइँदैन। सम्बन्धित निकायले यी ग्रन्थहरूको अध्ययन अनुसन्धानको लागि विशेष व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ।

निष्कर्ष

मिथिलाको इतिहास र कलाको परम्परालाई राम्ररी विचार गर्दा मानव सभ्यताको सुरुवातकालदेखि नै पूर्वी नेपालको यो तराई क्षेत्र नेपालको संस्कृतिको महत्त्वपूर्ण केन्द्र थियो भन्ने प्रमाणित हुन्छ। यस ठाउँमा जन्मेका जनक, सीता, याज्ञवल्क्य, मैत्रेयी, गार्गी आदिले हिन्दूहरूको सामाजिक मर्यादा, हिन्दूधर्म, हिन्दू दर्शन तथा राजनैतिक एवं वैधानिक विचारधाराको प्रवर्द्धनमा ठूलो योगदान दिएका छन्। ऐतिहासिक कालमा नान्यदेव र उनका उत्तराधिकारी र विद्यापतिले मिथिलाको विभिन्न परम्पराको विकासमा सक्दो योगदान गरे। उनीहरूको सद्प्रयासमा कलाकार, कालीगड एवं चित्रकारहरू

पनि बराबरी सहभागी भए । यी महापुरुषहरूको प्रयासले गर्दा मिथिलाका सामाजिक एवं सांस्कृतिक परम्पराहरू स्थायी र जीवन्त छन् ।

विगतमा गण्डकीदेखि कोशीसम्मका पुरातात्त्विक, धार्मिक, सांस्कृतिक महत्त्वका मूर्त एवं अमूर्त सम्पदाहरू केन्द्र एवं स्थानीय सरकारबाट उपेक्षित भए । स्थानीय व्यक्तिहरूले त्यसको महत्त्व नबुझ्दा धेरै क्षति भइसकेको छ । अहिले धर्म निरपेक्ष गणतान्त्रिक शासन व्यवस्था भएकोले हिन्दू धर्ममा आधारित यस्ता मूर्त, अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरू ओझेलमा नपर्ला भन्न सकिँदैन । त्यसैले यी हाम्रा पहिचान र धरोहरलाई जोगाइराख्न सरोकारवालाहरू नै सक्रिय रहनु आवश्यक छ । यी सम्पदा र संस्कृति धार्मिक पर्यटनका आधार एवं आकर्षण हुन् । अहिले यो क्षेत्र प्रदेश नं. २ मा पर्दछ । यस क्षेत्रको नामाकरण प्रदेश सभाले निर्णय गरेबमोजिम हुनेछ । तर मेरो दृष्टिकोणमा यस क्षेत्रको नाम "तिरहुत प्रदेश" राख्नु सान्दर्भिक हुनेछ । यसले मिथिलाको पौराणिक राजधानी जनकपुरधाम र मध्यकालीन राजधानी सिमरौनगढको गौरवशाली इतिहासलाई सजिव बनाइराख्न सहयोग पुऱ्याउनेछ । जनकपुरधामको परिचय दिँदा "बाबन कुटी बहत्तर कुण्डा, फिरहिं सन्तजन झुण्डहि झुण्डा" थियो । यस परिचयलाई जनकपुरधाम महानगरपालिकाले पुनः स्थापित गरी धार्मिक एवं सांस्कृतिक राजधानीको रूपमा विश्वमा परिचित गराउनु पर्दछ । मित्रराष्ट्र भारतको बदलिँदो राजनीतिक परिदृश्यले जनकपुरधामको महत्त्व अझ बढ्ने सम्भावना देखिँदैछ । यसलाई सदुपयोग गर्नु आवश्यक छ । त्यसैगरी सिमरौनगढको पुरातात्त्विक, सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण गर्न केन्द्र एवं स्थानीय सरकारको उत्तिकै दायित्व छ । यसको संरक्षणमा केन्द्र र स्थानीय सरकारको संयुक्त प्रयास निरन्तर रहनु पर्दछ । यसले काठमाडौंसँगको सम्बन्धलाई कायम राख्नुपर्दछ । भविष्यमा प्रदेश नं. २ वा मधेश प्रदेशको राजधानी हुनेगरी संरक्षण र विकास गर्न तत्कालै गुरुयोजना बनाई कार्यान्वयन गर्नु आजको टड्कारो आवश्यकता देखिन्छ ।

अन्तमा, नेपालको पूर्वी तराईको संस्कृतिबारे जानकारीको लागि मिथिलाको ऐतिहासिक, धार्मिक एवं कलाको परम्परा सुचारु रूपमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसले जनकपुरधाम, सिमरौनगढ, मूर्तिया, सलहेस फुलबारी, विद्यापतिगढ, खप्टेडाँडा, खोक्सारलगायत सम्पूर्ण क्षेत्रको संरक्षण हुनुको साथै पर्यटन विकासमा समेत महत्त्वपूर्ण योगदान पुग्नेछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अमात्य, साफल्य, काठमाडौं नगनारायण, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, काठमाडौं, २०५३ वि.सं. ।
- आङ्गन (मैथिली भाषाको वार्षिक पत्रिका, वर्ष १, अङ्क १), नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, काठमाडौं, २०६२ वि.सं. ।
- खनाल, मोहन प्रसाद, सिमरौनगढको इतिहास, एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि.वि., २०५६ वि.सं. ।
- ठाकुर, डा. उपेन्द्र, मिथिलाक इतिहास, मैथिली अकादमी, पटना, १९८० ई. ।
- मधुपर्क, पूर्णाङ्क, २०७४ वैशाख (मैथिल विशेषाङ्क), गोरखापत्र संस्थान, काठमाडौं ।
- महाकवि विद्यापति आ. नेपाल, रामभरोस कापडि 'भ्रमर' (सं.), साझा प्रकाशन, २०६८ वि.सं. ।
- मिश्र, तारानन्द, गणेश्वर तथा सिमरौनगढका मन्त्री पुरोहितहरू, प्राचीन नेपाल, सङ्ख्या १२४, पुरातत्त्व विभाग, १९७३ ई. ।
- मिश्र, तारानन्द, अप्पन मिथिला, मैथिली मासिक, काठमाडौं, २०६९ वि.सं. ।
- सिंहावलोकन पाक्षिक, नेपालीय मैथिली विशेषाङ्क, २०४५ वि.सं.
- सिमरौनगढ विषयक सङ्गोष्ठी, प्र. नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५७ वि.सं. ।
- सिंह, प्रफुल्ल कुमार 'मौन', नेपालक मैथिली साहित्य इतिहास, काठमाडौंः साझा प्रकाशन, २०६८ वि.सं. ।
- Chaudhary, Prof . Radhakrishna, History of Muslim Rule in Tirhut, Chowkhamba Publication, 1970 AD .
- Chaudhary, Prof . Radhakrishna, The Mithila in the age of Vidyapati, 1976 AD .

भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त पुरातात्त्विक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण

भीष्म बाँस्कोटा
पुरातत्त्व अधिकृत
राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण

पृष्ठभूमि

२०७२ साल वैशाख १२ गते विनाशकारी भूकम्प गएको गत कार्तिक १२ गते अढाई वर्ष पूरा भैसकेको छ । भूकम्पका कारण ठूलो मात्रामा भौतिक संरचना एवं धनजनको अपुरणीय क्षति भयो भने अर्कातर्फ मुलुककै पहिचान र सांस्कृतिक सम्पत्तिका रूपमा रहेका प्राचीन स्मारक तथा पुरातात्त्विक महत्त्वका सम्पदाहरू समेत क्षतविक्षत भए । भूकम्पका कारण भएको क्षतिको अनुमानित मूल्य कुल रु. ७ सय ६ अर्ब (७ अर्ब डलर बराबर) रहेको छ । तत्पश्चात् क्षतिग्रस्त संरचनाहरूको पुनर्निर्माण, पुनर्स्थापना तथा जीविकोपार्जन क्रियाकलापहरूलाई एकीकृत तथा समन्वयात्मक रूपमा सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण गठन गरियो (थपलिया, २०७३ :१२) । भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, २०७२ को दफा २ (झ) मा भूकम्पका कारण व्यापक रूपमा मानवीय वा भौतिक क्षति भई विशेष प्रकृतिको योजना वा कार्यक्रमबाट विस्थापितहरूलाई पुनर्वास र भौतिक तथा सामाजिक एवं पुरातात्त्विक संरचनाहरूको पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने भनी ३१ वटा जिल्लाहरूलाई भूकम्पबाट प्रभावित क्षेत्र तोकिएको छ ।

भूकम्पले क्षतिग्रस्त संरचनाको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना गर्ने उद्देश्यले प्राधिकरणको स्थापना हुनुअगावै राष्ट्रिय योजना आयोगको नेतृत्वमा विपद्पछिको आवश्यकता आँकलन (Post Disaster Needs Assessment/PDNA) मार्फत पुनर्निर्माणको समग्र र क्षेत्रगत वित्तीय आवश्यकता पहिचान गरिएको थियो । प्राधिकरणले पाँच वर्षभित्र सम्पूर्ण पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्य सम्पन्न गर्नेगरी वार्षिक तथा आवधिक

लक्ष्यसहितको पञ्चवर्षीय योजनाको खाका तयार गरेको छ । विपद्पछिको आवश्यकता आँकलन (PDNA) राष्ट्रिय योजना आयोगले नेतृत्व गरेको मूल्याङ्कन हो । पीडीएनएमा समेटिएका २३ वटा विषयगत क्षेत्रहरूमध्ये सांस्कृतिक सम्पदा सामाजिक क्षेत्रअन्तर्गत पर्दछ । प्राधिकरणले तयार गरेको Sector Plans And Financial Projections मा संस्कृति क्षेत्रसम्बन्धी यस्तो उल्लेख छः (Over the next five years, the vision for the culture sector is to restore and rebuild damaged built heritage and to safeguard the cultural continuity of the affected communities (Sector Plans And Financial Projections, 2016:01) । ऐतिहासिक एवं पुरातात्त्विक महत्त्वका सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण कार्य पाँच वर्षभित्र सम्पन्न गर्ने लक्ष्य राखिएको छ । कुल ३१ वटा जिल्लालाई भूकम्पबाट प्रभावित क्षेत्र भनी तोकिएकोमा यो लेख तयार पार्दासम्ममा कुल २० वटा जिल्लाका पुरातात्त्विक महत्त्वका सम्पदाहरूमा क्षति पुगेको थाहा हुन आएको छ ।

स्मरण रहोस् बारा, पर्सा, मुस्ताङ, धनुषा र महोत्तरीका पुरातात्त्विक सम्पदाहरू भूकम्पबाट प्रभावित भएपनि ती जिल्लाहरू वैधानिक रूपमा प्राधिकरणको कार्यक्षेत्रभित्र पर्दैनन् । यस लेखमा विशेषतः २०७२ वैशाखको विनाशकारी भूकम्पपश्चात् हालसम्ममा के-कति क्षतिग्रस्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण, मर्मत, जीर्णोद्धार तथा पुनर्निर्माण कार्यहरू सम्पन्न भए र के-कति सम्पदाहरूको संरक्षण एवं पुनर्निर्माण कार्य कसरी र कुन-कुन निकायहरूबाट अघि बढेको छ भन्नेबारेमा सङ्क्षेपमा चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

सम्पदाहरूको क्षति, उद्धार तथा अभिलेखीकरण

विनाशकारी भूकम्पले गर्दा अमूर्त सम्पदा एवं मानवीय सिर्जनशीलताको क्षेत्रमा पुग्न गएको असरको मात्रात्मक गणना गर्न कठिन भएको सन्दर्भमा ऐतिहासिक एवं पुरातात्त्विक महत्त्वका ७ सय १३ वटा प्राचीन स्मारक तथा पुरातात्त्विक महत्त्वका सम्पदाहरूमा क्षति पुगेको पुरातत्त्व विभागको सन् २०१५ मा प्रकाशित प्रारम्भिक रिपोर्टबाट थाहा हुन आएको छ । त्यसपश्चात् विभागले आफ्नो पछिल्लो प्रतिवेदन प्रकाशित नगर्दासम्म यो तथ्याङ्क बढेर ७ सय ५३ हुन पुग्यो भने सन् २०१७ मा पछिल्लो प्रतिवेदन प्रकाशित भएसँगै भूकम्पबाट कुल १ हजार ५ सय ९८ वटा पुरातात्त्विक सम्पदाहरूमा क्षति पुगेको विवरण खुलस्त हुन आएको छ ।

पुरातत्त्व विभागबाट प्रकाशित प्रारम्भिक प्रतिवेदनका अनुसार २०

जिल्लाका पुरातात्त्विक सम्पदाहरू प्रभावित भएका छन् । विभागबाट सन् २०१५ र २०१७ मा क्रमशः प्रकाशित प्रारम्भिक एवं पछिल्लो तथ्याङ्कलाई तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्ने हो भने भूकम्पका कारण देहायबमोजिम ३ प्रदेशका २० जिल्लाभित्रका सांस्कृतिक सम्पदाहरूमा क्षति पुगेको र उक्त तथ्याङ्कमा अझ फेरबदल भैरहेको देखिन्छ :

ऐतिहासिक एवं पुरातात्त्विक सम्पदाहरूको क्षतिको विवरण

क्र. स.	जिल्ला	प्रदेश	जिल्लागत क्षतिग्रस्त सम्पदाको सङ्ख्या		प्रभावको किसिम
			प्रारम्भिक तथ्याङ्क २०१५ अनुसार	पछिल्लो तथ्याङ्क २०१७ अनुसार	
१	काठमाडौं	३	२३३	५६४	अतिप्रभावित
२	ललितपुर	३	१२१	२८४	"
३	भक्तपुर	३	७८	२५६	"
४	दोलखा	३	२९	९५	"
५	धादिङ	३	३४	७३	"
६	काभ्रेपलाञ्चोक	३	४३	६१	"
७	सिन्धुपाल्चोक	३	१९	५५	"
८	तनहुँ	४	२९	५३	प्रभावित
९	लमजुङ	४	३२	४०	"
१०	गोरखा	४	१८	४०	अतिप्रभावित
११	मुस्ताङ	४	२३	२३	कार्यक्षेत्र बाहिर
१२	नुवाकोट	३	२२	२२	अतिप्रभावित
१३	रामेछाप	३	१३	१३	"
१४	रसुवा	३	७	७	"
१५	धनुषा	२	४	४	कार्यक्षेत्र बाहिर
१६	कास्की	४	२	२	प्रभावित
१७	मकवानपुर	३	२	२	अतिप्रभावित
१८	बारा	२	२	२	कार्यक्षेत्र बाहिर

१९	सिन्धुली	३	१	१	अतिप्रभावित
२०	पर्सा	२	१	१	कार्यक्षेत्र बाहिर
	कुल	३	७१३	१५९८	

(स्रोत : पुरातत्त्व विभागको प्रारम्भिक रिपोर्ट, २०१५ र २०१७ बाट)

माथि उल्लिखित तथ्याङ्कलाई तुलनात्मक तवरले हेर्ने हो भने पुरातत्त्व विभागले प्रकाशित गरेको सम्पदाहरूको क्षतिसम्बन्धी प्रारम्भिक एवं पछिल्लो रिपोर्टबीच आधाभन्दा बढी अन्तर पर्न आएको छ । विभागले प्रारम्भदेखि नै सार्वजनिक गर्दैआएको ७ सय ५३ वटा सम्पदाहरूको क्षतिको विवरणमा पछिल्लो रिपोर्ट प्रकाशन भएसँगै क्षतिको सङ्ख्यामा दोब्बर वृद्धि भएको छ । विभागको प्रारम्भिक रिपोर्टअनुसार भूकम्पबाट काठमाडौं उपत्यकाका तीन जिल्लाका कुल ४ सय ३२ र पछिल्लो स्रोतलाई आधार मान्ने हो भने उपत्यकाका कुल १ हजार १ सय ४ वटा पुरातात्त्विक सम्पदाहरूमा क्षति पुगेको छ ।

राष्ट्रिय योजना आयोगले तयार पारेको विपद्पछिको आवश्यकता आँकलन (पीडीएनए) मा 'कम्तिमा एक शताब्दी पुराना ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक स्मारकहरू सयौंको सङ्ख्यामा या त नष्ट भएका छन् वा व्यापक मात्रामा क्षतिग्रस्त भएका छन् । यो तथ्याङ्क पीडीएनएले सांस्कृतिक सम्पदा, स्मारक, वातावरणलगायतका क्षेत्रको अनुमानित नोक्सानी केही वर्ष लम्बिन सक्छ' (पीडीएनए, २०१५: ५ र ८) भनी उल्लेख गरेको विवरणसँग मिल्न गएको छ । पुरातात्त्विक सम्पदाको क्षेत्रमा भएको क्षतिको विवरणमा दैनदिनै बृद्धि भैरहेको प्रस्तुत आँकडाले यही तथ्यलाई थप पुष्टि गर्दछ ।

यसका अतिरिक्त गुठी संस्थानअन्तर्गत मात्र १८ जिल्लाका राजगुठीभित्र पर्ने २ सय ८४ वटा आंशिक र १ सय ५२ वटा पूर्ण क्षति गरी कुल ४ सय ३६ वटा मठ, मन्दिर, पाटी, घर, सत्तलहरूमा क्षति पुगेको संस्थानको पछिल्लो अध्यावधिक स्रोतबाट थाहा हुन आएको छ। त्यस्तै बौद्ध दर्शन प्रवर्द्धन तथा गुम्बा विकास समितिको पछिल्लो तथ्याङ्कअनुसार भूकम्पका कारण ४ प्रदेशका २९ जिल्लाभित्रका कुल १ हजार ३ सय १ वटा गुम्बा/विहारहरूमा क्षति पुगेको छ। ती विभिन्न जिल्लाहरूमध्ये सिन्धुपाल्चोकमा मात्र सबैभन्दा बढी २ सय ३ वटा गुम्बाहरू क्षति भएका छन् । स्मरणीय छ, गुठी संस्थानअन्तर्गत पर्ने सम्पदाहरूको क्षतिको यो विवरण पुरातत्त्व विभाग, पशुपति क्षेत्र विकास कोष एवं विकास समितिले तयार गरेको तथ्याङ्कसँग केही मात्रामा दोहोरिन गएको हुन सक्छ ।

गुम्बा/विहारहरूको पछिल्लो क्षतिको विवरण, २०७४

क्र. स.	जिल्ला	प्रदेश	क्षतिग्रस्त गुम्बाको सङ्ख्या	प्रभावको किसिम
१	सिन्धुपाल्चोक	३	२०३	अतिप्रभावित
२	मकवानपुर	३	११७	"
३	नुवाकोट	३	११५	"
४	काभ्रेपाल्चोक	३	१०६	"
५	गोरखा	४	१०४	"
६	दोलखा	३	८८	"
७	धादिङ	३	८२	"
८	रामेछाप	३	८१	"
९	सोलुखुम्बु	१	६३	प्रभावित
१०	रसुवा	३	५५	अतिप्रभावित
११	चितवन	३	४९	प्रभावित
१२	सिन्धुली	३	४२	अतिप्रभावित
१३	भोजपुर	१	३०	कम प्रभावित
१४	काठमाडौं	३	२६	अतिप्रभावित
१५	सङ्खुवासभा	१	२६	कम प्रभावित
१६	ओखलढुङ्गा	१	१९	अतिप्रभावित
१७	खोटाङ	१	१८	प्रभावित
१८	ललितपुर	३	१६	अतिप्रभावित
१९	तनहुँ	४	१५	प्रभावित
२०	लम्जुङ	४	१४	"
२१	नवलपरासी	४ र ५	११	कम प्रभावित
२२	धनकुटा	१	७	"
२३	कास्की	४	५	प्रभावित
२४	भक्तपुर	३	३	अतिप्रभावित
२५	पाल्पा	५	२	प्रभावित

२६	पर्वत	४	१	,,
२७	स्याङ्जा	४	१	,,
२८	गुल्मी	५	१	,,
२९	बाग्लुङ	४ र ५	१	,,
	कुल	४	१३०१	

(स्रोतः बौद्ध दर्शन प्रवर्द्धन तथा गुम्बा विकास समितिको अप्रकाशित स्रोत, २०७४)

विनाशकारी भूकम्प र त्यसपछिका परकम्पबाट घरबारबिहीन भएका र घरमा बस्न त्रसित भएका व्यक्तिहरू एकैसाथ लाखौंको सङ्ख्यामा खुला आकाशमुनि निस्केपश्चात् एकातिर ठूलो मानवीय चुनौती देखापर्यो भने अर्कातर्फ सयौंको सङ्ख्यामा ढल्न पुगेका सम्पदाजन्य सम्पत्तिहरूको सुरक्षा प्रबन्ध गर्नु पनि उत्तिकै अत्यावश्यक थियो। भूकम्पबाट प्रभावित पुरातात्त्विक सम्पदाहरूलाई थप क्षति हुन नदिन टेका लगाउने, बहुमूल्य एवं दुर्लभ कलाकृतिहरूको तत्काल खोज गरी तिनको संरक्षण एवं अभिलेखीकरण गर्ने तथा वास्तुकलात्मक विशिष्ट महत्त्वका अवयवहरूलाई थप विनाश एवं सम्भावित चोरीबाट बचाउन पुरातत्त्व विभाग र मातहतका कर्मचारीहरू महिनौंसम्म युद्धस्तरमा जुट्नु परेको उदाहरण स्तम्भकार स्वयं पनि साक्षी छ । यस सन्दर्भमा नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी एवं आर्म पुलिस फोर्सको सुरक्षा बलले भूकम्पपश्चात् पुरातात्त्विक सम्पदाहरूको भग्नावशेष हटाई सम्पदाजन्य बहुमूल्य कलाकृतिहरूको तत्काल संरक्षण एवं व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा पुर्याएको योगदानको महिमा जति गाए पनि कमै हुन्छ । यस्तो अकल्पनीय र आकस्मिक विपद्बाट मूर्तसँगै अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको क्षेत्रमा पनि अत्यन्त ठूलो असर पर्न गयो ।

सम्पदा पुनर्निर्माण खर्च पूर्वानुमान

२०७२ वैशाखको विनाशकारी भूकम्पबाट क्षति पुगेका सांस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माणका लागि कुल २० अर्ब ५५ करोड ३ लाख रूपैयाँ लाग्ने आवश्यकताको आँकलन गरिएको थियो, जुन २ सय ६ लाख अमेरिकी डलर हुन आउँछ। यो खर्च कुल आवश्यकतामध्ये संस्कृति क्षेत्रमा हुन आएको ३.१ प्रतिशत आवश्यकताको हिस्सा हो (पीडीएनए, २०१५ :१३) । पछि सांस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माणका लागि विपद्पश्चात्को पुनर्लाभ कार्यढाँचा (पीडीआरएफ) तयार गर्दा उक्त रकम बढेर ३३ अर्ब ८० करोड रूपैयाँ हुन पुग्यो, जुन रकम ३ सय ३८ लाख अमेरिकी डलर हुन आउँछ

(पीडीआरएफ, २०७३: ४४) ।

यसका अतिरिक्त भूकम्पबाट क्षति भएका समस्त गुम्बा/विहारहरूको संरक्षण, जीर्णोद्वार एवं पुनर्निर्माणका लागि मात्र ८ अर्ब ९४ करोड ६० लाख खर्च लाग्न सक्ने पीडीएनएमा पुर्वानुमान गरिएको छ (पीडीआरएफ, २०१६: १७) भने गुठी संस्थानअन्तर्गतका क्षतिग्रस्त धरोहरहरूलाई मात्र पूर्वावस्थामा फर्काउने हो भने कुल १४ अर्ब ४१ करोड ७६ लाख ५० हजार खर्च लाग्ने गुठी संस्थानको पूर्वानुमान छ ।

पुरातात्त्विक उत्खनन एवं सम्पदा पुनर्निर्माणको थालनी

भूकम्पपश्चात् काठमाडौँ उपत्यकाका तीनवटै दरबारहरूको पुरातात्त्विक एवं सांस्कृतिक श्रृङ्खला थाहा पाउने उद्देश्यले युनेस्को काठमाडौँको आर्थिक सहयोगमा पुरातत्त्व विभाग, बेलायतस्थित दुर्हाम विश्वविद्यालय र विज्ञहरूसहितको संयुक्त टोलीले काठमाडौँ उपत्यकाका तीनवटै दरबारमा ५० दिनसम्म अध्ययन, अनुसन्धान र उत्खननको कार्य गरेको थियो । उक्त टोलीले काठमाडौँको काष्ठमण्डप, ललितपुर मङ्गलबजारस्थित चारनारायण मन्दिर र भक्तपुर राजदरबार क्षेत्रको वत्सला मन्दिरको खण्डहर पन्छाई जगमा खुदाई गऱ्यो । त्यसताका तत्स्थानको भू-भौतिक सर्भेद्वारा पुरातात्त्विक जोखिम नक्सासमेत तयार गरियो । सोही उत्खननले काष्ठमण्डप क्षेत्रमा सातौँ शताब्दीदेखि नै मानव बस्ती विकसित भैसकेको पुरातात्त्विक आधारहरूसमेत जुटाइदियो । उक्त उत्खननसम्बन्धी विस्तृत रिपोर्ट पुरातत्त्व विभागको मुखपत्र

प्राचीन नेपाल सङ्ख्या १९१-१९३ मा प्रकाशित भैसकेको छ ।

भूकम्प गएकै साल माघ २ गते राष्ट्रिय भूकम्प सुरक्षा दिवसको अवसर पारी सम्माननीय राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीबाट ऐतिहासिक रानीपोखरी पुनर्निर्माण कार्यको अनावरणसहित शिलान्यास गरेपश्चात् प्राचीन एवं पुरातात्त्विक महत्त्वका सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण कार्यले विधिवत रूपमा गति लिन थालेको हो । सोही दिन तत्कालीन प्रधानमन्त्री के. पी. शर्मा ओलीद्वारा ललितपुरस्थित प्राचीन बस्ती बुङ्मतीको गुरुयोजना अनावरण गरी परम्परागत एवं सांस्कृतिक महत्त्व भएका बस्तीहरूको समेत एकीकृत एवं योजनाबद्ध विकास गर्ने कार्यको प्रारम्भ गरिएको थियो (वार्षिक प्रतिवेदन, २०७३: ४१-४२) । साथै तत्कालीन प्रधानमन्त्री के. पी. शर्मा ओलीले भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त काठमाडौँ उपत्यकाका सम्पदाहरूको पुनर्निर्माणको औपचारिक प्रारम्भ भूकम्प गएको एक वर्षपछि २०७३ वैशाख १३ गते सोमबार (२०१६ अप्रिल २५ तारिख) गरेका थिए । उनले स्वयम्भूस्थित सत्रौँ शताब्दीमा निर्मित भूकम्पका कारण क्षतिग्रस्त हुन पुगेको अनन्तपुर मन्दिरमा दीप प्रज्ज्वलन गरी काठमाडौँ उपत्यकामा पुरातात्त्विक सम्पदा पुनर्निर्माणको सुरुवातको घोषणा गरेका थिए ।

यसका साथै नेपालका विभिन्न राजनीति दलका शीर्षस्थ नेताहरूद्वारा पनि काठमाडौँ उपत्यकाका तीनवटै मध्यकालीन दरबार क्षेत्रका एक-एक वटा सम्पदाको शिलान्यास कार्य सम्पन्न गरियो । जसअन्तर्गत माओवादी केन्द्रका अध्यक्ष प्रचण्डद्वारा पाटन मङ्गलबजारको मणिमण्डप, नेपाली काँग्रेसका वरिष्ठ नेता रामचन्द्र पौडेलद्वारा हनुमानढोका राजदरबार क्षेत्रभित्र पर्ने वंशगोपाल मन्दिर तथा नेपाल मजदुर किसान पार्टीका अध्यक्ष नारायणमान बिजुक्छेद्वारा भक्तपुरको फसिदेग (सिलुमहादेव) को शिलान्यास भएपश्चात् तत्क्षेत्रमा सांस्कृतिक धरोहरहरूको पुनर्निर्माण कार्यले गति लिन थालेको हो ।

सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

ऐतिहासिक एवं पुरातात्त्विक महत्त्व बोकेका स्मारकहरूको संरक्षणका केही स्थापित राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त, मूल्य, मान्यता एवं दर्शनको आधारमा यस्ता स्मारकहरूको संरक्षण, जीर्णोद्वार एवं पुनर्निर्माणको कार्यलाई अघि बढाउनुपर्ने हुन्छ । तसर्थ, विनाशकारी भूकम्पपश्चात् क्षतिग्रस्त सम्पदाहरूको संरक्षण तथा पुनर्निर्माण कार्यका लागि प्रचलित प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन तथा नियमावली क्रमशः २०१३ र २०४६ का अतिरिक्त अन्य आवश्यक कानुनको समेत तर्जुमा गरी पुरातात्त्विक सम्पदा पुनर्निर्माणको कार्य अगाडि बढाइएको हो । त्यसका लागि पुरातत्त्व

विभागले भूकम्पपश्चात् भूकम्पले क्षति पुर्याएका सम्पदाहरूको संरक्षण एवं पुनर्निर्माणसम्बन्धी आधारभूत निर्देशिका, २०७२ तथा भूकम्पले क्षति पुर्याएका स्मारकहरूको संरक्षण एवं पुनर्निर्माणसम्बन्धी म्यानुअल २०७३ तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइसकेको अवस्था छ । भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन २०७२ को दफा ४ (२) मा भूकम्प र तत्पश्चात्का परकम्पको प्रभावबाट क्षतिग्रस्त संरचनाको पुनर्निर्माण एवं पुनर्स्थापना कार्यलाई छिटोछरितो ढङ्गबाट सम्पन्न गर्न गराउन भूकम्पबाट प्रभावित क्षेत्रमा गरिने पुनर्निर्माणका लागि प्राचीन स्मारक संरक्षणसम्बन्धी छुट्टै व्यवस्था नेपाल सरकारबाट स्वीकृत कार्यविधिबमोजिम हुने कानुनी प्रावधान रहेको र ऐनको उक्त दफालाई टेकेर राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणबाट भूकम्पबाट प्रभावित गुम्बा/विहारहरूको संरक्षण, जीर्णोद्वार तथा पुनर्निर्माणसम्बन्धी कार्यविधि २०७४ तयार भई सोही आधारमा एक सय वर्षमुनिका गुम्बा/विहारहरूको संरक्षण, जीर्णोद्वार तथा पुनर्निर्माणको कार्य अगाडि बढाइएको छ भने प्राधिकरणबाट तयार भई स्वीकृतिसमेत गरिएको भूकम्पबाट प्रभावित प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण, जीर्णोद्वार तथा पुनर्निर्माणसम्बन्धी कार्यविधि, २०७४ स्वीकृत हुने क्रममा छ ।

सरकारको नीति, कार्यक्रम तथा बजेट

नेपाल सरकारको चालू आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को नीति तथा कार्यक्रममा भूकम्पपश्चात्को पुनर्निर्माण र नवनिर्माणलाई तीव्रता दिन राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको क्षमता विकास गर्दै भूकम्पबाट प्रभावित ऐतिहासिक महत्त्वका सम्पदाका संरचनाहरूको पुनर्निर्माणलाई तीव्रता दिने उल्लेख छ । यसका साथै नेपालको कला, संस्कृति, भाषाको संवर्धन, संरक्षण र विकासमा अफ तीव्रता दिने र विशेषगरी लोपोन्मुख जाति, आदिवासी जनजातिको भाषा, संस्कृति र सम्पदाको संरक्षण एवं विकासमा जोड दिइएको छ (सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, २०७४:४(७) ।

चालु आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को बजेटमा स्थानीय तहमा हुने वित्तीय हस्तान्तरणलाई उच्च प्राथमिकता दिँदै भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचनाहरूको पुनर्निर्माणलाई प्राथमिकताको दोस्रो बुँदामा राखिएको छ । विनाशकारी भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त पुरातात्त्विक महत्त्वका सम्पदाहरू लगायतका भौतिक संरचनाहरूको पुनर्निर्माणलाई उच्च प्राथमिकतामा राखी पुनर्निर्माणसँग सम्बद्ध निकायहरूको क्षमता बृद्धि गरी तोकिएको समयमै पुनर्निर्माणका कार्यहरू सम्पन्न गर्ने लक्ष्य लिइएको छ । सांस्कृतिक सम्पदालगायतका संरचनाहरूको गुणस्तरीय पुनर्निर्माणका लागि आवश्यक सीपयुक्त जनशक्ति

तयार गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा ल्याइने उल्लेख छ । पशुपति क्षेत्र र लुम्बिनी क्षेत्रको गुरुयोजना कार्यान्वयनमा तीव्रता दिने कुरामा विशेष जोड दिइएको छ। पशुपति क्षेत्रको दोस्रो चरणको वृहत् गुरुयोजना र वृहत् लुम्बिनी क्षेत्र विकास गुरुयोजना तयार गरी कार्यान्वयनको विधि तयार गर्ने कार्यका लागि कुल १ अर्ब १६ करोड रूपैयाँ विनियोजन गरिएको छ ।

नेपाल सरकारले समयबद्ध पुनर्निर्माणका लागि बौद्ध दर्शन प्रवर्द्धन तथा गुम्बा विकास समितिका कार्यक्रम रकमसहित स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था गरेको छ । पुरातात्त्विक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गर्दा सकभर परम्परागत तथा स्थानीय सामग्री प्रयोग गर्न बजेटमार्फत प्रोत्साहन गरिने कुरा सार्वजनिक भएको छ ।

नेपाल सरकारले आफ्नो चौधौं योजनाको आधारपत्रमा ऐतिहासिक, पुरातात्त्विक एवं सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण एवं पुनर्निर्माण गर्ने उद्देश्य अनुरूप भूकम्पलगायत प्राकृतिक प्रकोपबाट क्षतिग्रस्त ऐतिहासिक, पुरातात्त्विक, सांस्कृतिक एवं धार्मिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गर्ने कार्यनीतिलाई अगाडि सारेको छ (चौधौँ योजनाको आधारपत्र, २०७३: ९७-९८) । साथै उक्त आधारपत्रमा मूर्त तथा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अन्वेषण, अनुसन्धान एवं संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने रणनीति लिएबाट सरकारले सम्पदा संरक्षण एवं पुनर्निर्माणसँगै अध्ययन र अनुसन्धानको कार्यलाई पनि महत्त्व दिएको थाहा हुन्छ । चौधौँ योजनामा 'क्षतिग्रस्त बस्तीको भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधार विकास तथा सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसहितको बृहत्तर योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरिनेछ' भनिएको छ (चौधौँ योजना, २०७३:२२०) । उक्त योजनाले सांस्कृतिक तथा पुरातात्त्विक सम्पदा पुनर्निर्माण तथा संरक्षणअन्तर्गत विश्व सम्पदा सूची तथा सम्भावित विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश सम्पदा क्षेत्रहरूमा सम्पदाको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने, स्थानीय उपभोक्ता समितिको अगुवाइमा बुङमती, साँखु, खोकनाजस्ता पुराना बस्तीहरूको पुनर्निर्माण तथा धरहरा पुनर्निर्माण (उही, पृ. २२१) लाई प्राथमिकतामा राखेको छ ।

भूकम्पका कारण क्षतिग्रस्त ऐतिहासिक तथा पुरातात्त्विक महत्त्वका सम्पदाहरूमध्ये पुरातत्त्व विभागबाट आर्थिक वर्ष २०७२/०७३ मा ५० भन्दा बढी सांस्कृतिक सम्पदाको पुनर्निर्माण कार्य थालनी भएको थियो । गत आर्थिक वर्ष २०७३/०७४ मा भूकम्पपछिको पुनर्निर्माण कार्यक्रमअन्तर्गत प्राधिकरणबाट ५० करोडको अख्तियारीसहित कार्यक्रम स्वीकृत भई पुरातत्त्व विभागबाट १ सय ३२ वटा महत्त्वपूर्ण सम्पदाको संरक्षण, जीर्णोद्धार एवं पुनर्निर्माण कार्य अगाडि बढाइएको थियो । चालु आर्थिक वर्ष २०७४/०७५ मा पुरातात्त्विक सम्पदाहरूको संरक्षण एवं पुनर्निर्माणका लागि पुरातत्त्व विभागलाई पुँजीगततर्फ

कुल ४ अर्ब ७७ करोड २२ लाख ४० हजार र चालुतर्फ कुल १० करोड ६४ लाख ५१ हजारको अख्तियारी प्राप्त भएको छ ।

कार्यशाला, गोष्ठी तथा क्षमता विकास

पुरातत्त्व विभागले विनाशकारी भूकम्पपश्चात् सांस्कृतिक सम्पदाहरूको विनाश र सम्भावित चोरीलाई मनन गरी तिनको संरक्षणार्थ वैशाख १९ गते आमसञ्चार माध्यममार्फत सूचना जारी ती अमूल्य निधिहरूको संरक्षणमा स्थानीय समुदाय, नागरिक समाज, राजनीतिक दलहरू, बुद्धिजीवीलगायत सर्वसाधारण सहयोगको लागि अपिल गरेको थियो ।

पुरातत्त्व विभागले भूकम्पपछि समुदाय तथा आफ्ना कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि पनि विभिन्न तालिमहरूको आयोजना गऱ्यो । विपद् जोखिम न्यूनीकरण, क्षतिग्रस्त सम्पदाको उद्धार, वस्तुहरूको सङ्कलन र सफाइ, डकुमेन्टेसन, स्थानान्तरण तथा सुरक्षित भण्डारणलाई कसरी प्रभावकारी, मितव्ययी र किफायती गर्ने भन्नेबारेमा पुरातत्त्व विभागले तत्काल आइकोमस, युनेस्को र इक्रोमजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँग समन्वय गरी विभाग र मातहतका प्राविधिक कर्मचारीहरूको क्षमता विकास गरी जोखिम न्यूनीकरणका लागि छाउनी, हनुमानढोका र साँखुमा स्थानीय सरोकारवाला व्यक्ति, कलाकार एवं निकायलाई समेत संलग्न गरी विभिन्न चरणमा तालिम सञ्चालन गरेको थियो । त्यतिमात्र नभएर भूकम्पपछि सम्पदाहरूमा पुगेको क्षतिको पूर्ण विवरण र नवनिर्माण गर्ने कार्य अगाडि बढाउने उद्देश्यले युनेस्को काठमाडौँ र पुरातत्त्व विभागको संयुक्त पहलमा अर्थक्वेक रिकोभरी कोर्डिनेसन अफिस (एर्को)नै खडा भयो ।

भूकम्पपश्चात् पहिलो पटक पुरातत्त्व विभाग र नेपाल हस्तकला महासङ्घको संयुक्त पहलमा पाटनमा १५ दिने काष्ठकला तथा प्रस्तरकलासम्बन्धी तालिमको आयोजना गरिएको थियो । विभागले बेलाबेलामा यस्ता तालिमहरू उपत्यकाभित्र मात्र नभएर बाहिरसमेत सञ्चालन गर्दै आएको छ । राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको आयोजनामा गत श्रावण २९ गते ललितपुरमा "Preserving historical structures & monuments : problems & prospects of earthquake-damaged cultural properties of the Kathmandu valley" विषयेक एक दिने अन्तर्राष्ट्रिय कार्यशाला सम्पन्न गरियो, जसमा देशी र विदेशी गरी कुल ६० जना संरचनाविज्ञ, पुरातत्त्वविद् तथा वास्तुविज्ञहरूको सक्रिय सहभागिता रहेको थियो । भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त प्राचीन स्मारक तथा सम्पदा बस्तीको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना गर्ने कार्यलाई थप गति दिन काष्ठकला, प्रस्तरकला, झिँगटीलगायतका विभिन्न विषयगत

तालिमका साथै कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नेजस्ता सीपमूलक तालिम कार्यक्रमहरूलाई समेत विशेष प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ ।

केही महत्त्वपूर्ण सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण

२०७२ माघ २ गते सम्माननीय राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीबाट रानीपोखरीको शिलान्यास भई पुनर्निर्माण कार्यको थालनी भएको सन्दर्भमा रानीपोखरीको बीचमा रहेको बालगोपालेश्वर मन्दिरको पुनर्निर्माण कार्यको २०७३ सालमा टेन्डर स्वीकृत भयो । काठमाडौँ महानगरपालिकाले जिम्मा दिएको निर्माण व्यवसायीमार्फत कार्यारम्भ भए पनि मन्दिर पुनर्निर्माणका क्रममा मापदण्डविपरीत बन्न गएकाले पुरातत्त्व विभागले बीचैमा निर्माण कार्य रोकेको थियो । २०७३ साल कार्तिकको प्राधिकरणको कार्यकारी समितिको निर्णयानुसार रानीपोखरीस्थित बालगोपालेश्वर मन्दिरको पुनर्निर्माणको जिम्मा पुरातत्त्व विभागले पाएको छ । विभागबाट प्रस्ताव भइआएबमोजिम प्राधिकरणले रानीपोखरी पुनर्निर्माण कार्यक्रमको अख्तियारी गत साल चैत्रमा विभागलाई पठाइसकेको छ । हाल विभागबाट उक्त मन्दिरको दोहोरो पेटी एवं काठका ढोकाहरूको वर्गीकरणको कार्य भैरहेको छ ।

धरहरा पुनर्निर्माणका सन्दर्भमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री के. पी. शर्मा ओली नेतृत्वको सरकारले चलाएको 'मेरो धरहरा म बनाउँछु' अभियान अन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैंकको टक्सार कार्यालय रहेको जग्गा र सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयअन्तर्गतको गोश्वारा हुलाक घर भएको भूमि समेटेर धरहरा निर्माण कार्य अगाडि बढाउने मन्त्रिपरिषद्बाट निर्णय भएबमोजिम धरहराको पुनर्निर्माण कार्यको जिम्मा नेपाल टेलिकमलाई दिइएको भएपनि टेलिकमले यसै वर्ष गत आश्विनको पहिलो हप्ता धरहरा पुनर्निर्माण नगर्ने आशयको पत्र पठाई उक्त अभियानबाटै हात झिक्न पुगेकोले प्राधिकरणले मन्त्रिपरिषद्बाट सो सम्बन्धमा पुनर्निर्णयका लागि आश्विनको तेस्रो साता प्रस्ताव पेस गर्यो । ऐतिहासिक धरोहर धरहराको पुनर्निर्माणका लागि पुरातत्त्व विभागले परामर्शदातामार्फत स्ट्रक्चरल डिजाइनको कार्य पहिल्यै सम्पन्न गरेको तथा यस सम्बन्धमा विभिन्न चरणहरूमा छलफलसमेत गरिएको भएपनि मन्त्रिपरिषद्बाट २०७३ पुसमा भएको निर्णयबमोजिम कार्य अघि नबढ्नाले धरहरा पुनर्निर्माणको कार्यले अद्यपि अपेक्षाकृत रूपमा गति लिन सकेको छैन । मन्त्रिपरिषद्बाट पुनर्निर्णय भई आएसँगै धरहरा पुनर्निर्माण कार्यले ठोस गति लिने कुरामा अपेक्षा गरौँ ।

ऐतिहासिक काष्ठमण्डप (मरुसत्तल) पुनर्निर्माणको सन्दर्भमा पुरातत्त्व विभागले सोको विस्तृत ड्इङ डिजाइन तयार गरी काठमाडौं महानगरपालिकालाई

हस्तान्तरण गरिसकेको छ । राष्ट्रिय महत्त्व एवं गौरवको ऐतिहासिक धरोहर काष्ठमण्डप पुनर्निर्माणको सम्बन्धमा २०७३ चैतमा बसेको प्राधिकरणको बैठकले काठमाडौं महानगरपालिकाले काष्ठमण्डप पुनर्निर्माण गर्न आवश्यक सुझावसहितको ढाँचा प्रस्ताव गर्न महानगरपालिकाले समन्वयात्मक एवं नेतृत्वकारी भूमिका निर्वाह गर्ने निर्णय गरेको थियो । गत वैशाख मसान्ततिर आएर काष्ठमण्डप पुनर्निर्माण अभियान परियोजना कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण, पुरातत्त्व विभाग, काठमाडौं महानगरपालिका र काष्ठमण्डप पुनर्निर्माणका लागि अभियानबीच अभियानले पुनर्निर्माणको नेतृत्व लिने गरी समझदारीपत्रमा हस्ताक्षर भएको थियो । पहिलो पटक स्थानीय तहमा चुनाव सम्पन्न भएसँगै स्थानीय जनप्रतिनिधिहरू चुनिएर आएपश्चात् काठमाडौं महानगरपालिकाले स्थानीय तथा सरोकारवाला सबै पक्षलाई समेटेर स्थानीय समुदायलाई सहभागी गराई पुनर्निर्माणको नेतृत्व लिने भनी प्राधिकरणबाट गत साउन १८ गते निर्णय भएको छ ।

सम्पदा पुनर्निर्माणमा मित्रराष्ट्रहरूको सहयोग

काठमाडौं उपत्यकाका तीन पुराना सहरहरूमध्ये पाटन दरबार क्षेत्रका सम्पदाहरूको संरक्षण एवं पुनर्निर्माण कार्य काठमाडौं उपत्यका संरक्षण कोषमार्फत निरन्तर रूपमा भैरहेको छ । उक्त कार्यका लागि यूएसएआईडीद्वारा वित्तीय सहयोग उपलब्ध भएको छ (वार्षिक प्रतिवेदन, २०७३: ४२) । पाटन दरबार क्षेत्रको योगनरेन्द्र मल्लको सालिक पुनर्स्थापना गर्ने तथा तुषाहिटीको पूर्वी लङगको संरक्षण गर्नेलगायतका कार्यहरू सम्पन्न भैसकेका छन् । हनुमानढोका क्षेत्रको तलेजु मन्दिर अगाडिको शिव र लक्ष्मी मन्दिरहरूको पुनर्निर्माण कार्य पनि सम्पन्न भैसकेको छ । यसरी पाटन र हनुमानढोका दरबार क्षेत्रका कुल ९ वटा सम्पदाहरूको संरक्षण एवं पुनर्निर्माण कार्य कोषले मौलिक स्वरूपमै सम्पन्न गरीसकेको छ। ललितपुरको बुङ्मतीस्थित ऐतिहासिक रातो मच्छिन्द्रनाथ मन्दिर र स्वयम्भूको आनन्दकुटी महाविहारको पुनर्निर्माण कार्यका लागि श्रीलंका सरकार र पुरातत्त्व विभागबीच सम्झौता भई निर्माण कार्य अघि बढेको छ ।

ऐतिहासिक एवं पुरातात्त्विक महत्त्वका २८ वटा सांस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण कार्यका लागि भारत सरकारको सहयोग प्राप्त हुने सुनिश्चित भएको छ । त्यसका लागि सम्माननीय प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको भर्खरै (गत भदौ ७ देखि ११ गते) सम्पन्न भारतीय राजकीय भ्रमणको अवसरमा भारत सरकारसँग हस्ताक्षरित ४ वटा उल्लेख्य परियोजनाहरूमध्ये "Implementation of the Grant Component of India's Post Earthquake Reconstruction Package in the Cultural Heritage

Sector in Nepal" पनि एक हो, जसअन्तर्गत छुट्याइएको कुल ५० करोड अमेरिकी डलरको भारतीय अनुदान सहयोगबाट काठमाडौँ उपत्यकाभित्र र बाहिरका गरी कुल २८ वटा मठ, मन्दिर एवं विहारलगायतका सांस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गरिने भएको छ ।

दोलखाको प्रसिद्ध त्रिपुरासुन्दरी मन्दिर र तलेजु भवानी मन्दिरको पुनर्निर्माण कार्यका लागि पुरातत्त्व विभाग र स्वीस सरकारबीच सम्झौता सम्पन्न भई हाल पुनर्निर्माण कार्यले गति लिएको छ । चीन सरकारले हनुमानढोका दरबार परिसरको नौतले वसन्तपुर दरबार र नुवाकोटस्थित ऐतिहासिक साततले दरबारको पुनर्निर्माण कार्यमा सहयोग गर्नेगरी पुरातत्त्व विभागसँग सम्झौतापत्रमा हस्ताक्षर गरिसकेको छ । गत साउन ३१ गते मङ्गलबारका दिन नेपाल भ्रमणमा आएका चीनका उपप्रधानमन्त्री वाङ याङ र नेपालका उपप्रधानमन्त्री कृष्णबहादुर मोहराबाट संयुक्त रूपमा नौतले दरबार पुनर्निर्माणको विधिवत शिलान्यास भई पुनर्निर्माणको कार्य प्रारम्भ भएको छ भने गत भाद्र १ गते बिहिबारदेखि चिनियाँ प्राविधिक टोलीको चाइनिज एकेडेमी अफ कल्चरल हेरिटेजले नुवाकोटस्थित सात तले दरबारसहित वरिपरिका पुरातात्त्विक महत्त्वका दरबार एवं मठ मन्दिरहरूको सर्वे कार्यको थालनी गरेको छ ।

जापान सरकारको के. आर. फन्ड (Counterpart Fund) बाट उपलब्ध हुने कुल ३३ करोड रकम खर्चेर हनुमानढोकास्थित पञ्चमुखी हनुमान आगमछेँ मुख्यढोकादेखि पश्चिमी भाग र पाटन दरबारस्थित देगुतलेजु मन्दिरको संरक्षण गरिने भएको छ । हनुमानढोकास्थित गद्दीबैठकको पुनर्निर्माण कार्यका लागि राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणबाट स्वीकृति प्राप्त गरेको मियामोतो रिलिफले अमेरिकन एम्बेसडर फण्डबाट कार्य सुरु गर्ने सम्बन्धमा समझदारी-पत्रमा हस्ताक्षर सम्पन्न भई कार्य अघि बढेको छ ।

पुनर्निर्माण सम्पन्न सांस्कृतिक सम्पदाहरू

भूकम्पबाट क्षति हुन पुगेको बौद्धनाथ स्तूपको पुनर्निर्माण कार्य नेपाल सरकारको आर्थिक लगानीबिनै २०७२ मङ्सिरमा सुरु भई २०७३ कार्तिकमा बौद्धनाथ क्षेत्र विकास समितिमार्फत सम्पन्न भैसकको छ । बौद्धनाथ संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र रहेको भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त बौद्धनाथ

स्तूप सबैभन्दा पहिले पुनर्निर्माण सम्पन्न सम्पदा बन्न पुगेको छ । बौद्धनाथ स्तूपको पुनर्निर्माणमा करिब १८ करोड ४५ लाख रूपैयाँ लागत अनुमान गरिएकोमा करिब २३ करोड रूपैयाँ लागेको समितिको रेकर्डमा उल्लेख छ । उक्त सम्पदाको तत्कालीन सम्माननीय प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल प्रचण्डबाट गत मङ्सिरमा विधिवत् उद्घाटनसमेत भैसकेको कुरा सर्वविदितै छ । त्यस्तै पशुपतिको लालगणेश मन्दिर र गुहयेश्वरीस्थित एक सत्तलको पुनर्निर्माण गर्ने कार्य पनि सम्पन्न भैसकेको छ । हनुमानढोका दरबार क्षेत्रको शिवमन्दिर, नागार्जुनस्थित जामाचो पाटी, नाट्येश्वर मन्दिर, नगराघर र लक्ष्मी मन्दिर, कीर्तिपुरको लोहदेग तथा इचँगुस्थित सत्तलको संरक्षण एवं पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न भएका छन् । त्यस्तै काठमाडौँ महानगरपालिकाले भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त ज्याठास्थित अशोक चैत्य गत साल भदौमा, ठमेलस्थित गाःहिटी (ढुङ्गेधारा) को गत वैशाखमा र धिमेल्वहँस्थित व्याँ हिटीसहित भीमसेन मन्दिरको पुनर्निर्माण कार्य गत चैत्रतिरै सम्पन्न गरिसकेको छ । पाटन दरबारस्थित तलेजु मन्दिर, सुन्दरीचोकको पूर्वी भाग, बहादुर शाह बैठक भवन, योगनरेन्द्र मल्लको सालिक र भीमसेन मन्दिर अगाडिको सिंहस्तम्भको पुनर्स्थापना तथा बुङ्मतीस्थित मनकामना मन्दिरको पुनर्निर्माणलगायतका सम्पदाको संरक्षण तथा पुनर्निर्माण गर्ने कार्य सम्पन्न भइसकेको छ ।

त्यस्तै भक्तपुर संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्रका रामेश्वर मन्दिर, खौमागेट, बद्रीनारायण मन्दिर, शेष (शंकर) नारायण मन्दिर तथा अन्य २ वटा नारायणका मन्दिरहरूको पनि पुनर्निर्माण कार्य पूरा भएको छ । चाँगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र पर्ने किलेश्वर महादेव मन्दिरको संरक्षण तथा जीर्णोद्धार कार्य पहिल्यै सम्पन्न भैसकेको छ । चाँगुनारायण मूल मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य २०७३ साल असारमा सुरु भई गत असोजको अन्ततिर सम्पन्न भएको छ । भूकम्पपछि तयार पारिएको प्रतिवेदनमा माथिल्लो एक भाग ८ इञ्च ढल्केको उक्त चाँगुनारायण मन्दिरको जीर्णोद्वार कार्य सम्पन्न गर्न कुल ६६ लाख रकम खर्च भएको छ । तसर्थ माथिल्लो भागको गारो ३ इञ्चसम्म बाहिरिएको उक्त चाँगुनारायण मन्दिरलाई नभत्काई रेट्रोफिटिङ गरी जीर्णोद्वार गरिएको हो ।

काठमाडौँ उपत्यकाबाहिर गोरखा जिल्लास्थित ऐतिहासिक गोरखा दरबार

परिसरका रोटपाटी, गोरखनाथ गुफा तथा दमाई पाटीको संरक्षण एवं पुनर्निर्माण कार्य पनि सम्पन्न भैसकेको छ। यस बाहेक चाँगुनारायणमा बहुमूल्य कलाकृतिहरूको संरक्षण भण्डारणका लागि अस्थायी टहरा र पुरातत्त्वको बढ्दो कामको चाप र थप कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन गर्नका लागि विभागको प्राङ्गणमा टहरा निर्माण एवं पुरातात्त्विक स्थल बूढानिलकण्ठको दिगो विकास एवं सम्पदाहरूको संरक्षण र दिगो व्यवस्थापनका लागि बूढानिलकण्ठको गुरुयोजनाको कार्यसमेत सम्पन्न भैसकेको छ।

विगत आर्थिक वर्षमा थालनी गरिएका कुल १ सय ११ (तीमध्ये ५६ वटा कार्यक्रमहरू बहुवर्षीयअन्तर्गत रहेका छन्) वटा सहित चालू आर्थिक वर्षमा कुल ३ सय १४ वटा सांस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण कार्य अगाडि बढाइएको छ। समग्रमा हालसम्ममा ४ प्रदेशका ११ जिल्लाभित्रका कुल ७० वटा पुरातात्त्विक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न भैसकेको छ।

पुनर्निर्माण सम्पन्न ऐतिहासिक एवं पुरातात्त्विक सम्पदाहरूको विवरण

क्र. स.	जिल्ला	प्रदेश	पुनर्निर्माण सम्पन्न सम्पदाको सङ्ख्या	कैफियत
१	काठमाडौँ	३	३१	चारैवटै विश्वसम्पदास्थलका कुल १५ वटा सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न
२	ललितपुर	३	११	विश्वसम्पदास्थलका ५ वटा सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न
३	भक्तपुर	३	८	दुइवटै विश्व सम्पदा स्थलका ७ वटा सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न
४	दोलखा	३	५	
५	धादिङ	३	१	
६	काभ्रेपलाञ्चोक	३	३	
७	सिन्धुपाल्चोक	३		
८	तनहुँ	४		
९	लमजुङ	४		

१०	गोरखा	४	७	
११	मुस्ताङ	४	१	
१२	नुवाकोट	३	१	
१३	रामेछाप	३		
१४	रसुवा	३		
१५	धनुषा	२		
१६	कास्की	४		
१७	मकवानपुर	३		
१८	बारा	२		
१९	सिन्धुली	३		
२०	पर्सा	२		
२१	ओखलढुङ्गा	१	१	
२२	महोत्तरी	२	१	
कुल		४	७०	विश्व सम्पदामा अङ्कित २७ को पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न भैसकेको

(स्रोतः पुरातत्त्व विभागको आँकडा, २०७४ आश्विन मसान्त)

सम्पदा पुनर्निर्माणमा गुठी संस्थान

नेपालका राजगुठीअन्तर्गत पर्ने अधिकांश गुठी सम्बद्ध मठ मन्दिर, पाटी पौवा एवं गुम्बाहरूको संरक्षण, जीर्णोद्धार तथा पुनर्निर्माण गर्ने कार्यको जिम्मा भूमि सुधार मन्त्रालयअन्तर्गतको गुठी संस्थानमा निहित छ । गुठी संस्थानअन्तर्गत रहेको काष्ठमण्डपसँगै रहेको सिँल्यँ सतलको जीर्णोद्धार कार्य कुल १ करोड ५० लाख रूपैयाँको लागतमा सम्पन्न भैसकेको छ । उक्त सतलको जीर्णोद्धार गर्दा गुठी संस्थानको ६० प्रतिशत र काठमाडौँ महानगरपालिकाको ४० प्रतिशत रकम खर्च भएको छ । गुठी संस्थानले काठमाडौँ टुँडिखेलस्थित महाँकाल (शनिदेव) मन्दिर, खिचापोखरीस्थित रणमुक्तेश्वर मन्दिर एवं सत्तल परिसर, कालमोचन घाटमा अवस्थित जंगहिरण्य हेमनारायण परिसरका सत्तलहरू, हनुमानढोका दरबार क्षेत्रको कुमारी घर तथा भक्तपुरको जंगम मठ परिसर गरी कुल ५ वटा सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण कार्य चाँडै अगाडि बढाउने भएको छ । उल्लिखित ५ वटा

पुरातात्त्विक धरोहरहरूको संरक्षण एवं पुनर्निर्माणका लागि संस्थानको झण्डै ५५ करोडभन्दा माथि खर्च लाग्ने पूर्वानुमान छ ।

अन्य संस्थाहरूको संलग्नता

ऐतिहासिक एवं पुरातात्त्विक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण कार्य पुरातत्त्व विभागका अतिरिक्त पशुपति क्षेत्र विकास कोष, काठमाडौँ विश्वविद्यालय, काठमाडौँ महानगरपालिका, भक्तपुर उपमहानगरपालिका, हनुमानढोका दरबार सङ्ग्रहालय विकास समिति, स्वयम्भू व्यवस्थापन तथा संरक्षण महासमिति, ललितपुर विकासका लागि समाजलगायतले पनि सम्पदा पुनर्निर्माणको कार्यलाई अगाडि बढाइरहेका छन् । स्वम्भूस्थित भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त शान्तपुरको पुनर्निर्माण स्वयम्भू व्यवस्थापन तथा संरक्षण महासमितबाट र देवाधर्म महाविहारको पुनर्निर्माण स्वयम्भू पुरानो घ्याङ गुठीद्वारा पुरातत्त्व विभाग एवं गुठी संस्थानको स्वीकृति लिई २०७३ सालदेखि नै पुनर्निर्माणको कार्य अगाडि बढाइएको छ ।

त्यस्तै त्रिपुश्वर महादेव मन्दिर अवस्थित परिसरलाई नै व्यवस्थित गर्न काठमाडौँ विश्वविद्यालयको सङगीत विभाग र गुठीको सहमतिमा पुरातत्त्व विभागबाट नक्शा, लगतको सहमति प्राप्त भई त्यहाँको शताब्दीदेखि चलिआएको मौलिक संस्कृति, परम्पराको संरक्षण एवं प्रवर्द्धन गर्दै शैक्षिक केन्द्रका रूपमा रूपान्तरण गर्ने लक्ष्यसाथ कार्य अगाडि बढाइने भएको छ। मूर्त एवं अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूको उचित समायोजन गर्दै नेपालको जातीय लोकसङ्गीत र आमसङ्गीतकर्मीलाई एउटै छानामुनि राखी विश्वविद्यालयको शिक्षामा रूपान्तरण गर्न सकेमा आम देशी विदेशी सङ्गीत पारखीहरूका लागि यो स्थल पवित्र धाम बन्न सक्छ । यसो गर्दा त्यहाँको मौलिकता एवं वास्तुकलात्मक वातावरणमा भने आँच आउन दिनु हुन्न ।

गुम्बा एवं विहारहरूको पुनर्निर्माणतर्फ

२०७२ वैशाख १२ को विनाशकारी भूकम्पबाट माथि उल्लिखित स्मारकहरूका अतिरिक्त काठमाडौंभित्र र बाहिरका पुरातात्त्विक महत्त्वका गुम्बा/ विहारहरूमा समेत गर्भिलो चोट पुग्न गयो । भूकम्पबाट के कति मात्रामा बौद्ध सम्पदाहरूमा क्षति हुन पुग्यो भन्ने कुरा माथि नै उल्लेख गरिएकोले यहाँ पुनः दोहऱ्याउनु सान्दर्भिक नहोला । कानुनी अड्चनलगायत विविध समस्याहरूका बाबजुद अन्य पुरातात्त्विक महत्त्वका सम्पदाहरूझैँ गुम्बा एवं विहारहरूको पुनर्निर्माण कार्यले प्रारम्भदेखि नै अपेक्षाकृत रूपमा गति लिन नसकेको सन्दर्भमा भूकम्पबाट प्रभावित गुम्बा एवं विहारहरूको

संरक्षण, जीर्णोद्धार तथा पुनर्निर्माणसम्बन्धी कार्यविधि २०७४ स्वीकृत भई लागू गरियो । भूकम्पबाट क्षति हुन पुगेका गुम्बा एवं विहारहरूको संरक्षण, जीर्णोद्धार एवं पुनर्निर्माणको कार्य सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयअन्तर्गत गठित केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन एकाइको भूकम्पीय गुम्बा पुनर्निर्माण आयोजना (ईएमआरपी) अन्तर्गत अघि बढाइएको छ । भूकम्पीय गुम्बा पुनर्निर्माण आयोजना स्थानीय विकास मन्त्रालय मातहत रहेको बौद्ध दर्शन प्रवर्द्धन तथा गुम्बा विकास समितिसँगको सहयोग र समन्वयमा अघि बढेको छ । ढिलै भएपनि स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गतको केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन एकाइले भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त ३१ जिल्लाका गुम्बा एवं विहारहरूको क्षतिको मूल्याङ्कन सर्वेक्षण गर्ने कार्य मङ्सिरको पहिलो हप्ताबाट अगाडि बढाइएको छ ।

राणाकालीन भवनहरूको पुनर्निर्माण

भूकम्पका कारण नेपालका ऐतिहासिक एवं प्रशासनिक राणाकालीन भवनहरू पनि क्षतिग्रस्त भएका छन् । एसियाकै ऐतिहासिक धरोहरका रूपमा रहेको सिंहदरबारको मौलिक संरचना जोगाउन आवश्यक भएकोले राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको कार्यकारी समितिको २०७३ माघ २५ को बैठकबाट सोको संरक्षण एवं प्रवलीकरण गर्ने कार्यका लागि तत्कालीन प्रमुख कार्यकारी अधिकृत प्रा. डा. गोविन्दराज पोखरेलको अध्यक्षतामा ३० सदस्ययीय सल्लाहकार समिति र कार्यकारी सदस्य डा. हरिराम पराजुलीको संयोजकत्वमा ७ सदस्यीय कार्यान्वयन उपसमिति गठन गर्ने निर्णय भएको र तत्पश्चात् सुरुमा त्रिपालले ढाक्ने र हालसालै रेक्ट्रोफिटिङ गर्ने कार्यसमेत अन्तिम चरणमा पुगेको छ ।

प्राधिकरणको गत चैतमा बसेको बैठकले भूकम्पबाट क्षति भएका पुराना दरबारलगायतका पुरातात्त्विक महत्त्वका सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना गर्नुपर्ने सम्पदाहरूलाई आवश्यकताअनुसार वास्तुविज्ञ, संरचनाविज्ञ, पुरातत्त्वविद्बाट अध्ययन गराई कार्यान्वयन नगर्दासम्मका लागि हावा, पानीलगायतका बाह्य प्रभावबाट जोगाई थप क्षति हुन नदिने गरी संरक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाउन सम्बन्धित निकायहरूलाई निर्देशन दिने एवं त्यसका लागि आवश्यक बजेट व्यवस्थापन गरिदिन अर्थ मन्त्रालयलाई अनुरोध गर्ने निर्णय गरेको थियो भने हाल ऐतिहासिक एवं प्रशासनिक भवन सिंहदरबारको रेक्ट्रोफिटिङ कार्य अन्तिम चरणमा छ । भूकम्पबाट प्रभावित ३१ वटै जिल्लाका ऐतिहासिक एवं प्राचीन प्रशासनिक भवन संरचनाहरूलाई वर्षातको समयमा थप क्षति हुनबाट बचाउन तत्काल संरक्षणको व्यवस्था

मिलाउन प्राधिकरणबाट गत असार २० गते सहरी विकास मन्त्रालयअन्तर्गतको केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन एकाइलाई पत्राचार समेत गरिएको थियो ।

भूकम्पबाट भत्किएका हरिहर भवन, श्रीमहल, केशरमहल, नक्सालस्थित सीतामहल, बबरमहल, जावलाखेलस्थित स्टाफ कलेज रहेको भवन, जुद्धवारुणयन्त्र, कानुनी किताब भवनलगायतका राणाकालीन भवनहरूको प्रकृति र प्राथमिकताका आधारमा संरक्षण, पुनर्निर्माण, रेक्ट्रोफिटिङ तथा डीपीआर (Detail Project Report) तयार पार्ने कार्य सहरी विकास मन्त्रालयअन्तर्गत केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन एकाइमार्फत अघि बढाइएको छ ।

राणाकालीन दरबारहरूको दिगो संरक्षण गर्ने सवालमा पुराना दरबारहरूलाई संवर्धन गर्दै पर्यटकीय प्रयोजनमा सार्वजनिक निजी साझेदारी मोडलमा लैजाने विषयमा समेत सरोकारवालासँग छलफल अध्ययन गरी मोडालिटी तय गर्ने कार्यका लागि राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण कार्यकारी समितिको गत भाद्र २६ गतेको बैठकबाट प्राधिकरणका कार्यकारी सदस्य डा. हरिराम पराजुलीको संयोजकत्वमा ३ सदस्यीय उपसमितिसमेत गठन भएको छ ।

प्राचीन सम्पदा बस्तीको पुनर्निर्माण

काठमाडौँ उपत्यकाभित्र र बाहिर रहेका मानवले प्राचीन कालदेखि नै निरन्तर रूपमा आवाद गर्दै आएका सम्पदा बस्तीहरूको पुरातात्त्विक महत्त्वलाई जगेर्ना गर्दै यसलाई जीवनोपयोगी एवं भूकम्प प्रतिरोधी बस्तीका रूपमा स्थानीय समुदायको सहभागिता सुनिश्चित गरी प्राचीन सम्पदा बस्तीलाई संरक्षण एवं संवर्धन गर्न तथा भविष्यमा निर्माण हुने संरचनालाई व्यवस्थित बस्तीका रूपमा विकास गर्ने उद्देश्यले बस्ती विकास, सहरी योजना तथा भवन निर्माणसम्बन्धी आधारभूत निर्माण मापदण्ड, २०७२ लाई पहिलो पटक संशोधन (२०७३) गरिएको छ । उक्त मापदण्डको १४क. मा सम्पदा बस्तीमा हुने निर्माणसम्बन्धी विशेष प्रावधानको कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । संशोधित मापदण्डमा ५० वा सोभन्दा बढी घरधुरी भएका सय वर्षभन्दा पुराना बस्तीहरूमा दस्तावेजका आधारमा स्थानीय तहले विज्ञ समूहको सहयोगमा सम्पदा बस्तीको सीमाना निर्धारण हुने व्यवस्था छ । १४ क५. को मार्गदर्शक सिद्धान्तअन्तर्गत ङ मा सम्पदा बस्तीको पहिचानको रूपमा रहेको मूर्त तथा अमूर्त कला, संस्कृति र शैलीलाई निरन्तरता दिने र १४

क.१२ मा सम्पदा बस्ती संरक्षण गुरुयोजनाको विषयलाई समेटिएको छ । उक्त मापदण्डमा सम्पदा बस्तीको छनौट, त्यस्ता बस्तीको सीमाना, सूचीकृत गर्ने, व्यवस्थापन गर्ने एवं त्यस्ता बस्तीहरूमा भवनको नक्सा तयार गर्ने तथा निर्माण सुपरीवेक्षण गर्ने तथा स्थानीय निकायले संरक्षण अधिकृतसमेत नियुक्ति गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था छ ।

यसका लागि राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण कार्यकारी समितिबाट स्वीकृत भएको विनाशकारी भूकम्पबाट क्षति पुगेका साँखु, बुङमती, खोकना, गोरखा दरबार सम्पदा क्षेत्र, नुवाकोट दरबार सम्पदा क्षेत्र तथा दोलखा भीमेश्वर मन्दिर क्षेत्रमा पुरानो स्वरूप झल्कने गरी निजी आवास पुनर्निर्माण गरेमा त्यस्ता लाभग्राहीहरूलाई पुनर्निर्माण सम्पन्न भएपछि स्थानीय तहको सिफारिसमा थप ५० हजार रूपैयाँ अनुदान उपलब्ध गराउने प्रस्ताव २०७४ साल आश्विनको पहिलो हप्ता सम्माननीय प्रधानमन्त्रीबाट स्वीकृत भई सोही महिनाको चौथो हप्ता मन्त्रिपरिषद्बाट समेत स्वीकृति भैसकेको छ । यसको स्वीकृतसँगै अब ती क्षेत्रमा पुरानो स्वरूप झल्कने गरी निजी आवास पुनर्निर्माण गर्ने लाभग्राहीहरूले पुनर्निर्माण सम्पन्न भएपछि स्थानीय तहको सिफारिसमा थप ५० हजार रूपैयाँ अनुदान पाउने छन् । त्यसका लागि संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा लागू भएको प्रचलित मापदण्ड वा छुट्टै मापदण्ड लागू गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

निष्कर्ष

विनाशकारी भूकम्पपछिको प्राचीन स्मारकहरूको पुनर्निर्माण तथा सम्पदा बस्तीको मौलिकता कायम गरी तिनको संरक्षण, व्यवस्थापन एवं पुनर्निर्माणको कार्यबोझ सम्हाल्ने कार्य सोचेजस्तो सरल र सहज छैन । प्रत्येक प्राचीन स्मारकहरूमा अन्तर्निहित तिनको विशेषता, प्रकृति एवं स्वरूपलाई यथावस्थामा संरक्षण एवं पुनर्निर्माण गर्नु भनेको तत्सम्पदाहरूको मौलिकता, विशिष्टिगत विशेषता एवं अद्वितीय पक्षको सुनिश्चितता गर्नु पनि हो । प्रायजसो सम्पदाहरू विविध प्रविधि एवं निर्माण सामग्री र शैलीमा निर्माण गरिएका हुनाले ती प्रत्येकको संरचनागत मजबुतीकरण र परम्परागत वास्तु मूल्यको खोज एवं अनुसन्धान गरी तिनको संरक्षणको सुनिश्चितता गर्नु अति आवश्यक देखिन्छ ।

बहुमूल्य वास्तुकृतिको उद्धार, संरक्षण एवं अभिलेखीकरण, उद्धार उत्खनन एवं अध्ययन, बजेट व्यवस्थापन, दक्ष कालीगड र विषयगत तालिमको व्यवस्था, दक्ष जनशक्तिको व्यवस्थापन, सरोकारवाला निकायसँगको समन्वय,स्थानीय समुदायको सहभागिता, निर्माण सामग्रीको सहज उपलब्धता, प्राचीन स्मारक एवं सम्पदा बस्ती संरक्षण तथा निर्माणसम्बन्धी मापदण्डको कार्यान्वयन, सम्पदा

प्रभाव मूल्याङ्कन तथा सम्पदासम्बन्धी प्रचलित कानुनी व्यवस्थामा परिमार्जन गर्ने जस्ता यावत पक्ष सम्बद्ध विषय, समस्या एवं चुनौतीहरू भएपनि तिनलाई ज्यादा अवसरका रूपमा ग्रहण गरी अघि बढ्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

नेपालको संविधान २०७२ ले तीनवटै तहहरूमा साधन, स्रोत र अधिकारको समानुपातिक बाँडफाँड गरेको वर्तमान सन्दर्भमा पुरातात्त्विक सम्पदाहरूको संरक्षण, जीर्णोद्धार तथा पुनर्निर्माण कार्य छिटोछरितो रूपमा अगाडि बढाउन स्थानीय एवं प्रादेशिक तहमा दक्ष जनशक्तिसहितको पुरातत्त्व विभाग सम्बद्ध निकाय खडा नहुञ्जेलसम्मका लागि स्थानीय तह (गा. पा., न. पा.) ले सो सम्बन्धी कार्य गर्दा प्रचलित ऐन, नियम, कार्यविधि तथा निर्देशिकाले निर्देश गरेबमोजिम गरी गराई सोको विस्तृत अभिलेखसमेत राखी एक थान रिपोर्ट पुरातत्त्व विभागमा समेत पठाउनु अनिवार्य छ । यसो गर्न सकेमा सम्पदा संरक्षण तथा पुनर्निर्माण कार्यमा हुन सक्ने सम्भावित त्रूटिहरू न्यूनीकरण गर्न ठूलो सघाउ पुग्ने देखिन्छ ।

सङ्क्षेपमा भन्नु पर्दा सम्वद्ध निकाय एवं विशेषज्ञहरूको राय, सल्लाहबमोजिम क्षतिको प्राथमिकीकरणका आधारमा स्थानीय महत्त्वका सम्पदादेखि लिएर राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय विश्वव्यापी महत्त्वका अद्वितीय मूल्य बोकेका सम्पदाहरूको मौलिकता जर्गेना गर्न विस्तृत गुरुयोजना तर्जुमा गरी सोहीबमोजिम प्राचीन स्मारक, पुरातात्त्विक सम्पदा एवं सम्पदा बस्तीको पुनर्निर्माण कार्यलाई गति दिन सकेमा एकातिर हाम्रा राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय धरोहरहरू पुनर्जीवित भई सम्भावित खतराको सूचीबाट समेत मुक्त हुनेछन् भने अर्कातर्फ हाम्रा सांस्कृतिक सम्पत्तिहरूको संवेदनशीलता, मौलिकता, प्रमाणिकता एवं सौन्दर्यात्मक मूल्यको जगेर्ना एवं तिनमा अन्तर्निहित जीवन्त पक्षको सुनिश्चितता गरी भावी पुस्तासमक्ष हस्तान्तरण गर्नसमेत सहज हुनेछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, सिंहदरबार : नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, ११ जेठ २०७४
- आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को बजेट वक्तव्य, सिंहदरबार : नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, २०७४ साल जेठ १५ गते सोमबार
- चौधौँ योजना आधारपत्र, आर्थिक वर्ष २०७३/७४-२०७५/७६), सिंहदरबार : राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७३
- चौधौँ योजना (आ. व. २०७३/७४-२०७५/७६), सिंहदरबार :राष्ट्रिय

योजना आयोग, २०७३

- थपलिया, रामप्रसाद, राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको गठन, अवसर र चुनौतीहरू, सोपान, वर्ष १३, अङ्क ९, पूर्णाङक १५३, फागुन २०७३
- विपद्पछिको आवश्यकता आँकलन/पीडीएनए (कार्यकारी सारांश), काठमाडौँ : नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग, २०१५ ।
- विपद्पश्चात्को पुनर्लाभ कार्यढाँचा/पीडीआरएफ २०७३-२०७७, काठमाडौँ : राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण, वैशाख २०७३ ।
- बाँस्कोटा, भीष्म, बौद्धनाथ स्तूप र भूकम्पपछिको पुनर्निर्माण, बौद्ध फूलबारी (स्मारिका २०७३), अङ्क १, बौद्ध : बौद्ध बहुमुखी क्याम्पस, २०७३ फागुन ।
- बौद्ध दर्शन प्रवर्द्धन तथा गुम्बा विकास समितिको एक अप्रकाशित स्रोत, आ. व. २०७४ ।०७५, पुल्चोक ललितपुर ।
- भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन तथा नियमावली, २०७२, सिंहदरबार : नेपाल सरकार राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण, २०७२ ।
- भूकम्पपश्चात् भूकम्पले क्षति पुर्‍याएका सम्पदाहरूको संरक्षण एवं पुनर्निर्माणसम्बन्धी आधारभूत निर्देशिका २०७२ तथा भूकम्पले क्षति पुर्‍याएका स्मारकहरूको संरक्षण एवं पुनर्निर्माणसम्बन्धी म्यानुअल २०७३,काठमाडौँ : नेपाल सरकार संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग, २०७३ ।
- भूकम्पबाट प्रभावित प्राचीन गुम्बा/विहारहरूको संरक्षण, जीर्णोद्वार तथा पुनर्निर्माणसम्बन्धी कार्यविधि २०७४, सिंहदरबार : नेपाल सरकार राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण, २०७४ ।
- बस्ती विकास, सहरी योजना तथा भवन निर्माणसम्बन्धी आधारभूत निर्माण मापदण्ड, २०७२, सिंहदरबार : सहरी विकास मन्त्रालय, २०७३ ।
- वार्षिक प्रतिवेदन (आ. व. २०७२/२०७३), सिंहदरबारः नेपाल सरकार राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण, आश्विन २०७३ ।
- वार्षिक प्रतिवेदन (आ. व. २०७३/२०७४), सिंहदरबारः नेपाल सरकार राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण, आश्विन २०७४ ।
- सम्पदा क्षेत्रको स्थलगत अनुगमन एवं निरीक्षण भ्रमण ।
- विभिन्न राष्ट्रिय दैनिक पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचारहरू आदि ।
- Ancient Nepal, Number 191-193, Kathmandu :Department

of Archaeology, June 2016 .

- Post-Disaster Recovery Framework(PDRF)2016-2020, Kathmandu; National Reconstruction Authority, May 2016 .
- Preliminary Report of Monuments Affected by Earthquake April 25, 2015, Ramshahpath: Nepal Gov ./Department of Archaeology, 2015 & Revised 2017 .
- Sector Plans And Financial Projections Working Documents, Nepal Earthquake 2015, Kathmandu; National Reconstruction Authority, May 2016 .
- www .nra .gov .np/November 2017 .
- www .doa .gov .np/November2017 .

हिमाली बौद्धधर्मको विकास

नवराज अधिकारी
प्रमुख
क्षेत्रीय संग्रहालय, सुर्खेत

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि :

भगवान शाक्यमुनि बुद्ध(६२३-५४३ इ.पू.) भन्दाअघि हालको नेपालको कपिलवस्तु जिल्लाको निग्लिहवामा कनकमुनि बुद्ध जन्मिएका थिए। गोटिहवामा ककुच्छन्द बुद्धको जन्म भएको मानिन्छ। यसले शाक्यमुनिभन्दा अघिदेखि नै 'बौद्ध परम्परा' विद्यमान थियो भन्ने बताउँछ। भगवान शाक्यमुनि बुद्धको महापरिनिर्वाणको लगत्तै मगधमा प्रथम बौद्ध सम्मेलन सम्पन्न भयो। यसले सुत्त (सूत्र) र विनयको स्वरूपलाई निर्धारण गऱ्यो। दोश्रो सम्मेलन वैशालीमा (३८३ इ.पू.) मा भयो। विनयको कठोरताको संशोधन चाहने दश हजार भिक्षुहरूले कौशाम्बीमा छुट्टै सम्मेलन गरे, जसले बौद्ध परम्परामा स्थविरवादी र महासाङ्घिक भन्ने दुईवटा धारको विकास भयो। यसपछि विभिन्न अठार प्रकारका बौद्ध सम्प्रदाय सम्राट अशोकको समयमा विद्यमान थियो। तिनीहरूबीचको भेदलाई निराकरण गर्ने हेतुले महास्थविर मग्गलीपुत्ततिस्सको अध्यक्षता र सम्राट अशोकको संरक्षकत्वमा पटना (पाटलीपुत्र) मा तेश्रो बौद्ध सम्मेलन भयो। यो सम्मेलनपछि बौद्ध धर्मको प्रचारको लागि सम्राट अशोकले भिक्षुहरूलाई विभिन्न देशमा पठाए। यसपछि औपचारिक रूपमा बौद्ध धर्म भारतीय उपमहाद्विपदेखि बाहिरसम्म फैलन थाल्यो।

इ. ५६ मा चीनमा बौद्ध धर्मको प्रचार गर्नमा काश्यप मातंगको देन रह्यो।[a] यार्लुङका २३औं राजा थोथोरी नेचेनको समय इ. पू. १७३ मा तिब्बतमा बौद्ध धर्मको प्रवेश भएको भन्ने गरिन्छ। यद्यपि बौद्ध धर्मको प्रभावशाली प्रसारको सुरुवात तिब्बतका तेत्तीसौं राजा श्रङ्चेन गम्पो (६१८–६५०) को समयमा भयो। यी राजाले आफ्नो राजधानी ब्रह्मपुत्र किनारको यार्लुङ उपत्यकाबाट ल्हासामा सारे।[b] श्रङ्चेन गम्पो (६१८–६५०) सँग नेपाली छोरी भृकुटीको

विवाह भयो । केही विद्वानहरूले उनलाई अंशुवर्मा (६०५-६२१) की छोरी मानेका छन् । भृकुटीलाई तिब्बती श्रोतहरूमा ठिचुन (शाही केटी) वा ब्हेल्सा (नेपाली श्रीमती) भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । खासमा उनी नेपालका शासक अंशुवर्माकी छोरी नभई तिब्बतमा राजनैतिक शरण लिन पुगेका लिच्छवि राजा उदयदेव (६२१-६२३) की छोरी र राजा नरेन्द्रदेव (६४३-६७९) की बहिनी हुनु बढी सम्भव देखिन्छ । श्रङ्चेन गम्पोसँग विहे भएकी नेपालकी छोरी ठिचुन र उनकी चिनियाँ रानी वेनचेङ्को माध्यमबाट ल्हासा दरबारमा बौद्ध धर्मले राम्रो स्थान बनायो । एकीकृत तिब्बतको राज्य व्यवस्थालाई सुदृढ गर्ने अभियानअन्तर्गत चारवटा स्वर र तीसवटा व्यञ्जन भएको तिब्बती लिपिको विकास गर्ने थोन्मी तथा नेपाली र काश्मिरी विद्वानहरूबाट बौद्ध धर्मको प्रसारमा टेवा पुग्यो । यी घटनाहरूले ल्हासा दरबारको राजकीय धर्मको रूपमा बौद्ध धर्मलाई स्थापित गर्‍यो ।[c] नेपाली, चिनियाँ र काश्मिरी विद्वानहरू सम्मिलित बौद्ध ग्रन्थ अनुवाद मण्डली बन्यो । आफ्नै भाषाको साहित्यसहितको बौद्ध धर्म तिब्बतभर प्रसार भयो । बौद्ध धर्म प्रवेश गर्नुअघि तिब्बतमा जादु टुना झाँक्रीवादमा आधारित प्रकृतिपूजक वोन परम्परा विद्यमान थियो । त्यहीँ वोन परम्पराका कतिपय मान्यताहरूलाई आत्मसात गरेर तिब्बतमा बौद्ध धर्मको विकास भयो । त्यसैले पुरानो तिब्बती बौद्ध धर्म वोनसँग मिल्दोजुल्दो लाग्दछ ।

वोन र बौद्धहरूको बीचमा प्रधान्यताको रस्साकस्सी पेचिलो बन्दै जाँदा आठौं शताब्दीको मध्यतिर बौद्ध धर्म रक्षात्मक अवस्थामा पुग्यो । यस्तो अवस्थामा नालन्दाका आचार्य शान्तरक्षित (७२५-७८८) तिब्बत गए । चार महिनासम्म आचार्यले बौद्ध दर्शनको अष्टादशधातु, प्रतित्यसमुत्पाद, दशकुशलकर्म (गे वा चु) आदिको व्याख्या दिए ।[d] आचार्य शान्तरक्षितबाट बौद्धधर्मको प्रचारमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन नसकेपछि उनकै योजनानुसार राजा ठिसोङ् देचेनसँगको सल्लाहमा निम्त्याइएका गुरु पद्‌मसम्भवले आफ्नो चमत्कारिक तान्त्रिक बलद्वारा वोनजन्य बाधाहरूलाई कुशलतापूर्वक दबाउने र बौद्धको पक्षमा पार्ने काम गरे ।[e] त्यसो हुनाले तिब्बती बौद्धमार्गीहरूको बीचमा उनको उच्च सम्मान छ । आचार्य गुरुहरूको कार्यमा तिब्बतका सैंतीसौं राजा ठिसोङ देचेन (७५५-७९७) ले संरक्षकत्व प्रदान गरे । राजा ठिसोङ देचेन, आचार्य शान्तरक्षित र गुरु पद्‌मसम्भवको संयुक्त प्रयासबाट तिब्बतमा वोन प्रभावसहितको बौद्धधर्म स्थापित भयो । पूर्वकर्मको रूपमा लोमन्थाङमा लोगेकर गुम्बा बनाइसकेपछि साम्ये गुम्बा बन्यो । जसले विद्वत बौद्धसङ्घको विधिवत तिब्बती परम्पराको सुरु गर्‍यो । साम्ये गुम्बामा बौद्ध भिक्षुहरू उत्पादन हुनथाले, ग्रन्थानुवादले तीव्रता पायो । नवौं शताब्दीको सुरुवातसँगै वोन परम्पराका कट्टर हिमायती दार्मा (लाङ्दार्मा) भनिने उ दुम् चेन (८३८-८४१) को उदयले तिब्बती बौद्धधर्म

पतनोन्मुख हुनथाल्यो ।[f] उनि धर्मराज राजा रल्प चन (८१५-८३८) का सहोदर भाइ थिए । लाङ्दार्माको अत्याचार सहन नसक्दा ल्हालुङ पाल्गी दोर्जे नामका एकजना बौद्ध भिक्षुबाट उनको हत्या भएपछि उनकी कान्छी रानीपट्टिको नाति त्रिंमा गोन सन ९९२ मा ल्हासा छोडी ङरि (म्ङ रिस्) गई बसे ।[g] त्यसको एक वर्षपछि पुरङको शासक गेसे चनबाट कन्यासँगै राज्य पनि प्राप्त गरे । ङरि कोरसुम (मङ् रिस् स्कोर् ग्सुम्) को स्वतन्त्र राज्य उनले आफ्ना तीन भाइ छोराहरूलाई बण्डा गरिदिए । गुगे श्यङ्शुङ्का राजाका ज्येष्ठपुत्र खोर् देले आफ्नो राज्य भाइलाइ सुम्पिएर येशे ओद् अर्थात् ज्ञानप्रभ नामको भिक्षु बने । त्यतिबेलाको तिब्बती बौद्धधर्ममा उनले थुप्रै विकारहरू देखे । अत्यन्त विचारशील ज्ञानप्रभ तन्त्रलाई बुद्धवचन मान्न तयार भएनन् । शुद्ध बौद्धधर्मको अध्ययन हेतु रिङ्छेन जा(सा)ङ्पोलगायत २१ जनालाई काश्मिर पढ्न पठाए । मौसमी प्रतिकूलता सहन नसकी दुईजनाबाहेक बाँकी तिब्बत फर्केनन् । यो दुःखदायक घटनापछि कुनै बौद्धआचार्यलाई तिब्बत भित्र्याउने योजनामा उनी लागे । त्यसै अनुरूपको ठूलो प्रयत्नबाट अतिशा दिपंकर श्रीज्ञान (९८२-१०५४)लाई तिब्बत लगियो ।

पतनको श्रृङ्खलाहरूबाट गुज्रिरहेको पुरानो तिब्बती बौद्धधर्म अतिशा दिपंकर श्रीज्ञान (९८२-१०५४)को आगमनपछि पुनर्जागरणतर्फ लम्कियो । सन् १०४२ मा ङरि पुगेका उनी त्यसपछि पुरङ् ,चङ् हुँदै सन १०४७ मा साम्ये गुम्बामा पुगे । अनि सन् १०५१ मा येरपा पुगी १०५४ मा शरीरको अन्त गरे[h] । उनै अतिशा दिपंकरका अनुयायी ड्रोमतोन (१००३-१०६४) को शिष्य परम्परा कदम्पा सम्प्रदायको नामले प्रसिद्ध भयो । सन् १०४० मा मृत्यु भएका सिद्ध नारोपा(नाडपाद) का शिष्य मार्पा छोकि लोद्रो र उनका शिष्य मिलारेपा (१०४०-११२३) को गुरुशिष्य परम्परामा आधारित कग्युपा सम्प्रदायको सुरुवात भयो । खोन कोङ्ग्याल(१०३४-११०२) नामका एकजना गृहस्थ आचार्यले चङ् प्रदेशको खैरो माटो भएको ठाउँ (स् सक्य)मा एउटा गुम्बा बनाए । यही ठाउँमा स्थापित गुम्बाबाट प्रचारित र प्रसारित मतको आधारमा सक्यपानामको सम्प्रदायको विकास भयो । कदम्प सम्प्रदायका चोङ्खप(१३५७-१४१९)का अनुयायीहरूलाई भिक्षु नियमको पालनाकर्त्ता भन्ने अर्थमा गेलुक्पा भन्ने गरियो । यसरी तिब्बती भूमिमा नयाँ-नयाँ बौद्धसम्प्रदायको विकाससँगै गुरु पद्मसम्भवद्वारा प्रसारित पुरानो बौद्ध धर्मका अनुयायीहरूलाई पुरानोको अर्थमा ञिङ्मापा भन्ने गरियो ।

ञिङ्मा (र्ञिङ् म) पा

अतिशा दिपंकरको तिब्बत यात्रा अघिसम्म आचार्य शान्तरक्षितद्वारा सुरु

गरिएको र गुरु पद्मसम्भवद्वारा स्थापित र प्रसारित जुन बौद्ध परम्परा थियो, त्यसलाई पुरानोको अर्थमा ञिङमा (र्ञिङ् म) पा र त्यसबाहेका परम्पराहरूलाई नयाँको अर्थमा सार्मा(ग्सर् म)पा भन्ने गरियो । ञिङ्मापा परम्पराको शिक्षा आदिबुद्ध समन्तभद्र (कुन्तु साङ्वो) बाट बज्रधर (दोर्जे छ्याङ्) र बज्रधरबाट गुरु पद्मसम्भव हुँदै प्रसार भएको मानिन्छ । बौद्ध शिक्षाको सम्बन्धमा यो सम्प्रदायमा दुईवटा परम्पराहरू रहेका छन् । पहिलो, गुरुशिष्य परम्परामा आधारित शास्त्रसूत्र, तन्त्रमन्त्र, ध्यान आदि समाविष्ट भएको कामा (ब्क म) परम्परा हो । सक्यपा र कग्युपा सम्प्रदायका गुरुहरू विद्या, सिद्धचर्या र धर्मप्रचारमा जोडतोडले लागिरहँदा ञिङ्मापा मत खस्किरहेको थियो । त्यही बेला ञिङ्मापा गुरुहरूले नयाँनयाँ ग्रन्थहरू तयार पारी गुरु पद्मसम्भव वा अन्य कुनै पुराना आचार्यहरूले भविष्यको लागि लुकाएको भनी जमिन कन्दरा आदिबाट निकालिरहेका थिए ।[i] तिब्बती बौद्ध धर्ममा सार्मापा सम्प्रदायहरूको विकाससँगै तिनीहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्ने अवस्थामा, एकथरी ञिङ्मापा लामाहरू (जसलाई तेरतोन भनिन्छ)ले गुरु पद्मसम्भव र डाकिनी येशेछोग्यालले भविष्यको लागि लुकाइराखेको भनिएको ज्ञाननिधिहरू पत्ता लगाई ती निधिहरूमा उल्लेख भएबमोजिम गरिने धर्माभ्यास, कर्मकाण्ड र साधनाको परम्परालाई तेर्मा परम्परा भनिन्छ । यो दोश्रो परम्परा हो ।

ञिङ्मापा सम्प्रदायको अन्तिम लक्ष्य महाअतियोग (जोग्छेन) हो । यस परम्परामा गुरु पद्मसम्भव, अष्टहेरूक र डाकिनीको पूजा हुन्छ । यो सम्प्रदाय नेपालको हिमाली क्षेत्रका सबै जिल्लाहरूमा फैलिएर रहेका छन् । ञिङ्मापा सम्प्रदायको गुम्बाहरूमा सूत्र परम्पराका भिक्षु तथा श्रामणेरहरू र तन्त्र परम्पराका मन्त्रधारी गृहस्थ लामाहरू (ङाक्पा लामा) रहन्छन् । सन् १७१७ मा छुङ्गर समर्थित गेलुग्पाहरूको प्रधान्यता रहँदा तिब्बतका सबैजसो ञिङ्मापा गुम्बाहरू ध्वस्त बनाइएपछि त्यहाँका ञिङ्मापाका धेरै अनुयायीहरू नेपालको हिमाली उपत्यकाहरूमा बसाईं सरी आएका थिए । त्यसले गर्दा नेपालको हिमाली क्षेत्रमा ञिङ्मापा सम्प्रदायको प्रभाव सबैभन्दा बढी छ ।

कग्युपा (द्कर् ग्युर्द् प)

आदिबुद्ध बज्रधरबाट सिद्ध तिलोपा (९६८-१०६९), तिलोपाबाट सन् १०४० मा मृत्यु भएका महासिद्ध नारोपा अर्थात् नाडपाद (९५६-१०४१), नारोपाबाट उनको तिब्बती शिष्य मार्पा (१०१२-१०९७) र मार्पाबाट उनका चेलाहरू मिलारेपा (१०४०-११२३) र गम्पोपा सोनाम रिञ्छेन (१०७९-११५३) हुँदै उनीहरूका चेलाहरूमार्फत गुरुशिष्य परम्परामा आधारित भई महामुद्राको ज्ञान हस्तान्तरण हुँदै आएको तिब्बती बौद्ध सम्प्रदाय नै कग्युपा सम्प्रदाय

हो । गुरुशिष्य मौखिक परम्पराबाट बौद्ध शिक्षाको हस्तान्तरण हुने सम्प्रदायको अर्थमा कग्युपा नाम रहन गएको मानिन्छ । यद्यपि नामको व्याख्या गर्ने सम्बन्धमा विद्वानहरूको बीचमा मतैक्यता भने पाइँदैन । ध्यानमा अति जोड दिने यो सम्प्रदायको अन्तिम लक्ष्य महामुद्रा (महाप्राण, महाबोधी र महासिद्धिको अवस्था) हो । हिमाली क्षेत्रमा प्रचलित बौद्ध सम्प्रदायहरूमध्ये यो सम्प्रदायमा सबैभन्दा बढी उपसम्प्रदायहरू रहेका छन् । कग्युपाको उपसम्प्रदायहरूमा गम्पोपा सोनाम रिञ्छेन (१०७९-११५३) का चार जना शिष्यहरू बरोमपा दार्मा वाङचुक (११२७-११९९) बाट सुरु भएको बरोम कग्यु, फाग्मो डुक्पा दोर्जे ग्याल्पो (१११०-११७०) बाट सुरु भएको फाक्मो कग्यु (यो भुटानको राजकीय धर्म हो र यसका प्रवर्त्तकले सक्यपा लामा साचेन कुङ्गा निङ्पोसँग लाम्द्रेको दीक्षा पनि लिएका थिए), दुसुम ख्येन्पा (१११०-११९३) बाट सुरु भएको कर्मा कग्यु र चोन्डु ड्राक्पा (११२३-११९३) बाट सुरु भएको छेल्पा कग्यु (पन्ध्रौँ दलाइ लामाको समयमा गेलुग सम्प्रदायमा समाहित भयो) लाई चार मुख्य उपसम्प्रदाय र ड्रिकुङ कग्यु, ताक्लुङ् कग्यु, ट्रोपु कग्यु, डुक्पा कग्यु, मार कग्यु, येर्पा कग्यु, सुक्सेप कग्यु र यमसाङ् कग्युलाई आठ सहायक उपसम्प्रदायको रूपमा उल्लेख गर्ने गरिन्छ । यी उपसम्प्रदायहरूभित्रका विभिन्न लामाहरूको आआफ्नै ध्यान विधि र परम्पराहरू रहेका छन् तापनि तिनिहरूको अन्तिम लक्ष्य भने महामुद्रा नै हो ।

सक्यपा (स स्क्य पा)

महासिद्ध विरूपा (८३७-९०९) बाट सुरु भई गुरुशिष्य परम्परामा आधारित यो सम्प्रदायको मूल लक्ष्य लाम्द्रे अर्थात फलसहितको मार्ग हो । लाम्द्रे निर्वाणको मार्ग हो । चित्त, दुवैको मूल भएकोले सांसारिकता र निर्वाण खासमा सँगसँगै रहेका हुन्छन् । त्यसैले सांसारिकतालाई नत्यागिकनै निर्वाणको फल प्राप्त गर्न सकिन्छ । सक्यपा मतानुसार जब चित्तले यो दुवैको मूल यथार्थ बुझ्दछ तब सांसारिकता निर्वाणतर्फ उन्मुख भइहाल्छ । लाम्द्रेमा सूत्रशिक्षा र तन्त्रदीक्षा समावेश भएको हुन्छ । सक्यपाहरू हेवज्रलाइ प्रमुख देवता र हेवज्रतन्त्रलाई प्रमुख ग्रन्थ मान्दछन् । यो सम्प्रदायका कुङ्गा निङ्पो (१०९२-११५८) ले विशिष्टिकृत रूपमा सुरु गरेको सक्यपा, डोर्छेन कुङ्गा जाङ्पो (१३८२-१४५६) ले सुरु गरेको डोर्पा, जोङ्पा कुङ्गा नाम्ग्यालले सुरु गरेको जोङ्पा रछार्चेन लोएसाल ग्याछो (१५०२-१५६६) ले सुरु गरेको छार्पा गरी चारवटा उपसम्प्रदायहरू रहेका छन् ।

कोनछोकग्याल्पो अर्थात् खोन कोङ्ग्याल (खोन् द्कोन् र्ग्यल १०३४-११०२)ले स्थापना गरेको सक्य गुम्बाले स्थापनाको पचासौँ वर्ष सन् ११२२ मा मङ्गोल

शासक चँगेज खाँको शासनकाल चलिरहँदा मङ्गोलियामा बौद्ध धर्मको प्रचार गऱ्यो । खोन कोङ्ग्यालले सन् १११९ मा मृत्यु भएका व रि लोचावालाई आफ्नो उत्तराधिकारी चुनेका थिए ।[1] रि लोचावा अवधुतिपाका शिष्य तथा बङ्गालका शासक रामपाल (१०५७-११०२) का गुरु सन् ११२५ मा मृत्यु भएका सौरिपाको शिष्य थिए । व रि लोचावाले आफ्नो उत्तराधिकारीको रूपमा खोन कोङ्ग्यालका छोरा कुङ्गा निङ्पो (१०९२-११५८) लाई बनाए । सिद्ध अवधूतिपाका शिष्य गयाधर (९९४-१०४३) बाट प्राप्त लाम्द्रे शिक्षा ड्रोक्मि लोचावा (९९२-१०७२) ले कुङ्गा निङ्पोलाई दिएका थिए । कुङ्गा निङ्पोले आफ्नै छोरा डाक्पा ग्याम्छेन (११४७-१२१६) लाई उत्तराधिकारी बनाए । उनले आफ्नो भतिजा सक्य पण्डित कुङ्गा ग्याम्छेन (११८२-१२५१) लाई उत्तराधिकारी बनाए । जसको समयमा काश्मिरमा जन्मिएका विक्रमशीला महाविहारका अन्तिम प्रधान स्थविर शाक्यश्रीभद्र (सन् ११२७-१२२५) नेपालको बाटोबाट सक्य गुम्बामा पुगी जन्मभूमी कश्मिरमा देह त्याग गर्नुअघिको दश वर्ष बिताए । सक्य गुम्बाको प्रसिद्धि तिब्बतबाहिर समेत फैलियो । सन् ११९४ मा चीनको समेत शासक बनेका चंगेज खाँले सन् १२०७ मा मिया(ञा)ग् प्रदेश बाहेकको तिब्बतमा आफ्नो शासन कायम गरे । उनले सक्यपाहरूप्रति संरक्षकत्व प्रदान गरे । कुङ्गा ग्याम्छेनले सन् १२२२ मा मंगोलियामा धर्म प्रचारकहरूलाई पठाए । सन् १२३९ मा मंगोल सर्दारले मध्य तिब्बतमा आक्रमण गर्दा गुम्बाहरू जल्नुका साथै सक्य गुम्बाका ५०० भिक्षुहरू मारिए । वकुङ्गा ग्याम्छेनले पुनः आफ्ना भतिजाहरूको नेतृत्वमा धर्म प्रचारक टोली मंगोलिया पठाए । सन् १२४८ मा आफू चीनको मंगोल शासक गोतेन खाँको गुरुबने र गुरुभेटिबापत उइचङ्को शासकीय अधिकारसमेत प्राप्त गरे । कुङ्गा ग्याम्छेनको उत्तराधिकारी चोग्याल फाग्पा (१२३४-१२८०) कुब्ला खाँको गुरु बने । सन् १२९० मा सक्य गुम्बाले तिब्बतको तेऱ्हवटा प्रान्तहरूमा आफ्नो शासकीय प्रभुत्व नै जमायो । सक्य गुम्बाका मेधावी अध्यापक वुस्तोन (१२९०-१३६४) ले गुम्बाको पुस्तकालयको सारा सङ्ग्रहहरूलाई कन्‍यु(कन्जु) र अर्थात वचनानुवाद र तन्‍यु (तन्जु) र अर्थात शास्त्रानुवाद गरी दुईवटा सङ्ग्रहमा व्यवस्थित गरे । तिब्बती बौद्ध साहित्यको इतिहासमा यो एउटा अतुलनीय कार्य थियो । यसरी तिब्बती बौद्ध साहित्यलाई कन्‍यु (कन्जु) र तन्‍यु (तन्जु)रको रूपमा व्यवस्थित गर्ने कार्यको सबै जस सक्य गुम्बाको नाममा सुरक्षित भयो ।

गेलुग् (द्गे लुग्स्) पा सम्प्रदाय

तिब्बतको अम् दो क्षेत्रको चोङ्ख गाउँमा जन्मिएकोले चोङ्खपा (१३५७-१४१९) भन्ने नामले प्रसिद्ध भएका लोब्साङ् ज्यावा (सुमतिकीर्ति) अत्यन्त मेधावी थिए । वुस्तोन (१२९०-१३६४) को ग्रन्थहरूबाट अत्यन्त प्रभावित

चोङ्खपको विनय गुरु बुस्तोनका शिष्य (द्मर् द्तोन्) रिन्छेन ग्यम्छो (ग्यर् म्छो रिन् छेन्) थिए । यिनले कग्युपा, सक्यपा, कदम्पा तीनै परम्पराका शिक्षाहरू लिए ।[k] जनमानसमा गढेर बसेको अन्धविश्वास नहटाएसम्मद बौद्ध शिक्षाको समुचित प्रचारप्रसार हुन नसक्ने ठानी उनले आफ्ना शिष्यहरूलाई महाविहारहरूको स्थापनाको लागि प्रोत्साहित गरे । बौद्ध शास्त्रहरूको अध्ययनको लागि आवश्यक पूर्वाधारको व्यवस्था मिलाउँदै भिक्षुहरूका लागि अनिवार्य नियम र आचरणहरूको प्रचार गरे । यसपछि यो सम्प्रदाय गेलुग्पाको नामले प्रसिद्ध भयो । भिक्षुहरूले पहेंलो बस्त्र नै धारण गर्नुपर्ने, विशेष अवसरहरूमा पहिरिने टोपि पनि पहेंलो नै हुनुपर्ने, उत्तराधिकारीको छनौट अवतारको आधारमा नभई योग्यताको आधारमा गर्नुपर्ने जस्ता नियमहरू चोङ्खपले बनाएका थिए । यो सम्प्रदायले बौद्ध धर्म दर्शनसम्बन्धि शास्त्रार्थ, अध्ययन-अनुसन्धानसहितको शैक्षिक परम्परा र विनयसूत्रको पठनपाठनलाई जोड दिन्छ ।[l] पन्ध्रौं शताब्दीको उत्तरार्ध र सोन्हौं शताब्दीको प्रारम्भमा तिब्बतका विभिन्न गुम्बाहरूको बीचमा सशस्त्र लूटमार चल्यो ।[m] विडम्बना, बौद्ध गुम्बाहरू अध्ययन, चिन्तन, ध्यान र साधनास्थल बन्नुपर्नेमा मारपिटको अखडा बन्यो । यही पृष्ठभूमिमा मङ्गोल योद्धा गुश्री खाँ (१५८२-१६५४)ले विजित तिब्बती भूभाग पञ्चम दलाइ लामा लोब्साङ ग्याम्छोलाई सुम्पिए ।[n] यसपछि तिब्बतको शासनाधिकारी दलाइ लामा हुने परम्परा बस्यो । भिक्षुब्रत तोडी आफैँ राजा हुन खोजेको भनी छैठौँ दलाइ लामालाई छुङ्गर (मंगोल) सेनाले पदच्युत गर्ने क्रममा छैठौँ दलाइलाई सहयोग पुऱ्याएको आरोप लगाई मंगोल सेनाले सन् १७१७ मा मिण्डोलिङ आदि ञिङ्मापा गुम्बाहरूलाई खोजीखोजी ध्वस्त पारिदिए । सन् १७१८ मा सातौँ दलाइ लामाको समयमा तिब्बतमा इसाई मतको प्रचारका लागि केपुचिन पादरीहरू ल्हासा पुगे ।[o] नेपालमा यो सम्प्रदायको प्रभावको सुरुवात सन् १९५० को दशकदेखि मात्र भएको देखिन्छ ।

नेपालको हिमाली क्षेत्रमा बौद्ध धर्मको विस्तार

आचार्य शान्तरक्षित र गुरु पद्मसम्भवद्वारा तिब्बतमा साम्ये गुम्बा निर्माणको सुनिश्चितताको लागि मुस्ताङमा लोगेकर गुम्बा निर्माण गरिएको आधारमा आठौँ शताब्दीको मध्यतिर मुस्ताङमा ञिङ्मापा बौद्धधर्मको प्रचार भएको बुझिन्छ ।[p] प्रसिद्ध तिब्बती योगी मिलारेपा (१०४०-११२३) ले मुस्ताङ र मनाङ क्षेत्रको यात्रा गरी बौद्ध धर्मको प्रचार गरेका थिए । सक्य गुम्बाका स्थापक खोन कोन्छोग ग्याल्पोका छोरा सछेन कुङ्गा निङ्पो (१०९२-११५८) को एकजना चेला रोङ्गोन लोमन्थाङको साम्दुलिङ गुम्बामा बस्ने गर्थे । सन् १२१२ मा सक्य पण्डित कुङ्गा ग्याल्छेन (११८२-१२५१) का गुरु, काश्मिरी पण्डित शाक्यश्री तिब्बतबाट काश्मिर फर्कदा मुस्ताङको बाटोबाट फर्किएका

थिए । सक्यपण्डित कुङ्गा ग्याल्छेन (११८२-१२५१) का चारजना मुख्य शिष्यहरू मध्येको एक, सक्य मठमा राम्रो मर्यादा पाएका लोमन्थाङका शेराब रिन्छेनको मुस्ताङमा राम्रो प्रभाव थियो । त्रअमेपालले सन् १४४० मा स्वतन्त्र लोमन्थाङ राज्य स्थापना गरेपछि सक्यपाको ङोर उपसम्प्रदायका प्रवर्त्तक ङोर्छेन कुङ्गा साङ्पोलाई धर्मगुरु बनाई आफ्नो राज्यभरका गुम्बाहरूलाई यही उपसम्प्रदायमा परिवर्तित गराए ।[r] मुस्ताङ्गी राजा समढुव पलवरले पूर्वी मुस्ताङको डुक्पा कग्यु सम्प्रदायको लुरि र छोएजोङ गुम्बा निर्माण गराई कग्यु लामा जेचुन ताग्चेवा मिफम फुञ्जो शेरावलाई धर्मगुरु बनाए ।[s] तिब्बतसँगको व्यापार र लामो समयदेखिको सम्पर्कका कारणले थकाली समुदायमा तिब्बती बौद्ध धर्म स्थापित छ ।[t] लोमन्थाङ क्षेत्रका गुफाहरूको बौद्धकलाकारिताले एघारौँ शताब्दीमा यस क्षेत्रमा बौद्ध धर्मको विकासको अवस्था उन्नत देखाउँछ । यसबाट लोमन्थाङ क्षेत्रमा गेलुग्पाबाहेकका हिमाली बौद्ध सम्प्रदायहरूको धार्मिक विकास भएको देखिन्छ । काठमाण्डौं उपत्यकाका चित्रकार तेजरामको मुस्ताङमा चित्र पाइनु र त्यहाँको सांस्कृतिक परम्परामा बौद्ध पण्डित शिलमञ्जुको उल्लेख आउनुले मुस्ताङ क्षेत्रको बौद्धधर्मको विकासमा काठमाण्डौं उपत्यका जोडिएको छ । सिञ्जाका खस राजा रिपु मल्लको काठमाण्डौं, लुम्बिनी र कपिलवस्तुको तिर्थयात्राले पनि कर्णाली प्रदेशको बौद्धधर्मको विकासमा काठमाण्डौं उपत्यका जोडिएको छ । कर्णाली प्रदेशका खस शासक आदित्य मल्ल र पुण्य मल्लले तागा गुम्बाको संरक्षणको विशेष प्रत्याभूति गरिदिएको ताम्रपत्र उत्तरी गोरखा नुप्रिको साम्दोमा भेटिएको छ । यसले खस मल्ल शासकहरू हिमाली क्षेत्रको बौद्ध धर्मको संरक्षणका लागि कर्णाली प्रदेशदेखि धेरै परसम्म पनि ध्यान दिन्थे भन्ने देखाउँछ । राजकीय धर्मको रूपमा बौद्ध धर्मलाई मानेका खस राजाहरूको शासनकालमा कर्णाली प्रदेशमा बौद्ध धर्मको उत्थान चरमोत्कर्षमा पुगेको थियो । उनीहरूले मान्ने गरेको बौद्ध धर्म हिमाली बौद्ध धर्मको कुनचाहिँ सम्प्रदाय थियो वा त्योभन्दा फरक थियो ? भन्ने विषय भने अनुसन्धेय नै छ ।

अतिशा दिपंकर श्रीज्ञान तिब्बत जानुअघि काश्मिरमा पढी फर्किएका रिन्छेन सा(जा)ङ्पो (९५८-१०५५)ले गुगे क्षेत्रमा सयभन्दा बढी गुम्बाहरू स्थापना गरेको र त्यसैमध्येको एउटा हुम्लाको रिन्छेलिङ गुम्बा भएको मानिन्छ । यद्यपि यसको पुरातात्त्विक हिसाबले पूर्ण पुष्टि हुन बाँकी छ । यदि यो गुम्बा उनै रिन्छेन जाङपो (९५८-१०५५) ले स्थापना गरेको ठहरेमा त्यस भेगको सबैभन्दा पुरानो गुम्बा यसैलाई मान्नु पर्छ । हुम्लाको लिमिमा कग्यु, यारि र मुचु भेगमा सक्यपा र बाँकी भागमा ञिङमापा मतको प्रभाव छ । मुगुमा पनि ञिङ्मा र कग्यु मतको प्रभाव छ । डोल्पा बोनको सबैभन्दा राम्रो प्रभाव रहेको क्षेत्र हो त्यहाँ ञिङ्मापा मतका बौद्धमार्गीहरू रहेका छन् । मनाङ् क्षेत्रमा ञिङ्मा, कग्यु

र केही सक्य मतको प्रभाव रहेको देखिन्छ ।

तिब्बतको क्यिरोङ क्षेत्रका डुक्पा कग्यु उपसम्प्रदायका नाल्जोर छेदेन (माप्दुन रिम्पोछे)ले बाऱ्हौं शताब्दीमा डुक्पा कग्युको सातवटा गुम्बाहरूको स्थापना गरे ।[u] जसमध्ये चुम क्षेत्रमा तीनवटा गुम्बाहरू पर्दछन् । यी गुम्बाहरूको स्थापनापछि चुम क्षेत्रमा बौद्ध धर्मको विकास हुन थालेको देखिन्छ । तिब्बती बौद्ध धर्मको विकासको तेश्रो चरणमा गेलुग्पा मतको प्रभुत्व चलिरहँदा ञिङ्मापा सम्प्रदायका धेरै अनुयायीहरू नेपालको हिमाली क्षेत्रमा बसाइँ सरेका थिए । यो क्रमबाट चुम क्षेत्र पनि अछुतो रहन सकेन । यसपछि चुम क्षेत्रमा बसाइँ सरेका ञिङ्मापा सम्प्रदायका धेरै अनुयायीहरूले कग्युपासँग सहकार्य गरी धर्म अभ्यास गरेका थिए ।[v] सन् १९३३ मा भुटानबाट आएका डुक्पा रिम्पोछे शेराव दोर्जेले राछेन र मु नामका दुईवटा गुम्बाहरू स्थापना गरी डुक्पा कग्यु मतको विस्तार गरेका थिए । हाल काठमाण्डौंको कपन गुम्बाले यी गुम्बाहरूको व्यवस्थापनको जिम्मा लिएपछि गेलुक्पा सम्प्रदायमा परिवर्तित हुने प्रक्रियामा छ । नुप्रि, कुताङ, चुम, रसुवा, हेलम्बु, दोलखा क्षेत्रमा पनि ञिङ्मा र कग्यु परम्पराको मुख्य प्रभाव छ । यी दुई सम्प्रदायको संयुक्त परम्परामा आधारित क-ञिङ् गुम्बाहरू यस भेगमा रहेका छन् ।

काठमाण्डौं उपत्यकाबाट ककनी थानसिङ हुँदै क्यिरोङको बाटो तिब्बत गएका अतिशा दिपंकर तिब्बत जाने क्रममा रसुवाको नाकाथलीमा सात दिनसम्म बसेका थिए । नाकाथली गुम्बाको सांस्कृतिक परम्पराले सोको पुष्टि गर्दछ । उच्च तिब्बती हावापानीको अनुकूलनको लागि केही दिन बस्नु स्वभाविक लाग्दछ । गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाह (१७१३-१७७५)का बाबु नरभूपाल शाहले भुटानतिरका डुक्पा लामालाई नाकाथली थुमनमा जमिन कुशविर्त्ताको रूपमा दिएका थिए ।[w] राणाकालको नेपाल भोट युद्धताक रसुवाको स्याफ्रुबेसीमा सीमापारीका डुक्पा लामाहरूलाई गुम्बा बनाई बस्ने व्यवस्था मिलाइएको थियो । सातौं दलाइ लामा कल्साङ ग्याछो (१७०८-१७५७) को समकालीन रिग्जिन छेवाङ नोर्वु (१६९८-१७५५) ले मुस्ताङ र क्यिरोङ क्षेत्रमा बौद्ध धर्मको विकासका लागि काम गर्नुका साथै तीनपटकसम्म काठमाण्डौं उपत्यकाको भ्रमण गरी सन् १७५५ र त्यसअघि स्वयम्भू र बौद्ध महाचैत्यको जीर्णोद्वारमा सघाएका थिए ।[x] नेपालको सोलुखुम्बु, सङ्खुवासभा, ताप्लेजुङ आदि पूर्वी हिमाली क्षेत्रका शेर्पाहरू पूर्वी तिब्बतको खाम क्षेत्रबाट धार्मिक तथा राजनैतिक द्वन्द्वको कारणले सन् १५३० तिरबाट यता बसाइँ सर्न थाले ।[y] यो समय तिब्बतमा गेलुक्पा मतको प्रभुत्वको समय भएकोले ञिङ्मापा मतका अनुयायी शेर्पाहरूसँगै यो बौद्ध परम्परा भित्रिएको बुझ्न सकिन्छ । सोलुखुम्बु, सङ्खुवासभा र ताप्लेजुङका हिमाली क्षेत्रको बौद्धधर्मको मूल प्रवाहको रूपमा ञिङ्मापा मत रहेको छ ।

निष्कर्ष

प्रारम्भमा बोनसँगको कडा प्रतिस्पर्धा व्यहोरेको तिब्बती अर्थात हिमाली बौद्ध धर्मले आफ्नो मौलिकतासहितको विकासमा त्यसपछि पनि उत्थान र पतनको विभिन्न आरोह अवरोह र आपसको तिक्ततापूर्ण द्वन्द्वहरू भोल्यो । तिब्बतमा बौद्ध धर्मको विकासमा भारतीय, तिब्बती, काश्मिरी र नेपाली बौद्ध आचार्य तथा पण्डितहरूको महत्त्वपूर्ण योगदान रह्यो। त्यसैगरी तिब्बती/हिमाली बौद्ध धर्मको विकासमा तिब्बतमा तिब्बती राजाहरू श्रङचेन गम्पो, ठिसोङदेचेन र रल्पचन तथा नेपालमा खस मल्ल र मुस्ताङ्गी राजाहको संरक्षकत्व विशेष उल्लेखनीय छ। नेपालको हिमाली बौद्ध धर्म तिब्बती बौद्ध धर्मको प्रसारित रूप भएकोले हिमाली बौद्ध धर्म र तिब्बती बौद्धधर्मलाई पर्यायवाचीको रूपमा लिनु पर्दछ । हिमाली बौद्ध धर्मको विकासमा काठमाडौँ र काश्मिर उपत्यकाको तिब्बतसँगको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक सम्पर्क र प्रभावले धेरै योगदान गरेको छ । नेपालले तिब्बतलाई नालन्दा, विक्रमशिला, बोधगया र सारनाथसँग जोड्ने काम गरेको थियो । यसले विचार, दर्शन र व्यवहारको आदान प्रदानमा सहयोग पुऱ्यायो । मध्यकालमा खस मल्लराजाहरूले र मुस्ताङ्गी राजाहरूले नेपालको हिमाली बौद्धधर्मलाई प्रदान गरेको राजकीय संरक्षकत्वको त्यो सिलसिला शाहकालको अन्तसम्मै देखा पऱ्यो । हालसम्म उपल्ब्ध प्रमाणहरूलाई हेर्दा कर्णाली, मुस्ताङ, मनाङ, नुप्री, चुम, रसुवा भेगमा दशौँ एघारौँ शताब्दीमा बौद्ध धर्मको विकास हुन थालेको देखिन्छ । पूर्वी हिमाली क्षेत्रमा भने यो विकासको क्रम पन्ध्रौँ शताब्दी तिर सुरु भएको बुझिन आउँछ । हिमाली क्षेत्रको पर्यावरणीय सन्तुलनमा केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गर्दैआएको हिमाली बौद्ध धर्मको संरक्षणमा विशेष ध्यान दिन आवश्यक छ । यो एउटा धर्मको संरक्षणको सवाल मात्र नभएर दक्षिण एशियाकै पर्यावरणीय सन्तुलनसँग अन्तसम्बन्धित सवालसमेत हो । पछिल्लो समय हिमाली भेगमा तीव्रताका साथ बढिरहेको धर्मान्तरण हिमाली बौद्धधर्मको लागि एउटा चुनौतप जस्तो देखिन थालेको छ । हिमाली बौद्धधर्मको संरक्षणका लागि यसका विभिन्न चुनौतीहरूको सामना गर्न विद्यमान कानूनी र नीतिगत उपायहरूबाट उपयुक्त व्यवस्था हुन आवश्यक देखिन्छ ।

Endnotes

a. सांकृत्यायन, राहुल (२००३), तिब्बतमें बौद्धधर्म : किताबमहल, २२-ए सोजनी नायडुमार्ग इलाहावाद इण्डिया पृ.१

b. पावर्स, जोन(१९९५),इन्ट्रोडक्सन टु तिब्बेतियन बुद्धिजमःइथाका न्युयोर्क स्नोलायन पब्लिकेसन्स पृ. १२६

c. सांकृत्यायन, पूर्ववत पृ.५

d . उही पृ. ७

e . उही पृ. ८

f . उही पृ. १९

g . उही

h . उही पृ. २२

i . उही पृ. २९

j . सांकृत्यायन पूर्ववत पृ २८

k . उही पृ. ३१

l . लामा,पूर्ववत पृ.२५

m . सांकृत्यायन, पूर्ववत पृ ३४

n . उही पृ. ३६

o . उही पृ. ३९

p . शर्मा, प्रयागराज र जगमान गुरुङ (२०५७),ब्लोको सांस्कृतिक सम्पदा : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि.काठमाडौं, पृ.२

q . उही पृ. ४

r . ढुंगेल, रमेश कुमार (सन् २००२) किङ्डम अफ लो (मुस्ताङ), अ हिस्टोरिकल स्टडिः जिग्मे एसपि बिस्ट फर टशि गेफ्लेलफाउण्डेसन, काठमाडौं ।

s . शर्मा, प्रयागराज र जगमान गुरुङ् पूर्ववत पृ. ९

t . फुहरर हेमिन्डर्फ क्रिष्टोफ वोन (सन् १९७५), हिमालयन ट्रेडर्सः जोन मुर्रे, लण्डन पृ.१३४

u . अधिकारी, नवराज (सन् २०१३),गोम्पा लोड्ठाङ् एण्ड चुम्वा पपुलेस : अ कल्चरल स्टडि अफ चुम भ्याली इन नेपाल हिमालय,अनपब्लिष्ड मास्टर्स थेसिस,ह्युम्यानिटिज एण्ड सोसल सोइन्सेज, बुद्धिस्ट स्टडिज सेन्ट्रल डिपार्टमेण्ट, टि.यु. कीर्तिपुर काडमाडौं ।

v . अधिकारी, नवराज, उही पृ.१७

w .पन्त दिनेशराज (२०४३), गोरखाको इतिहास भाग एक, काठमाडौं ।

x . अधिकारी, नवराज, पूर्ववत पृ.२२

y . कुँवर, रमेशराज (सन् १९८९),फायर अफ हिमाल, एन्थ्रोपोलोजिकल स्टडि अफ द शेर्पाज् अफ नेपाल हिमालय रिजन : निरला पब्लिकेसन्स जइपुर दिल्ली पृ.११९

लिम्बू-बेघाहरूको बाहुल्यता, संस्कृति र सम्पदा

काजी प्याकुरेल
प्रमुख, स्मारक संरक्षण तथा
दरबार हेरचाह कार्यालय

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपालमा आदिमकालदेखि नै मानवको विकास भएको प्रमाण रामापिथेकसको अवशेषबाट पुष्टि भैसकेको छ । दाङ, नवलपरासी र काठमाडौंको बुढानिलकण्ठबाट प्राप्त प्रागऐतिहासिक उपकरणले हाम्रो नेपाली सभ्यतालाई विश्व इतिहाससँग समान तुल्याएको छ । वैद्धिक युगदेखि नै नेपाल पनि ऋषिमुनि एवं तपश्वीहरूको उर्वरभूमि हुनुको साथै धार्मिक उद्गम स्थलहरूसँग जोडिएका अनेकन प्रसङ्गहरू प्रचलित छन् । इसापूर्वकालमा नै हिमालयन सभ्यताको रूपमा मुस्ताङ क्षेत्रमा मानव सभ्यताको विकास हुनको साथै इसापूर्व ५६३ मा भगवान् गौतम बुद्धको जन्म, बौद्ध धर्मको प्रादुर्भाव र विस्तारले नेपालको ऐतिहासिक एवं धार्मिक महत्त्वलाई विश्वमानचित्रमा अग्रणी स्थान ओगटेको छ । उक्त समयमा नेपालको तराई क्षेत्रमा शाक्य, कोलिय, वृज्जी, लिच्छवि जाति एवं वंशहरूका मानिसहरू बसोबास गर्दथे भने काठमाडौं उपत्यकामा प्रारम्भिक बसोबास गरी राज्य गर्ने जाति एवं वंशहरू क्रमशः गोपाल, महिषपाल र किराँतहरू थिए ।

इश्वीको प्रारम्भदेखि नै काठमाडौं उपत्यकामा बसोबास गरी राज्य गर्ने लिच्छवि वंशको शासन कालमा विभिन्न धार्मिक मतहरू, जातिहरू र वर्ण व्यवस्थाको विकास भएको प्रमाण पाइन्छ । लिच्छविकालको थानकोटको संवत् ४२८ को अभिलेखमा ४ वर्ण १८ जात भनिएको देखिन्छ (बज्रचार्य, २०५३: १०५) । मध्यकालमा प्रसिद्ध राजा जयस्थिति मल्लको पालामा पेसा र कार्यको विशिष्टीकृत गरी वर्ण र जातको विभाजन गरियो । पृथ्वीनारायण शाहले विभिन्न जातिहरूलाई समाविष्ट गर्ने उद्देश्यले ४ जात ३६ वर्णको साझा

फुलबारी भनी उल्लेख गरेका थिए । त्यस बेलासम्ममा हालका विभिन्न जातजाति र तिनीहरूका अनेकन थरहरू विकास भैसकेका थिए ।

विभिन्न जातजातिहरूको सङ्गमस्थल नेपालमा परस्पर सामाजिक सद्भाव, सहिष्णुता र सामान्जस्यता कायम राखी तिनीहरू सदियौँदेखि आ-आफनो सांस्कृतिक विशिष्टता कायम गरी बसोबास गर्दै आएका छन् । सांस्कृतिक विविधता, जातीय अनेकता र एकात्मकता एवं आत्मीयता हाम्रो विशेषता हो । देशको विभिन्न भौगोलिक अवस्थितिमा आ-आफनै सांस्कृतिक पहिचान कायम गरी विभिन्न आदिवासी जनजातिहरू हिमाल, पहाड र तराईका भिन्न भिन्न स्थानहरूमा बसोबास गर्दछन् । नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक एवं बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त देश हो (सूचना विभाग, २०७०:१६३) ।

विभिन्न जनजातिहरूको मूर्त एवं अमूर्त सांस्कृतिक विविधतालाई राष्ट्रिय सम्पदाहरूको रूपमा अवलम्बन गरी तिनीहरूको विविध पक्षहरूलाई संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले राज्यले आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ गठन गरी जनजातिका विविध पक्षहरूलाई उजागार गर्ने प्रयास गरिरहेको छ । त्यसैगरी संस्थागत रूपमा केन्द्रमा राष्ट्रिय आदिवासी महासङ्घ र प्रत्येक जिल्लामा शाखाहरू आदिवासी स्थापना गरी सामूहिक रूपमा जनजातिको हितमा काम गरिरहेका छन् । साथै प्रत्येक आदिवासीहरूका केन्द्र र स्थानीयस्तरमा सङ्गठन स्थापना भई आफ्नो अधिकार, मूल्य, मान्यता र संस्कृतिलाई संरक्षण एवं प्रवर्द्धन गर्न सकृय छन् । स्थानीय निकायमार्फत राज्यले विभिन्न प्रवर्धनात्मक कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालनमा ल्याएका छन् । आदिवासी जनजातिहरूलाई राष्ट्रिय स्तरमा समाहित गर्न निजामती सेवालगायत अन्य राज्यका विभिन्न निकायहरूमा खुल्ला तथा आन्तरिक प्रतिस्पर्धामा २७ प्रतिशत आरक्षण र प्रवर्द्धनको अवसर कानूनी रूपमा स्थापित गरिएको छ ।

वि. स. २०४६ मा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना हुनुपूर्व पञ्चायतकालमा सेतामगुराली, अर्थात् शेर्पा, तामाङ, मगर, गुरुङ, राई, लिम्बू र पछि थारुलाई आदिवासीको सूचीमा तत्कालीन राज्यले सूचीकृत गरेको थियो भने २०४६ को आन्दोलनको उपलब्धि स्वरूप सुरुमा ६१ आदिवासी जनजातिहरू र पछि २ जातिहरूलाई हटाएर कुल ५९ आदिवासी जनजातिको सूची कायम गरिएको थियो (पाण्डेय, २०६०:२) ।

२०६२ ।६३ सालको दोस्रो जनआन्दोलनपश्चात् जनजातिहरूको अधिकार, पहिचान र संस्कृतिको विषयमा अझ बढी जनचेतना वृद्धि भयो । जनजातिको अधिकार, सङ्ख्या र सूचीमा व्यापक सुधार भयो । पछिल्लो जनगणना २०६८ अनुसार हाल १ सय २५ जाति तथा आदिवासी जनजातिहरू छन् भने १ सय २३ भाषिक समूहहरू रहेका छन् (स्टास्टिकल पकेट बुक, २०१४: १) ।

लिम्बू जातिको सङ्क्षिप्त परिचय :

लिम्बू जाति पनि किराँतहरूको एउटा समूहअन्तर्गत पर्दछ । पौराणिक इतिहासअनुसार नेपालको प्रारम्भिक शासकहरू गोपाल र महिषपालपछि किराँतहरूले शासन गरेको उल्लेख पाइन्छ । लिच्छविहरूले किराँतहरूलाई काठमाडौंबाट पूर्वतर्फ लखेटी शासन गरेको भनाइ छ । राजा मानदेवको चाँगुको वि.स. ५२१ को अभिलेखले पनि त्यही कुरालाई सङ्केत गरेको छ । लामो समयदेखि किराँतहरू नेपालको पूर्वी भागमा बसोबास गरिरहेका छन् । किराँत समुदायअन्तर्गत राई, लिम्बू, याख्या र सुनवार पर्दछन् । यद्यपि प्रमुख रूपले खम्बु (राई) र लिम्बूहरूको बाहुल्यता रहेको छ । सुनकोसी र अरूणको बीचमा खम्बुनामधारी जनता बस्दछन् भने अरूणदेखि सिंहलिला पर्वतसम्मको भूभागमा लिम्बूहरू बस्दछन् (शर्मा, २०५९:२५४) ।

शारीरिक विशेषताअनुसार लिम्बूहरू च्याप्टो अनुहार, चिम्सा आँखा, दाह्रीजुँघाको अभाव, होचो कदका, पहेंलो वर्ण, सोझो स्वभाव आदि विशेषता भएका हुन्छन् । राई र लिम्बूहरू एउटै किराँत वंशमा उत्पत्ति भएर केही एकरूपता भएपनि संस्कृतिका विविध पक्षहरूमा यिनीहरूका आ-आफ्नै पहिचान र मौलिकता पाइन्छ । लिम्बूहरूको विश्वासअनुसार पनि ल्हासा गोत्रका पाँच थरी उत्तरबाट आए भने काशीगोत्रका पाँच थरी पश्चिमबाट आए । त्यसभन्दा अतिरिक्त तीन दक्षिणबाट आए र मूलतः १३ प्रकारका लिम्बू भए (उही :२७२) ।

लिम्बूहरू सांस्कृतिक विविधता, विशिष्टता र मौलिकतामा धनी आदिवासी जनजातिको रूपमा प्रसिद्ध छन् । यिनीहरूको भाषा, धर्म, भेषभूषा, परम्परा, संस्कार, रीतिरिवाज, चाडपर्व आदि मौलिकता झल्काउने किसिमको भएकोले ज्यादै नै चाखलाग्दा पनि छन् । यो जाति ताप्लेजुङ, पाँचथर, इलाम, झापा, मोरङ, सुनसरी, धनकुटा, तेह्रथुम र सङ्खुवासभा जिल्लाका करिब १६,३५८ वर्ग कि.मि. क्षेत्रमा फैलिएर बसोबास गर्दछन् (सुब्बा, १९९५:१) । शाब्दिक अर्थमा लिम्बूहरूलाई धनुष चलाउने वा बोक्ने जातिको रूपमा अर्थ्याइएको छ । आफ्नै भाषा र शिरिजङ्गा लिपि भएको यो जातिका विभिन्न पाँथरे, फेदापा, तामाखोला र छथरे स्थानीय बोलीचालीका भाषाहरू छन् । त्यस्तै उनीहरूको मौलिक मूल ग्रन्थको रूपमा मुन्धुम रहेको छ । उनीहरूका फेदाङमा, साम्बा र ऐमा वा ऐम्वा पवित्र पुरोहितहरू हुन् (प्याकुरेल, २००५:४७) । तिनीहरूले सामाजिक संस्कार, पूजाआजालगायत धार्मिक एवं सांस्कृतिक गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने पारम्परिक स्रोत व्यक्तिहरू हुन् । पछिल्लो जनगणना (२०६८) अनुसार लिम्बूहरूको जनसङ्ख्या कुल ३ लाख ८७ हजार ३ सय वा जनसङ्ख्याको १.४६ प्रतिशत रहेको छ (स्टास्टिकल पकेट बुक, २०१४: ४२) ।

लिम्बू-बेघाहरूको बाहुल्यता क्षेत्र

लामो समयदेखि अरूणपूर्वको पहाडी क्षेत्रमा आदिवासी लिम्बू र यिनीहरूका अनेकन थरहरू बसोबास गर्दै आएका छन् । पाँचथर, ताप्लेजुङ, इलाम, तेह्रथुम, धनकुटालगायतका जिल्लाहरू यिनीहरूको उत्पत्तिस्थल हो भने बसाई सराइको क्रममा हाल झापा, मोरङ, सुनसरी र काठमाडौं उपत्यकामा पनि बसोबास गर्दछन् । उल्लिखित जिल्लाहरूको पनि खास स्थल विशेषमा बसोबास गर्ने लिम्बूहरूका विभिन्न थरहरू छन् । पाँचथर जिल्ला लिम्बूहरूको सबैभन्दा बढी बाहुल्यता रहेको जिल्ला हो । यहाँ आङदेम्बे, नेम्वाङ, जवेगू, थोक्लिहाङ, तावा, योङया, बेघा, लिङ्गदेन, याङथोपू, लावती, लिङदेन, मेन्याङवो, लक्सम, माबुहाङ्ग, थेवे, काम्वाङ आदि थरका लिम्बूहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ ।

पाँचथर जिल्लाको सुदूरपूर्व कञ्चनजङ्घा हिमालको काखमा र नेपाल, भारत र सिक्किमको सीमानामा अवस्थित प्राकृतिक सुन्दरताले भरिपूर्ण पहाडी बस्तीहरू फलैंचा र च्याङथापु रहेका छन् । पूर्वको सिंहलिला पर्वत र उत्तरको पवित्र तिम्वुपोखरीबाट उत्पत्ति हुने क्रमशः मेवा र इवा खोलाबाट सिञ्चित यस भूमिका मुख्य बासिन्दा नै लिम्बू-बेघाहरू हुन् । साविक फलैंचा र च्याङथापु गा.वि.स. हाल राज्य पुनर्संरचनाको क्रममा याङवरक गाउँपालिकाको नाममा परिणत भएको छ । याङवरकलाई परम्परागत रूपमा 'याङरूप' भनी स्थानीय लिखतहरूमा लेख्ने प्रचलन थियो । सीमानामा रहेको ताप्लेजुङ जिल्लाको सादेवा र कालिखोला गा.वि.स. मा पनि नगण्य रूपमा यिनीहरू बसोबास गर्दछन् । साबिक च्याङथापु गा.वि.स.को वडा नं. १, ८, २, ९ र फलैचा गा.वि.स.को वडा नं. २, ३, ५, ६, ७ र ८ मा सबैभन्दा बढी लिम्बू-बेघाहरूको बाहुल्यता रहेका गाउँहरू हुन् । आधुनिकता र सेवासुविधाको खोजीका लागि यिनीहरू पनि बसाइँसराईको क्रममा झापा जिल्लाको दमकलगायत विभिन्न स्थान, सुनसरी जिल्लाको धरान, त्यसै गरी ललितपुरको नखिपोट आसपासमा पनि बसोबास गर्दछन् । मित्रराष्ट्र भारतको सिक्किम र दार्जेलिङ आसपासमा पनि यिनीहरू बसोबास गर्दछन् ।

लिम्बू-बेघाहरूको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

मानव सभ्यताको विकासक्रममा शताब्दीअघि तिब्बत चीनको मुनाखामबाट नेपालको सुदूरपूर्व सिदिङबाको शिखर हुँदै पाँचथरको फलैंचा र च्याङथापु (चेन ताक्तु) प्रवेश गरेका मानवहरू लिम्बू समुदाय राष्ट्रमा बेघा थरले परिचित भै समाजमा स्थापित रहेका दखिन्छन् (बेघा, २०६१: २) । यी नै पूर्खाहरूको सुरुमा पेखाको अपभ्रंस हुँदै क्रमशः पेगा र वर्तमानमा बेघा थर कायम भएको विभिन्न अभिलेखहरूबाट प्रमाणित हुन्छ (उही) । च्याङथापुको पुरानो नाम चेनताक्तु

ठाउँलाई सेवाफेङ भनिन्छ । यसै ठाउँमा लिम्बू-बेघाहरूको शक्ति माग्ने पूजा आराधना गर्ने ठाउँलाई चङधुम्वयक भनिन्छ । माङ्गेनालुङ र कुम्मालुङ दुई भालेपोथी कुम्मालुङ र कुम्वालुङ नाम गरेको ढुङ्गाहरू अफ्र पनि छन् । अधिकांश लिम्बूवानहरू यहाँ नै मुन्धुमले माङगेन्ना गर्दछन् । यही माङगेन्ना यकदेखि दक्षिणतर्फ एक रमणीय गाउँ छ, जुन गाउँलाई वाखेम्वे भनिन्छ । यसै वाखेम्वेका बेघाहाङ्ग राजाले राजदरबार बनाएर बसी यहाँबाट वारिपारि नाम्रेकगढी, दोभानगढी, आङवुङगढी, सिनामयक (सिनाम) सम्म बेघा राजा सिद्धिहाङ्गले राज्य शासन गरेका थिए (बेघा,२०५९:१४) । बेघाहरूको प्रभाव र फैलावट च्याङथापु फलैंचालगायत आसपासको क्षेत्र हुँदै सिक्किमसम्म फैलिएर गयो । राज्य शासन गर्ने क्रममा बेघा राजा डोन्छहाङ र मन्त्रीसमेत दुईजनाले पश्चिम सिक्किमको देन्ताम क्षेत्रमा पर्ने गाउँमा आई राज्य शासन गर्न थाले । यसरी राज्य शासनको क्रममा पश्चिम सिक्किमको लिङचोम भन्ने गाउँ र उक्त देन्ताम क्षेत्रमा बेघा र याङमोले सोगभोग गर्न थाली ठुल्ठुला घरहरू बनाई बसेछन् । त्यसैले त्यस गाउँलाई अफै पनि बेघा र त्यहाँका पुराना आदिवासी हुन् भनी सिक्किमले भन्ने गर्दछन् (उही :१५) ।

बेघाहरू (बेघाहाङ) लिम्बू जातिको अभिन्न थरको रूपमा रहेका छन् । जनकलाल शर्माले लिम्बू थरहरूको सूचीमा लिम्बू बेघाको प्रस्ट उल्लेख नगरेतापनि 'बेधामा' भनी उल्लेख गरेको थर नै सम्भवतः बेघा हुनुपर्दछ । लिम्बू जातिको नेपाल एकीकरण अभियानमा पनि महत्त्वपूर्ण देन रहेको र टिष्टा सम्मको विस्तार अभियानमा यस क्षेत्रमा पनि भोटे (लेप्चा) हरूसँग लडाई हुँदा कुशलतापूर्वक पासो थापी लडाइमा परास्त गरे । 'पासो वा चेत' पछि अपभ्रस हुँदै 'चेन ताक्तु' र च्याङथापु नामाकरण भएको भनी यस क्षेत्रका पूर्खाहरूको भनाई रहेको छ । लिम्बू-बेघाहरूको यस आदिम भूमिर प्रभावित क्षेत्रको नाम्रेक साविक फलैचा गा.वि.स.३ वुद्ध मा.वि आसपासमा पुराना तिब्बती भाषामा लेखिएको अभिलेख, पर्खाल र ढिस्कोको अवशेष पाइएको छ ।

लिम्वु-बेघाहरू सांस्कृतिक एवं धार्मिक जनजीवन

संस्कृति र परम्पराका धनी लिम्बूहरू मूलरूपमा मुन्धुममा आधारित धर्म र संस्कृतिका अनुयायी हुन् । हिन्दूहरूको वेदफैं लिम्बूहरूको मूल ग्रन्थ मुन्धुम हो । यिनीहरू मुन्धुमद्वारा निर्देशित धार्मिक परम्पराहरूको पालना गर्दछन् । अरू लिम्बूहरूफैं अलौकिक शक्तिमाथि विश्वास गर्ने बेघाहरू प्रकृतिमा आधारित वस्तुहरूको पूजा गर्दछन् । अन्य लिम्बूहरूभन्दा यिनीहरूले सिदिङमा पर्वत (जुन ताप्लेजुङको सादेवामा अवस्थित) र माङगेना यकलाई (धार्मिक ढुङ्गालाई) धार्मिक स्थलको रूपमा मान्दछन् । यसका अतिरिक्त यिनीहरूले वर्षातको आगमन र

खेतीपातीको सुरुवातसँगै संसारी पूजा पनि गर्दछन् । बेघाहरूलगायत अन्य लिम्बू जातिको उत्पत्तिसँगसँगै माङ्गेनायकलाई धार्मिक स्थलको रूपमा मान्ने परम्परागत विश्वास रहिआएको छ (बेघा, २०६१:३) । ठाउँ विशेष यिनीहरूका आफ्नै धार्मिक मान्यता र विश्वासहरू छन् ।

लिम्बूहरूका देवीदेवताहरू दुई प्रकारका छन् । माङ अर्थात् मानिसहरूसँग प्रकट नहुने आफ्नो निश्चित जिम्मेवारी पूरा गर्ने देवीदेवता र साम्माङ, फेदाङमा, येवा, येमा, साम्ना वा सिधै मानिससँग सम्पर्कमा आएर विभिन्न प्रकारले सुख वा दुःख दिने देवीदेवता (सुब्बा, २०६१:३५)

१.मूर्त सांस्कृतिक सम्पदा

लिम्बू-बेघाहरू प्रकृतिप्रेमी भएकाले उनीहरूको जीवनशैली पनि मूलतः प्रकृतिसँग सामन्जस्य राख्ने प्रकृतिको नै छ । नदीनाला, दोभान, त्रिवेणी, छाँगा, छहरा, पोखरी, सङ्गम, पहाड, पर्वत शिखर, शिला, डाँडाकाँडा, ओडार, वृक्ष, वन वाटिका आदि प्राकृतिक स्थलहरू नै उनीहरूका निमित्त देवीदेवताका पवित्र बासस्थान तथा विचरण स्थलहरू हुन् (उही, पृ. ३१) ।

संस्कृति र सम्पदाका धनी लिम्बूहरूको मुन्धुमलगायत केही परम्परा तथा संस्कार जस्ता सांस्कृतिक पक्षहरू साझा भएपनि बसोबासको बाहुल्यताको स्थान विशेषले लिम्बू-बेघाहरूको केही सम्पदाहरू विशेष किसिमका छन् । उनीहरूको उत्पत्ति र उद्गमस्थलसँग जोडिएका दुईवटा स्थलहरू धार्मिक, ऐतिहासिक र पुरातात्त्विक महत्त्व राख्ने मूर्त सम्पदास्थलहरू हुन् । उनीहरूको बाहुल्यता बसोबास स्थलको सम्मुखमा रहेको प्रसिद्ध सिदिङमा वा शिखर जुन ताप्लेजुङ जिल्लाको हाल सिदिङवा गाउँपालिकामा अवस्थित छ । करिब ४ हजार मिटरको उचाईमा रहेको उक्त शिखर हुँदै बेघाहरूको पुर्खाले तिब्बत चीनबाट आई प्रथम पटक पाइला टेकी विचरण गरेको हुनाले उत्पत्तिस्थलको रूपमा रहेको विश्वास गरिन्छ । प्राकृतिक सम्पदाहरूले भरिपूर्ण यस शिखरको टुप्पोमा सानो मन्दिर देखिन्छ । यहाँ बेघाहरूलगायत सर्वसाधारण मानिसहरू दर्शनार्थ एवं मनोरन्जनको लागि जाने गर्दछन् । त्यसैगरी उनीहरूको बाहुल्यता रहेको क्षेत्र वा केन्द्रमा रहेको साबिक फलैंचा ४ मा अवस्थित माङगेनायक पवित्र धार्मिक एवं सांस्कृतिक स्थलको रूपमा प्रसिद्ध छ । भिरालो डाँडोमा अवस्थित विशेष आकार र शैलीको ठूलो ढुङ्गाको वरिपरि उनीहरूको उत्पत्तिस्थल रहेको भन्ने विश्वासका आधारमा हालसम्म पनि उक्त स्थानलाई पवित्र मानी पूजाआजा गर्दै आएका छन् । त्यसैगरी मुन्धुममा आधारित धर्म, संस्कृति भएकाले उनीहरूको सामाजिक परिवेशमा सञ्चालन हुने रीतिरिवाजहरू आ-आफ्नै टोलमा आयोजना गरिन्छ । आफ्नो बाहुल्यता रहेको क्षेत्रमा जात्रा,

पर्व, संस्कारहरू सम्पन्न गर्नको लागि मौलो स्थापना गरिन्छ । मूलत : मौलो बलीदिने ठाउँ विशेष भएतापनि यसले उनीहरूलाई सामाजिक रूपमा एकता र सामूहिकताको रूपमा बाँध्ने गर्दछ । साथै पाटी, पौवा र चौतारो जस्ता मूर्त सम्पदाहरूको निर्माण गर्ने परम्परा उनीहरूको ज्यादै नै महत्त्वपूर्ण र पुरानो चलन मानिन्छ । यो समुदायमा आफन्तको मृत्यू भएपश्चात् कुनै निश्चित स्थानमा गाड्ने, गाड्न लगिएको बाटोमा पाटी र चौतारो निर्माण गरी दाँयाबाँया वर र पीपल रोप्ने र सँगै मृतात्माको चिरशान्तिको कामना गर्दै परिवारले संस्मरणात्मक शिलालेख राख्ने पुरानो प्रचलन अद्यापि विद्यमान भए तापनि द्वन्द्वपश्चात् त्यसमा केही कमी हुन गएको छ ।

लिम्बू-बेघाहरूको पारम्परिक बसोबास गर्ने गाउँ र उनीहरूका घरहरू आफैं मौलिक सम्पदा हुन् । पहाडी भू-भागको सुरक्षित डाँडोमा आ-आफ्नो जग्गामा चिटिक्क परेका घरहरू बनाउने प्रचलन थियो । ढुङ्गा, काठ र माटोबाट बनेका घरहरूमा खर वा परालले छाएर दुई वा तीन तलाका घरहरू बनाउने मौलिक शैली हो । स्थानीयस्तरमा प्राप्त हुने कमेरो माटोले घर सिँगारिन्थ्यो । भुइँ तला खाना पकाउन, बस्न, सुत्न प्रयोग गरिन्थ्यो भने माथिल्लो तला भण्डारणको लागि प्रयोग गरिन्छ । केही सम्पन्न परिवारको पहिलो तल्लाको वरिपरि काठको छड्के टोकन राखी मकै झुत्ता पारी राखिन्थ्यो । सामान्यतयाः घरको बाहिर चारकुने आँगन र नजिकै कुखुरा र सुँगुरको खोर अनिवार्य हुन्थ्यो । सानो फूलबारीमा मौसम अनुसारका फूलहरू र सँगै तीतेपाती रोप्ने प्रचलन थियो । हाल आधुनिकतासँगै यस किसिमका परम्परागत घरहरू बनाउने प्रचलन लोप हुँदै गएकोछ ।

२. अर्मूत सांस्कृतिक सम्पदाहरू

मूर्त एवं अर्मूत सम्पदाका धनी लिम्बू-बेघाहरूको मुन्धुममा आधारित रीतिरिवाज, चालचलन,परम्परा, संस्कार, खानपान, भाषा, साहित्य, गीत-सङ्गीत, नृत्य, अभिनय,चाडपर्व आदि विशेष किसिमका छन् । जन्मदेखि मृत्युसम्म सम्पन्न गरिने हरेक संस्कारहरू फेदाङमाले सञ्चालन गर्दछन् । प्रचलित विवाह संस्कार र पद्धतिअनुसार यस समुदायमा मागी, प्रेम र जारी विवाह गर्ने परम्परा छ । जात्रा, पर्व, मेलापातमा परस्पर चिनजान गरी चोरी विवाह गर्ने परम्परा सामान्य मानिन्छ । सामान्यतयाः मृत्युपश्चात् कुनै ठाउँ विशेष 'चिहानडाँडा' मा लगेर फेदाङमाको निर्देशनमा ढुङ्गा र माटोको चिहान बनाई गाडने प्रचलन छ । भाषा र लोक नृत्यका धनी लिम्बू-बेघाहरूको सामाजिक रीतिरिवाज, चाडपर्व र मेलापातमा लिम्बू भाषाका गीतहरू गाउने गर्दछन्, जसलाई 'पालम' भनिन्छ । मेलापात, विवाह, हाटबजार जाँदा परस्पर

साथीसङ्गी बीचमा पालम गाउँदै धाननाच सामूहिक रूपमा नाचेर प्रदर्शन गरिन्छ । हरेक वर्षको मङ्सिर र ज्येष्ठ महिनामा इवा र मेवा खोलाको दोभानमा लाग्ने दोभाने बजार, फलैचामा लाग्ने राँके र भूमिबजार, च्याङथापुको कुवापानीमा लाग्ने हाटबजार र पेरुङ्गेको सिरानमा लाग्ने महादेवथान बजार यस क्षेत्रका विशेष अवसरहरूको रूपमा धान नाचका अभ्यास स्थलहरू हुन् । यातायातको साधन पुग्नुअगाडि र द्वन्द्वकालभन्दा अगाडि यी बजार सर्वसाधारणको लागि महत्त्वपूर्ण आर्थिक तथा वस्तु विनिमयको स्थल हुनुको साथै लिम्बू-बेघाहरूको सांस्कृतिक स्थलहरू थिए । हाल यो प्रचलन दिनदिनै हराउँदै गएको छ ।

सामाजिक संस्कारको रूपमा अनिवार्य मानिने पेय पदार्थ जाँड, रक्सी, मासुलगायत अन्य बस्तुहरू आफैँ उत्पादन गर्दछन् । हरेक घरमा जाँड बनाउने प्रचलन हुन्छ । घरायसी प्रयोगका सामग्रीहरू डोको, नाम्लो, दाम्लो, फुरलुङ, टोकरी, जाँतो, ढिकी, ओखली आदि आफै जङ्गलबाट वा आफ्नै बारी-खेतबाट कच्चा पदार्थहरू काठ, बाँस, निगालो, मालिङ्गो, पाट र अल्लो ल्याई बनाउने गरिन्छ । गाउँघरमा नै उत्पादन गरिएका भेडाको ऊनबाट राडीपाखी, परालबाट गुन्द्री र चकटी र मकैको खोसेलाबाट पिरा बनाउने सिप र ज्ञान यस समुदायका मौलिक परम्पराहरू हुन् । यस समुदायका शिप, ज्ञान, कला, कौशलहरू आदि आख्यान परम्पराहरू एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुने मौलिक परम्परा हाल सङ्कटग्रस्त भएको छ । प्राकृतिक वस्तुहरूमा आधारित यिनीहरूको जीवनशैली शिकार खेल्ने, माछा मार्ने, पशुहरू पाल्ने, बालीनाली लगाउने, औषधि उपचार जडीबुटी प्रयोग गर्ने मौलिक परम्परा र सीप विशेष महत्त्वपूर्ण रहेको छ । मान्यजन र गन्यमान्य व्यक्तितत्त्वलाई सम्मान गर्ने, आदर गर्ने, मान गर्ने र शिर उठाउने प्रचलन छ । कसैबाट अपमान भएमा वा परस्पर सामाजिक विचलन सिर्जना भएमा गाउँका भद्रभलाद्मी बसी ढोगभेट गरी साङ्केतिक रूपमा नगद, रक्सी र कुखुरा राखी ढोगभेट गरी शिर उठाउने मौलिक शैलीको सामाजिक द्वन्द्व समाधान र व्यवस्थापन गर्ने प्रचलन अनुकरणीय छ ।

लिम्बू-बेघाहरूको सङ्गठन, देन र व्यक्तित्वहरू

मूर्त एवं अमूर्त संस्कृतिका धनी लिम्बू-बेघाहरूले आफ्नो पहिचान, गौरव र संस्कृतिको संरक्षण एवं व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यले केन्द्र र स्थानीयस्तरमा जातीय सङ्गठनहरू स्थापना गरी सामाजिक तथा सांस्कृतिक गतिविधिहरू सञ्चालन गर्दैआएका छन् । बेघा समुदायको समग्र इतिहास, संस्कृति र अघिकारको क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउनको लागि विशुद्ध सामाजिक संस्थाको सात

सदस्यीय संस्था स्थापना भएको छ। वंशजहरूलाई एकीकृत गरी साङ्गठनिक सुदृढीकरणसहित संस्थागत विकास गर्ने अभिप्रायले २०५८ श्रावण २० गते तत्कालीन काठमाडौँ उपत्यका बेघा सम्पर्क मञ्च हाल इक्साहाङ हक्मीसो पेखेईङबेघा थोबोजोम स्थापना भएको हो (बेघा, २०६१: २)। साविक फलैचा ७ निवासी श्री प्रसाद बेघाको सङकलक र सम्पादक भई सह-सङ्कलक श्री चन्द्रसिङ बेघाको सहयोगमा अन्य फलैचा-च्याङथापु बासी-बेघाहरूको व्यवस्थापनमा लिम्बू-बेघाहरूको 'इक्साहाङ हक्मीसो पेखेईङ बेघाहाङ वंशावली २०५९' प्रकाशित गरेर बेघाहरूको इतिवृतान्त प्रकाशमा आएको छ, जसले बेघाहरूको पहिचान र संस्कृति संरक्षण गर्न ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ। यस प्रकाशनमा प्राचीन ऐतिहासिक अभिलेखहरूको अनुसन्धान गरी पहिलो पूर्खा सिद्धिहाङदेखि हालसम्म ३२ पुस्ते लामो गौरवमय वंशावली प्रकाशन गरी जनसमुदायमा ल्याउने महत्त्वपूर्ण कार्य सम्पन्न भैसकेको छ (बेघा, २०६१: ३)। त्यसैगरी लिम्बू-बेघाहरूको संस्कृतिको विविध पक्षको जानकारी उजागार हुनेगरी वि.स.२०६१ सालमा 'बेघा थोवोजोम' नामक स्मारिका पनि प्रकाशित भएको छ। यो सामाजिक संस्थाको रूपमा स्थापना भई लिम्बू-बेघा आदिवासीको हक, अधिकार, पहिचान र संस्कृतिलाई प्रवर्द्धन र विस्तार गर्न स्थापना भएको हो। यस संस्थाले स्थानीय र केन्द्रमा विविध सामाजिक र सांस्कृतिक गतिविधिहरू गर्दै आएको छ। लिम्बू-बेघाहरूको महान व्यक्तित्व फलैँचा-च्याङथापु क्षेत्रका शिक्षा विकासको प्रवर्तक श्री कुमारहाङ बेघाको स्मृतिमा पुस्तकसमेत प्रकाशन गरिएको छ।

लिम्बू-बेघा समुदायका थुप्रै व्यक्तिहरूले सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउनुको साथै अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा पनि गौरवशाली इतिहास कायम गर्न सफल हुनुभएको छ। सोझो स्वभावका बेघाहरू ज्यादै परिश्रमी, मेहनती, बफादार र कर्तव्यनिष्ठ भएकाले भारतमा अङ्ग्रेजहरू भएको बखतमा नै उनीहरूलाई ब्रिटीस सेनाको रूपमा योग्य एवं बहादुरीको रूपमा पहिचान गरिएको थियो। त्यही समयदेखि नै यस च्याङथापु-फलैँचा क्षेत्रका थुप्रै युवाहरू ब्रिटिस सेना र भारतीय सेनामा कार्यरत छन्। विश्वकै प्रसिद्ध भिक्टोरिया क्रस (भी. सी.) पद प्राप्त गर्नेदेखि लिएर भारतीय सेनाका उच्च पदमा काम गरी अवकाश प्राप्त थुप्रै व्यक्तित्वहरू हुनुहुन्छ। नेपाललाई विश्वमानचित्रमा पहिचान गराउन 'वीर गोर्खाली' भनी चरितार्थ गर्न यस क्षेत्रका बेघाहरूले पुऱ्याएको देन अतुलनीय छ।

पाँचथर जिल्ला च्याङ्गथापु २ पेरुङ्गे बेघाहरूको पूरै बसोबास स्थल हो। यहीँका बासिन्दा भगीवन्तको नाति टेकवीर बेघाको र टुनीमाया बेघाको काइला छोराको रूपमा श्री राम बहादुर बेघा लिम्बूको वि.स.१९९२ साल श्रावण २१ गते साधारण किसान परिवारमा जन्म भएको हो। २२ वर्षको युवा अवस्थामा

सन् १९५६ नोभेम्वर ११ मा ब्रिटिस सेनामा भर्ती भई कठोर परिश्रमसँगै 'मलाया इमर्जेन्सीको' विरुद्धको लडाइँमा सन् १९६५, २१ नोभेम्बरमा युद्धमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरी शत्रुहरूलाई परास्त गरी आफ्नो टिम र सहयोद्धा साथीहरूको समेत उद्धार गर्न अदभूतपूर्ण सफलता हासिल गर्नुभएकोले उहाँको वहादुरिताको उच्च कदर गर्दै ब्रिटिस सेनाको सर्वोच्च युद्धपदक भिक्टोरिया क्रस प्रदान गर्ने घोषणा गर्दै सन् १९६८, १२ जुलाइमा बेलायती महारानीबाट उक्त उपाधिद्वारा विभुषित गरिएको थियो (बेघा, २०६१:२३-२४) । ब्रिटिस सेनामा कार्यरत छँदा उहाँको बहादुरिताको सम्मान गर्दै सिल्भर मेडल, गोल्ड मेडललगायत थुप्रै विरताका विभूषणबाट सम्मानित हुनुको साथै सेवा अवधिमा थुप्रै प्रमोसन प्राप्त गरी सन् १९८५, ७ अप्रिलमा अवकाश भई स्वदेश फिर्ता भई सामाजिक-आर्थिक विकासमा योगदान गर्दै आउनुभएको छ । उहाँ समग्र नेपालीको गौरवको प्रतीक हुनुको साथै बेघाहरूको अभिभावक र सल्लाहकारको रूपमा हुनुहुन्छ ।

फलैँचा-च्याङथापु हालसम्म पनि देशकै एक दुर्गम स्थलको रूपमा रहेको छ । यहाँको शैक्षिक जागरणको क्षेत्रमा अभियन्ता र प्रवर्तकको रूपमा रहनु भएको प्रसिद्ध व्यक्तित्व हुन् कुमारहाङ बेघा । वि.स.१९७३ भाद्र २५ गते उहाँको जन्म भएको हो । मामाहरूबाट प्रारम्भिक अक्षर चिनेर शिक्षा क्षेत्रमा लाग्ने प्रेरणा पाएका उहाँले ५ वर्षसम्म ब्रिटिस सेनामा पनि काम गर्नुभएको थियो । उहाँको सक्रियता र संलग्नतामा पाँचथर र ताप्लेजुङमा एक दर्जन स्कुलहरू स्थापना भएका छन् । वि.स.२००८ सालमा च्याङथापु यू.पी. स्कुल, २०११ मा फलैंचा गढीमा हरी मिडिल प्रा.वि. र २०१३ मा सिंहकाली प्रा.वि. र ताप्लेजुङ्ग थुङरुम्वामा जलेश्वरी प्रा.वि. स्थापना (बेघा,२०६७:२२) गरी निःशुल्क रूपमा डेढ दशक अध्यापन गर्नुको साथै नेतृत्व गर्नुभयो । यसर्थ बेघा समुदायबाट प्रतिनिधित्व गरेतापनि उहाँ यस क्षेत्रको सिङ्गो अभिभावक, शिक्षाका प्रेरणा एवं प्रवर्द्धक, ज्ञानको खानी, नेतृत्वकर्ता, महान् व्यक्तितत्व, अभियन्ता भई लामो समय यस क्षेत्रको, देशको सेवा गरी प्रौढ जीवन व्यतित गरिरहनुभएका कुमारहाङको केही वर्षअगाडि देहावसान भएको छ । यस भूमि र बेघा समुदायबाट प्रतिनिधित्व गर्नुहुने रामबहादुर बेघा, कुमारहाङ बेघाजस्ता देशका होनाहार व्यक्तित्व र सम्पदाहरू हुन् । बेघा समुदायबाट प्रतिनिधित्व गर्नुहुने अन्य थुप्रै महानुभावहरूले सामाजिक र राजनीतिक योगदान गर्नुभएको छ ।

निष्कर्ष

नेपालको सुदूरपूर्व सिक्किम भारतको सीमाना सिंहलिला पर्वत श्रेणी फालोट र कञ्चनजङ्गा हिमालको काखमा रही प्राकृतिक वातावरणले सजिएको सुन्दर

ग्रामीण बस्ती फलैंचा-च्याङथापु आदिम समयदेखि नै बसोबास गर्ने लिम्बू-बेघा आदिवासी जनजातिहरूको बाहुल्यता रहेको क्षेत्र हो । कुल जनसङ्ख्याको आधाभन्दा बढी यिनीहरूकै बसोबास छ । मूलतः यिनीहरू लिम्बू संस्कृति एवं परम्परामा आधारित भएता पनि क्षेत्र विशेषको कारणले यहाँको संस्कृति, धार्मिक विश्वास, रीतिरिवाज विशेष किसिमको रहेको छ । प्रकृतिः पूजक यिनीहरूको उत्पत्ति र बसोबासले स्थानीय पर्यावरण सिदिङमा शिखर, डाँडा, खोलाहरूसँग सामिप्यता राख्दछ । खेतीपाती र पशुपालन यिनीहरूको मूल पेसा भएपनि ब्रिटिसहरूको भारत आवगमनसँगै यिनीहरू सैनिक सेवामा भर्ना भएपछि आर्थिक अवस्था सुधार भएता पनि संस्कृतिका विविध पक्षहरूमा भने परसंस्कृतीकरण हुन गयो । साथै बेघाहरूको बाहुल्यता रहेको क्षेत्र नजिकै राई, मगर, गुरुङ, बाहुन र क्षेत्री जातिहरूको पनि बसोबास भएको हुनाले हिन्दू संस्कृतिको प्रभाव पनि परेको पाइन्छ ।

केही समयअगाडिसम्म दसैँ, तिहार जस्ता चाडपर्वहरू भव्यताका साथ मनाउने गर्दथे । दसैँमा बेघाहरूको घरमा नै नगरा बाजा बजाइन्थ्यो । मौलोमा बली दिने परम्परा थियो । हाल उक्त प्रचलन लोप हुँदै गएको छ । पहिल्यैदेखि नै लिम्बू-बेघाहरू यहाँका अन्य समुदायसँग सामाजिक सद्भाव र सम्बन्ध कायम गरी बसिरहेका छन् । उनीहरूको पुरानो किपट प्रथा करिव लोप भइसकेको छ । धाननाँच, पालम र अन्य नृत्य-सङ्गीतहरू पहिचानका प्रतीकहरू हुन् जसको जर्गेनाको आवश्यकता छ । उनीहरूका मौलिक परम्पराहरू, अभ्यास स्थलहरू र मेला-पर्वहरू पुनर्स्थापना गरी सञ्चालन भएमा केहीहदसम्म संस्कृतिको संरक्षण हुने दखिन्छ । लिम्बू-बेघाहरूको संस्कृतिका विविध पक्षहरू र उल्लिखित व्यक्तित्वहरूको जीवनी तथा योगदान र यहाँ प्राकृतिक सुन्दरता उजागर हुनेगरी यस क्षेत्रमा सबैको पहुँच र सुगमतालाई ध्यान दिई यस क्षेत्रका अन्य समुदायहरूको पनि प्रतिनिधित्व हुनेगरी एक बहुआयामिक सङ्ग्रहालय स्थापना गर्नु अपरिहार्य भएको छ, जसले बेघाहरूको मौलिक संस्कृतिका विविध पक्षहरूको संरक्षण, बाहुल्यता क्षेत्रको पहिचान गर्नुको अतिरिक्त अन्य समुदायहरूसँग एकता, सद्भाव र दिगो सम्बन्ध स्थापित गर्न साझा स्थलको रूपमा काम गर्न सक्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- बेघा, दिल कुमार (२०६७), शिक्षाका अभियान्ता कुमारहाङ्ग, काठमाडौँः इक्साहाङ्ग इक्मीसो पेखेईङ बेघा थोबोजुम
- बेघा, प्रवीण (२०६१),“बेघा थोबोजुमको भूमिका र प्रतिबद्धता”, बेघा थोवोजुम,काठमाडौँः इक्साहाङ्ग इक्मीसो पेखेईङ बेघा थोबोजुम

- बेघा, प्रवीण (२०६१), "राम बहादुर बेघा भि.सी एम.भि.ओ", बेघा थोवोजुम, काठमाडौँः इक्साहाङ्ग इक्मीसो पेखेईङ बेघा थोबोजुम ।
- बेघा, श्रीप्रसाद (२०५९), इक्साहाङ्ग इक्मीसो पेखेईङ बेघाहाङ्ग वंसावली, पाँचथर ।
- धनबज्र, बर्ज्राचार्य (२०५३ दि.सं.), लिच्छविकालका अभिलेख,कीर्तिपुरः त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- नेपाल परिचय, (२०७०), काठमाडौँः सूचना विभाग ।
- पाण्डेय, मधुसूदन (२०६०), नेपालका जनजातिहरू, काठमाडौँः पैरवी प्रकाशन ।
- प्याकुरेल, काजीमान (२००५ ई.), पोटेन्स्यालिटी अफ रुरल टुरिजम ईन ताप्लेजुङ, अ टिआपिएपी एरिया, कीर्तिपुरः त्रिभुवन विश्वविद्यालय (अप्रकाशित) ।
- सुब्बा, चैतन्य (१९९५ ई.), कल्चर एण्ड रिलिजन अफ लिम्बू, काठमाडौं : के.बी. सुब्बा ।
- सुब्बा, चैतन्य (२०६१), "लिम्बूहरूको सांस्कृतिक सम्पदा : कति संरक्षित कति विनासको सङ्घारमा", बेघा थोवोजुम, काठमाडौं : इक्साहाङ्ग इक्मीसो पेखेईङ बेघा थोबोजुम ।
- स्टास्टिकल पकेट बुक, काठमाडौँः कन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०१४
- शर्मा, जनकलाल (२०५८), हाम्रो समाजः एक अध्ययन, ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

अभिलेखात्मक सम्पदा : एक चर्चा

सुभद्रा भट्टराई
पुरातत्त्व अधिकृत
पुरातत्त्व विभाग

विषय प्रवेश

कुनै पनि समाज एवं राष्ट्रका मौलिक परम्परा एवं मौलिक विशेषताहरू, पूर्वजहरूले सिर्जेका स्मारकहरू, कलाकृतिहरू, हस्तलिखित ग्रन्थहरू, अलिखित विवरणहरू समाज एवं राष्ट्रका सांस्कृतिक सम्पदाहरू हुन् । यस्ता सम्पदाहरू मानव सभ्यताको विकासक्रममा सृजना भई विकास भएका मानव मस्तिष्कका बौद्धिक उपज हुन्, पूर्वजहरूका अमूल्य निधि हुन्, साथै समाज एवं राष्ट्रका पहिचान हुन् । यस्ता सम्पदाहरू देशको राष्ट्रियता एवं राष्ट्रिय गौरवका कडी हुन्, जसले राष्ट्रियताको भावना जगाइरहेका हुन्छन् । यिनको भावनात्मक महत्त्वले समेत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा राष्ट्र निर्माण एवम् विकासमा ठूलो भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । त्यस्तै यिनीहरूको ऐतिहासिक महत्त्व, धार्मिक महत्त्व, समाजिक महत्त्व, कला वास्तुकलासम्बन्धी महत्त्वका साथै इतिहास र संस्कृतिको श्रोतको रूपमा पनि उत्तिकै महत्त्व रहेको छ ।

सांस्कृतिक सम्पदालाई तिनको प्रकृति, स्वभाव, विशेषताका आधारमा विभिन्न विधामा विभक्त गरी बुझ्न सकिन्छ । ती हुन् : मूर्त सांस्कृतिक सम्पदा (Tangible Cultural Heritage), अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा (Intangible Cutural Heritage) र अभिलेखात्मक सम्पदा (Documentary Heritage) । मूर्त सम्पदालाई भौतिक सम्पदा पनि भनिन्छ जुन, मानव जातिले आफ्नो ज्ञान, सीप र क्षमताको उपयोग गरी निर्माण वा रचना गरेका धरोहरहरू हुन्, दैनिक जीवनको भोगाइका क्रममा सृजना भएका भौतिक उपलब्धि हुन् । इतिहास, संस्कृति, पुरातत्त्व, कला, वास्तुकला, नृतत्त्वशास्त्रीय, विज्ञान आदिको दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मूर्ति, चित्रहरू, वास्तुकलात्मक संरचना तिनको समूह आदिलाई समग्रमा मूर्त सम्पदाको रूपमा परिभाषित गर्ने गरिएको

छ । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा UNESCO Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage १९७२ लगायतका विभिन्न महासन्धिहरूले विस्तृत रूपमा परिभाषित गरेका छन् भने नेपालको सन्दर्भमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ ले “प्राचीन स्मारक” र “पुरातात्त्विक महत्त्वका वस्तु” शीर्षकमा एक सय वर्ष पुराना वस्तुलाई यस्ता सम्पदाको रूपमा परिभाषित गरेको छ ।

त्यस्तैगरी अमूर्त सम्पदा मानवको विचार, चिन्तन अनुरूप सृजना भएका तथा अवलम्बन गरेका कुराहरू हुन् । जुन विगतका मानवको बौद्धिक उपज हुन् । जीवन भोगाइका अनुभव हुन् । जुन एक पुस्ताबाट अर्को पुस्ता हुँदै हस्तान्तरण हुँदै आएका हुन्छन् । यसअन्तर्गत भाषा, धर्म, परम्परा, मूल्य, मान्यता, चाडपर्व, लोक संस्कृति, लोक गाथा, लोक भाका, लोक वार्ता आदि पर्दछन् । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage २००३ ले अमूर्त सम्पदालाई परिभाषित गरेको छ भने नेपालको सन्दर्भमा कानूनी रूपमा परिभाषित हुन नसकिरहेको अवस्था छ ।

त्यस्तैगरी अभिलेखात्मक सम्पदा पनि हाम्रा विवेकशील पुर्खाहरूका बौद्धिक दिमागका उपज हुन् । दर्शन, चिन्तन तथा ज्ञानको भण्डार हुन् । जसलाई लिखित सम्पदा भनेर बुझ्ने गरिन्छ । हेर्दा मूर्त प्रकृतिको भए पनि छुट्टै शीर्षकमा अभिलेखात्मक सम्दाको रूपमा राखेर हेर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन पाइन्छ । इतिहास र संस्कृतिको दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण लिखित सम्पदाहरू अभिलेख, हस्तलिखित ग्रन्थहरू, पुराना वंशावलीहरू, पुराना कागजपत्रहरूलाई अभिलेखात्मक सम्पदा (Documentory Heritage) को रूपमा हेरिन्छ । यस्तैगरी युनेस्कोले Memory of the world भनेर पनि यस्तो सम्पदालाई सम्बोधन गरेको पाइन्छ । जसअनुसार यो चलायमान (Movable) हुन्छ, कुनै सङ्केत, चित्र, आवाज आदि पनि हुनसक्छ, लिपिबद्ध गर्ने क्रममा सृजना भएको हुनसक्छ, कुनै लेख्य माध्यममा लेखिएको जस्तै हस्तलिखित ग्रन्थ, पुस्तक, पत्रपत्रिका, चित्र पनि हुनसक्छ भने भोजपत्र, शिलापत्र, स्वर्णपत्र, ताम्रपत्र, ताडपत्र, छाला, तथा कपडा इत्यादिमा लेखिएका पनि हुनसक्छन्, जुन संरक्षणयोग्य हुन्छन् ।

नेपालको सन्दर्भमा अभिलेखात्मक सम्पदा

कुनै पनि देशको इतिहास निर्माणको भरपर्दो, विश्वाशिलो र पक्का प्रमाण भनेका तत्कालीन समयका अभिलेखात्मक सम्पदाहरू नै हुन् भन्ने कुरामा कुनै द्विविधा रहन्न । इतिहासले छोडेका महत्त्वपूर्ण उपलब्धिहरू हुन्

अभिलेखात्मक सम्पदाहरू । नेपालको सन्दर्भमा पनि इतिहास निर्माणका मुख्य श्रोतहरू अभिलेखहरू नै हुन् ।

नेपालको सन्दर्भमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ मा पुरातात्त्विक वस्तुको परिभाषाभित्र यस्ता सम्पदाहरूलाई पनि उल्लेख गरेको छ । जसअन्तर्गत कुनै पनि देशको इतिहास बोध गराउने हस्तलिखित वंशावली, हस्तलिखित ग्रन्थ, स्वर्णपत्र, शिलापत्र, ताम्रपत्र, काष्ठपत्र, भोजपत्र, ताडपत्र, कागजपत्र आदि पर्दछन् । त्यस्तै अभिलेख संरक्षण ऐन, २०४६ ले यस्ता सम्पदालाई 'कागजात' शब्दअन्तर्गत परिभाषा गरेको छ जसअनुसार हस्तलिखित ग्रन्थ, किताब, प्रतिवेदन, आर्थिक विवरण, सन्धि सम्झौता, पत्रपत्रिका, चिठीपत्र, लिखत, चित्र, तस्वीर, नक्सा, योजना, चार्ट, फाइल, मिसिल, रजिष्टर वा कुनै प्रकाशन, फिल्म, माइक्रोफिल्म, ध्वनी रेकर्ड, चलचित्र, कम्प्युटर डिस्क, कम्प्युटर क्यासेटको मूलप्रति वा प्रतिलिपि, ताडपत्र, भोजपत्र, स्वर्णपत्र, ताम्रपत्र वा शिलापत्रको प्रतिलिपि वा तस्वीर, पत्येक पहिलो टाँचा लागेको हुलाक टिकट वा मनि अर्डर फर्म, हवाईपत्र र पोष्टकार्डको नयाँ प्रकाशन आदिलाई बुझाउँछ भनेर परिभाषित गरेको छ , जसलाई अभिलेखात्मक सम्पदाको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । त्यस्तैगरी राष्ट्रिय अभिलेखालयमा दर्ता भएका तथा सुरक्षित तरिकाले राखिएका अभिलेखहरू र समग्रमा कागजातहरूलाई अभिलेखको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । वास्तवमा चीरकालसम्म स्मरणयोग्य, प्रमाणका रूपमा लिन सकिने र भौतिक अस्तित्व भएका सूचनाहरू अभिलेख हुन् । यिनीहरू नै अभिलेखात्मक सम्पदा पनि हुन् अर्थात् भविष्यमा प्रयोग गर्न सकिने किसिमले सृजना भएको कुनै तथ्य वा सूचनाको औपचारिक लिखत नै अभिलेख हो । यो एउटा लिखित दस्तावेज हो, लेखोट हो यो कागज वा मुद्रण गरिएको हुन्छ वा खोपिएको, कुँदिएको पनि हुन्छ । यो लिखित प्रामाणिक सामग्री हो, जसको संरक्षण गर्न आवश्यक हुन्छ भनेर अभिलेखात्मक सम्पदालाई अर्थ्याउने गरिन्छ । यस्ता सम्पदाहरू भविष्यका सन्ततिका लागि पूर्वजहरूका उपहार हुन् । पूर्वजहरूले वर्तमानलाई हस्तान्तरण गरेका अमूल्य निधि हुन् जो आज हाम्रा सन्ततिहरूको नासोको रूपमा हाम्रो जिम्मामा छन् । तिनलाई सही सलामत एवं सुरक्षित अवस्थामा भावी पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्नु हाम्रो कर्तव्य एवं दायित्व हो ।

अभिलेखात्मक सम्पदाको विस्तृत चर्चा माथि नै गरिएको भएतापनि प्रकृतिको आधारमा तिनलाई निम्न आधारहरूमा पनि विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ, ती यस प्रकार रहेका छन् :

१ अभिलेखात्मक सम्पदाको रूपमा हस्तलिखित ग्रन्थहरू एवम वंशावलीहरू:

हस्तलिखित ग्रन्थहरू देवनागरी, संस्कृत, नेवारी, तिब्बतीयन, हिन्दी, मैथिली, उर्दू भाषामा लेखिएका छन् । तिब्बती भाषा, लिपिमा लेखिएका विभिन्न विषयका हस्तलिखित ग्रन्थहरूको सङ्ख्या पनि उल्लेख्य रहेको छ । विषयवस्तुको दृष्टिले प्राचीन एवं मध्यकालका धार्मिक ग्रन्थहरू परम्परागत कानून एवं नियमहरू, साहित्य, इतिहास, कथा, ज्योतिष, आयुर्वेद, व्याकरण, लोक साहित्य, नाटक, सङ्गीत आदि विषयका छन् । धार्मिक दृष्टिकोणबाट यी ग्रन्थहरू हिन्दू र बौद्धधर्म एवं तन्त्र विषयसँग सम्बन्धित छन् । लेख्य सामग्रीको दृष्टिले यी ग्रन्थहरू अधिकांश ताडपत्र, भोजपत्र, नीलपत्र एवं परम्परागत नेपाली कागजमा लेखिएका छन् । हाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा भन्दा ९ दर्शन, ७ भाषा र ११ लिपिका हस्तलिखित ग्रन्थहरू रहेका छन् । त्यस्तै गरी ऐतिहासिक कागजपत्रहरू आदि पनि रहेका छन् । यस्ता ऐतिहासिक कागजपत्रहरूमा गोपालराज वंशावली, भाषा वंशावली, संस्कृत वंशावलीलगायत थुप्रै वंशावलीहरू रहेका छन् । त्यस्तै गरी ऐतिहासिक ठ्याशफूहरू एवम् मध्यकालीन समयको जग्गा जमिनको बारेमा जानकारी दिने ताडपत्रमा लेखिएका भूमिसम्बन्धी तमसुक पनि रहेका छन् ।

२ अभिलेखात्मक सम्पदाको रूपमा शिलापत्रहरू

प्रस्तर(ढुङ्गा) मा खोपेर लेखिएका सामग्रीहरूलाई शिलापत्र भनिन्छ । कागजको आविष्कार हुनुभन्दा अगाडि तथा लिपि लेख्न सिकेपछि विगतको मानवले तत्कालका घटना विवरण, महत्त्वपूर्ण कार्य, राजाज्ञा, प्रशस्ति, दानदातव्य आदिको बारेमा तत्कालीन समयमा विभिन्न भाषा र लिपिमा विभिन्न माध्यममा अभिलेखहरू कुँदाएर राख्ने गरेको पाइन्छ । यसमध्ये प्रस्तरमा कुँदिएका शिलालेखहरू प्रसस्त मात्रामा पाइन्छन् । लेखनका प्राचीनतम् नमुना शिलालेखमा नै पाइने हुनाले पुरालेखनको प्राचीनतम् स्रोत शिलालेख नै हुन् । साधारणतया नरमवस्तुमा लेखिएका सामग्रीहरू चाँडो नाश हुने हुनाले र प्रस्तरमा लेखिएका सामग्रीहरू टिकाउ हुने भएकाले अन्य लिखित वस्तुको तुलनामा शिलालेखका प्राचीन नमुनाहरू प्राप्त हुन सकेका हुन् । प्राचीनकालमा चीरकालसम्म स्थायित्व रहोस् भन्ने अभिप्रायले तत्कालीन घटनाहरू, राजाज्ञाहरू तथा दान दातव्यका कुराहरू यस्ता स्थायी वस्तुरुमा अङ्कित गर्ने चलन पाइन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा अभिलेखात्मक सम्पदाको प्राचीनता हेर्दा ई.पू. तेस्रो शताब्दीतिर भारतीय मौर्य सम्राट अशोकद्वारा स्थापित पश्चिम तराईको लुम्बिनी र निग्लिहवास्थित अशोक स्तम्भलेख नै नेपालमा हालसम्म प्राप्त पहिलो

अभिलेखात्मक सम्पदा (शिलापत्रहरू) हुन्, जसले नेपालको अभिलेखात्मक सम्पदाको इतिहासलाइ ई.पू. तेस्रो शताब्दीसम्म पुऱ्याएका छन् । यसपछिको लामो समयसम्म अभिलेखात्मक स्रोतको अभावमा नेपालको इतिहास प्रष्ट हुन सकिरहेको छैन । दोस्रो शताब्दीतिरको काठमाडौंको माली गाउँमा प्राप्त जय वर्माको मूर्तिको पादपीठको अभिलेखलाई अपवादको रूपमा राखेर भन्ने हो भने केबल पाँचौं शताब्दीदेखिका मात्र अर्थात लिच्छविकालदेखिका अभिलेखात्मक सम्पदाहरू प्राप्त भएका छन् । लिच्छविकालदेखि आधुनिक कालसम्मका देशका विभिन्न भागमा विभिन्न लिपि र भाषामा कुँदिएका अनगिन्ति अभिलेखात्मक सम्पदा (शिलापत्रहरू) प्राप्त भएका छन् । नेपालको अभिलेखात्मक सम्पदाको र यसको सङ्ख्याको दृष्टिकोणबाट काठमाडौं उपत्यका सबैभन्दा धनी रहेको छ । लिच्छविकालमा अविछिन्न रूपमा अभिलेख/शिलापत्रहरू प्राप्त भएका छन् । तर पूर्वमध्यकाल भने यस दृष्टिकोणबाट ज्यादै कमजोर छ । तर पश्चिमी नेपालको खसमल्ल राज्यमा भने पूर्वमध्यकालका महत्त्वपूर्ण शिलापत्रहरू प्राप्त भएका छन् । मध्यकालमा काठमाडौं उपत्यकामा अभिलेखहरू यति राखिएकी हालसम्म तिनीहरूको सही तथ्याङ्क पनि एकिन गर्न सकिएको छैन, अनगिन्ती अभिलेखहरू रहेका छन् । आधुनिक कालमा पनि शिलालेखलगायतका अनगिन्ती अभिलेखहरू प्राप्त भइरहेका छन् । मुलुकभरि छरिएर रहेका अभिलेखात्मक सम्पदाहरूको सङ्ख्या अवस्थिति आदिको बारेमा एकिन हुन नसकिरहेको अवस्था छ ।

नेपालमा यस्ता अभिलेखात्मक सम्पदाहरू कुनै राजाद्वारा राखिएका छन् भने कुनै सर्वसाधारणद्वारा राखिएका हुन्छन् । राजाद्वारा राखिएका शिलालेखहरूमा राजाको यशोगानमा लेखिएका प्रशस्ति, राजकीय घोषणा, राजाद्वारा जारी गरिएका आदेशहरू, प्रशासकीय नियम वा थितिबन्देज वा निगाह, भूमिदान, अनुदान वा अन्य दानदातव्यको विवरण, राजाका युद्ध र कीर्तिको वर्णन, संस्मरण वा शासकहरूबीचको सन्धि जस्ता विषयहरू राजकीय अभिलेखमा प्रशस्त पाइन्छन् । जस्तै कीर्ति वा पुण्य कमाउने उद्देश्यले शिवलिङ्ग, मूर्ति, मन्दिर, ढुङ्गेधारा वा जलद्रोणी चैत्य वा घण्टाको निर्माण गरी स-साना अभिलेख कुँद्ने चलन पहिलेदेखि हालसम्म पनि विद्यमान छ । यस्ता अभिलेखहरू राजा वा सर्वसाधारण जोसुकैका पनि हुन्छन् ।

नेपालमा अभिलेखात्मक सम्पदाको खोज, अध्ययन तथा अनुसन्धान

भारतीय उपमहाद्वीपमा अभिलेखात्मक सम्पदाहरूको खोज अध्ययनको इतिहास हेर्दा सन् १७८५ मा चार्ल्स विल्किन्सले दसौं शताब्दीको बङ्गालको अभिलेख पढे । त्यस्तै सन् १८५८ मा जेम्स प्रिन्सेपले अशोककालीन

शिलास्तम्भका ब्राह्मी लिपि पढेर अभिलेख खोज अध्ययनको जग बसाले । नेपालमा अभिलेखात्मक सम्पदाहरूको खोजी, अनुसन्धान, प्रकाश गर्ने परम्पराको सुरुवातको नालीबेली केलाउँदा यस कार्यको थालीन केवल उन्नाइसौँ शताब्दीको अन्त्यदेखि भएको र वीसौं शताब्दीमा यसको अत्यधिक विकास भएको देखिन्छ । नेपालका अभिलेखहरूका अध्ययन, अनुसन्धान, खोजी एवं पढ्ने कार्यमा प्रारम्भिक चरणमा विदेशी विद्वानहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रह्यो । सन् १८९६ मा फुहररले र सन् १८९९ मा पी.सी. मुखर्जीले लुम्बिनी र निग्लिहवाका अलिभेख पत्ता लगाए र अध्ययन गरे । त्यस समयमा भारतका अभिलेख खोज अनुसन्धान गर्ने पढ्ने कार्य चलिरहेको थियो । नेपालमा भने यस विषयतर्फ बाटो देखाउने विद्वान भारतका भगवानलाल इन्द्रजी हुन् । उनले सन् १९३७ मा नेपालका लिच्छविकालका २३ वटा शिलालेख सङ्कलन गरी छपाए । यसै समयदेखि यस क्षेत्रमा खोजीको बाटो खुल्यो । यसको केही समयपछि सन् १९४३ मा सेसिल वेण्डालले नेपालका चार अरू प्राचीन अभिलेखहरू छपाए, सिल्वाँ लेवीले २१ वटा लिच्छविकालका अभिलेखहरूको व्याख्यासहित छपाए । विदेशी विद्वानहरूको कार्यपछि नेपाली विद्वानहरूको दृष्टि पनि यसतर्फ आकृष्ट हुनथाल्यो । यस कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूमा इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्य, पं.नयराज पन्त, योगी नरहरिनाथ, जनकलाल ढकाल र अरू केही उल्लेखनीय छन् । जसले सन् १९५६ सम्म १८ जति नयाँ अभिलेखहरूका पाठ छपाए । वि.सं २००९ सालदेखि नयराज पन्तको नेतृत्वमा धनबज्र वज्राचार्य, ज्ञानमणि नेपाल र केही युवा इतिहासकारहरू इतिहास संशोधन गर्ने तथा नयाँ नयाँ अभिलेख आदि ऐतिहासिक सामग्रीहरू पत्ता लगाउने र पढ्ने काममा सक्रिय हुन थाले । वि.सं. २०१० सालमा योगी नरहरिनाथ एवम् पं.बुद्धिसागर पराजुलीको प्रयासले संस्कृत सन्देश नामक इतिहास प्रधान मासिक पत्रिका निस्क्यो । यसले पनि प्राचीन अभिलेखहरूको खोजी गरेर छाप्ने काम गर्न थाल्यो । वि.सं. २०१३ सालमा डा.आर. नोलीले ९२ वटा लिच्छविकालका अभिलेखहरूको मूलपाठ र सङ्क्षिप्त परिचयसहितको एक ग्रन्थ निकालेर यस क्षेत्रमा निकै योगदान दिए । पूर्ववर्ती विद्वानहरूले पढेका पाठ शुद्ध्याउने काम र ३९ वटा अप्रकाशित अभिलेख प्रकाशमा ल्याउने सफल प्रयास त्यसमा गरिएको छ । त्यसपछि संशोधन मण्डलमार्फत अभिलेख सङ्ग्रह, पूर्णिमा आदि पत्रिकाहरूमा थुप्रै प्राचीन र मध्यकालीन अभिलेखहरू प्रकाशन हुँदै गए । पछिल्लो कालमा हरिराम जोशी,धनवज्र बज्राचार्य, हेमराज शाक्य, शंकरमान राजवंशी, मोहनप्रसाद खनाल आदि विद्वानहरूको अभिलेखहरूको खोज एवं प्रकाशनमा महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । इतिहासकार धनवज्र बज्राचार्यले वि.सं. २०३० सालमा लिच्छविकालका अभिलेख, २०३७ मा शाहकालका

अभिलेख, २०५६ मा मध्यकालका अभिलेख प्रकाशन गर्नुभएको छ भने २०३० सालमा नै हरिराम जोशीले लिच्छविकालका १७५ वटा अभिलेखहरूको मूल पाठ र टिप्पणी, छापासमेत राखी प्रकाशित गर्नुभएको छ । यसरी पछिल्लो समयमका स्वदेशी विद्वान अनुसन्धानकर्ताहरूले अभिलेखात्मक सम्पदाहरूको अध्ययन अनुसन्धान गरी इतिहास लेख्ने कार्यमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेका छन् ।

अभिलेखात्मक सम्पदाहरूको खोज अनुसन्धानको कार्यमा राष्ट्रिय अभिलेखालयको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । यसले आफ्नो कार्यालय स्थापना पूर्व वीरपुस्तकालयमा हुँदादेखि नै अभिलेखहरूको खोज अनुसन्धान गर्ने तथा आफ्नो सङ्कलनमा रहेका शिलालेखहरूको सूची प्रकाशित गर्दै आएको छ । यसरी मुलुकभरि सङ्कलन गरिएका लगभग ३००० शिलापत्रका उतारहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सङ्ग्रहित छन् ।

अभिलेखात्मक सम्पदाको महत्त्व

नेपालको लगभग पच्चीस सय वर्षको प्रामाणिक ऐतिहासिक विकासक्रममा एवं प्राचीन समयदेखि नै थुप्रै अभिलेखात्मक सम्पदाहरू सिर्जना भए । तथ्यपरक इतिहास निर्माणका लागि ऐतिहासिक महत्त्वका समसामयिक लिखित सामग्री खोज्नुपर्दछ । अतीतका घटनाबारे जानकारी दिने तिथिमितियुक्त सामग्री भएमा त्यो इतिहासका लागि बढी भरपर्दो र प्रामाणिक श्रोत मानिन्छ । लिखित प्रमाण र तिथिक्रम इतिहासका लागि आवश्यक कुरा हुन् । घटना र तथ्यका साथसाथै संवत् र तिथि पाइने हुनाले अभिलेखात्मक सम्पदाहरूमा शिलापत्र विधालाई भरपर्दा तिथियुक्त र समसामयिक लिखित सामग्री मानिन्छ ।

प्राचीन अभिलेखहरूमा उत्कीर्ण गरिएका लिपि, भाषा, कलात्मक मूर्ति एवं श्रृङ्गारिक बुट्टा तथा यी अभिलेखहरूमा उल्लेख गरिएका ऐतिहासिक वंशक्रम र घटनाहरू, शासकहरूका प्रशस्ति र चरित्रहरू, शासन व्यवस्थासम्बन्धी उल्लेखहरू, सामाजिक व्यवस्थाअन्तर्गतका बन्देजहरू, धार्मिक परम्पराका मान्यताहरू, भूमिव्यवस्था, मुद्रा प्रचलन, व्यावसायिक कर, राज्यसीमा, स्थापत्य, मन्दिर निमाण, मूर्ति प्रतिष्ठा, वाणिज्य व्यापार, संवत्, तिथिमितिसम्बन्धी उल्लेखहरू इत्यादि हाम्रा प्राचीन महत्त्वपूर्ण अमूल्य निधि तथा सभ्यता र संस्कृतिका प्रामाणिक सामग्रीहरू हुन्, जसबाट तात्कालिक धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक विषयमा जानकारी पाउन सकिन्छ । यसकारण प्रामाणिक इतिहास तयार पार्न र खोज अनुसन्धान गर्न अभिलेखात्मक सम्पदाको अध्ययन मनन सहयोगी हुन्छ । यस्ता दुर्लभ अभिलेखात्मक सम्पदाहरू तिनको प्राचीनता, विषयवस्तु, भाषा, लिपि, आदिको दृष्टिबाट समेत ज्यादै महत्त्वपूर्ण

छन् । यिनीहरू हाम्रो इतिहासका अकाट्य प्रमाण हुन् । इतिहास र संस्कृतिका संवाहक हुन् । हाम्रो देश, हामी, हाम्रो समाजका पहिचान हुन् । इतिहासले हामीलाई छोडेका महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हुन् ।

ऐतिहासिक कागजपत्र/रेकर्डहरूको पनि अभिलेखात्मक सम्पदाको रूपमा ठूलो महत्त्व रहेको हुन्छ । यस्ता कागजातहरूले सरकारको क्रमिक विकास, सरकारी गतिविधिको ज्ञान गराउँदछन् । विगतका नीति, नियम, योजना आदिको जानकारी गराइरहेका हुन्छन् । यी दुवै प्रकारका अभिलेखहरू देश, समाज, इतिहास, धर्म, सांस्कृतिक, विकास आदि समग्र अवस्थाका बारेमा जानकारी दिने मूल प्रामाणिक स्रोतहरू हुन् । यस्ता रेकर्ड/कागजातहरू देशको प्रशासनिक औजार पनि मानिन्छन् र कुनै पनि देशको प्रगतिको मापदण्ड पनि मानिन्छ । देशको नीति निर्माणमा रेकर्डको ठूलो महत्त्व हुन्छ । दैनिक प्रशासनको क्रममा सिर्जना हुने हुँदा यिनीहरू प्रशासनिक अनुभवका भण्डार हुन् । यदि रेकर्ड व्यवस्थित तरिकाले राखिएको छ भने प्रशासनिक काम छिटोछरितो एवं प्रामाणिक हुन्छ ।

समग्रमा भन्दा देशको इतिहास र संस्कृतिको स्रोतको रूपमा रहेका यस्ता अभिलेखात्मक सम्पदाहरूको थुप्रै महत्त्व हुन्छ ।

अभिलेखात्मक सम्पदाको वर्तमान स्थिति र सङ्कलन

नेपालमा हस्तलिखित ग्रन्थ, अभिलेख, फोटोग्राफ एवं चित्रको रूपमा सरकारी रेकर्डको रूपमा अनगिन्ती अभिलेख सम्पदाहरू सरकारी निकायहरू, अभिलेखालयहरू, पुस्तकालयहरूमा सङ्कलित छन्, कतिपय निजी स्वामित्वमा पनि रहेका छन् भने कतिपय विदेशी संस्था एवं व्यक्तिहरूको सङ्ग्रहमा रहेका छन् ।

अभिलेखात्मक सम्पदाको सङ्कलनमा नेपाल मध्यएशियाकै धनी मानिन्छ । नेपालको इतिहास एवं संस्कृतिको अकाट्य श्रोतको रूपमा रहेका अभिलेखात्मक सम्पदाका थुप्रै विधाहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयको सङ्कलनमा रहेका छन् । आठौं, नवौं शताब्दीदेखि बीसौं शताब्दीसम्मका विभिन्न विषयका ९ दर्शन, ७ भाषा, ११ लिपिमा ताडपत्र, भोजपत्र, नीलपत्र एवं परम्परागत नेपाली कागजमा लेखिएका लगभग ३० हजार हस्तलिखित ग्रन्थहरू तथा ऐतिहासिक कागजपत्रहरू आदि रहेका छन् । यी सबैका अतिरिक्त देशको इतिहास, संस्कृति आदि विषयको पक्का प्रमाणका रूपमा रहेका थुप्रै शिलापत्रका उतार(रविङ) हरू पनि यसको सङ्कलनमा रहेका छन् । केही उल्लेखनीय ग्रन्थहरूमा सद्धधर्म पुण्डरिका (आठौं/नवौं शताब्दी), कारण्यव्यूह (दशौं शताब्दी), देवी महात्म्य अम्विका खण्ड, विष्णु धर्म आदि हुन् ।

हस्तलिखित ग्रन्थहरू देवनागरी, संस्कृत, नेवारी, तिब्बतीयन, हिन्दी, मैथिली, उर्दू भाषामा लेखिएका छन् । विषयवस्तुको दृष्टिले प्राचीन एवं मध्यकालका धार्मिक ग्रन्थहरू परम्परागत कानून एवं नियमहरू, साहित्य, इतिहास, कथा, ज्योतिष, आयुर्वेद, व्याकरण, लोक साहित्य, नाटक, सङ्गीत आदि विषयका छन् । धार्मिक दृष्टिकोणबाट यी ग्रन्थहरू हिन्दू र बौद्धधर्म एवं तन्त्र विषयसँग सम्बन्धित छन् । त्यस्तैगरी शिलापत्रका रविङ्गहरू, ऐतिहासिक कागजपत्रहरू तथा राणाकालीन समयका निजामती किताबखानाका रेकर्डहरू आदि पनि रहेका छन् ।

यसको अतिरिक्त केशर पुस्तकालय, गुठी संस्थान, डिल्लीरमण पुस्तकालय, केन्द्रीय पुस्तकालय, त्रिभूवन विश्व विद्यालय, राष्ट्रिय पुस्तकालय, सङ्ग्रहालयहरू आदिको सङ्कलनमा अभिलेखहरू रहेका छन् । त्यस्तै परराष्ट्र मन्त्रालयको सङ्कलनमा महत्त्वपूर्ण सरकारी रेकर्डहरू, निजामती किताबखानामा निजामति कर्मचारीका रेकर्डहरू, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयअन्तर्गत भूमिसम्बन्धी रेकर्डहरू रहेका छन् । निजी स्रोत र साधनबाट सञ्चालित आसा सफु कुथिमा महत्त्वपूर्ण हस्तलिखित सामग्रीहरू रहेका छन् । विदेशी अभिलेखालय, पुस्तकालयहरूका साथै निजी सङ्कलनमा पनि थुप्रै अभलेखात्मक सम्पदाहरू रहेका छन् । खासगरी १९/२०औँ शताब्दीमा मुख्यतया बेलायतका ब्रायन हडसन, कर्कपेट्रिक, ह्यामिल्टन, सेसिल वेण्डाल, फ्रान्सका सिल्भा लेभी आदिले नेपालका केही हस्तलिखित सामग्री युरोप पुऱ्याएको देखिन्छ ।

यस प्रस्तुतिको उठानमा देशको प्रामाणिक इतिहास निर्माणमा अभिलेखात्मक सम्पदाको रूपमा शिलापत्रको बारेमा चर्चा गरिएको हुँदा यस सन्दर्भमा शिलापत्रको रूपमा रहेका अभिलेखात्मक सम्पदाको अवस्थितिको बारेमा चर्चा गर्नु यहाँ सान्दर्भिक ठान्दछु । अभिलेखालयको स्थापना पूर्व नै शिलापत्रको अध्ययनको थालनीसँगै शिलापत्र उतारको पनि सुरुवात भएको थियो । हाल राष्ट्रिय अभिलेखालयको सङ्कलनमा मुलुकभरिका विभिन्न जिल्लाका लगभग ३००० शिलापत्रका उतारहरू रहेका छन् ।

नेपालका महत्त्वपूर्ण अभिलेखात्मक सम्पदा (शिलापत्र) उतारहरूमा लुम्बिनी भगवान् गौतम बुद्धको जन्मस्थल हो भन्ने तथ्यपूर्ण कुरालाई प्रमाणित गर्ने ई.पू. तेस्रो शताब्दीको सम्राट अशोकले राखेको स्तम्भ लेखको उतार पनि राष्ट्रिय अभिलेखालयको सङ्कलनमा रहेको छ ।

सङ्ख्याको दृष्टिकोणले काठमाडौं उपत्यकामा ठूलो सङ्ख्यामा शिलापत्रहरू प्राप्त भएका छन् र सोहीअनुसार तिनको उतार सङ्ख्या पनि अत्यधिक रहेको छ । त्यस्तै नेपालको प्रामाणिक इतिहासको महत्त्वपूर्ण स्रोतको रूपमा रहेको

संवत्, तिथिमिति, राजाको नाम उल्लेख भएको समग्रमा प्रथम ऐतिहासिक राजाको रूपमा एउटा स्वतन्त्र शाकमा हुनुपर्ने सम्पूर्ण लक्षणसहित लिच्छवि राजा मानदेव र तात्कालीन नेपालको बारेमा जानकारी दिने संवत् ३८६ (वि.सं. ५२१) चाँगुनारायण मन्दिरको राजा मानदेवको शिलापत्रको उतार यसको सङ्कलनमा रहेको छ। साथै बसन्तदेव, शिवदेव-अंशुवर्मा, अंशुवर्मा, नरेन्द्रदेव लगायतका लिच्छविकालका शासकहरूका लिच्छविकालीन नेपालको विभिन्न पक्षहरूको बारेमा प्रकाश पार्ने वि.सं. ५३३ देखि ७३६ सम्मका महत्त्वपूर्ण शिलापत्रको उताहरू यहाँ सङ्कलनमा रहेका छन्। लिच्छवि राजाहरूको पुरा वंशावलीको बारेमा उल्लेख भएको नेपालको इतिहासको महत्त्वपूर्ण कुराहरूको बारेमा प्रकाश पार्ने लिच्छवि राजा जयदेव द्वितीयको संवत् १५७ (वि.सं. ७९०) को पशुपतिको शिलापत्रलगायतका थुप्रै लिच्छविकालका महत्त्वपूर्ण शिलापत्रका उतारहरू पनि यहाँ सङ्कलित छन्।

नेपालको इतिहासमा पूर्वमध्यकालका सीमित मात्रामा शिलापत्रहरू प्राप्त भएका छन्। तीमध्ये गुणकाम देवको ने.सं. १०७ को रुद्र देवको ने.सं. १३३ का, आनन्द देवको ने.सं. २३८ को, अमृत देवको ने.सं. २९६ को देखि लिएर त्यस समयका विभिन्न पक्षहरूको बारेमा प्रकाश पार्ने शिलापत्रहरू त्यस्तै बङ्गालका समसुद्दीन इलियसले काठमाडौं उपत्यकामा विध्वंस मच्चाएको घटनाको बारेमा उल्लेख भएको जयार्जुन देवको स्वयम्भूको ने.सं. ४९२ को शिलापत्रलगायत तत्कालीन समयका अन्य घटना, विषय उल्लेखित शिलापत्रका उतारहरू यहाँ रहेका छन्।

पृथ्वी मल्लको वि.सं. १४१४ को दुल्लुको नेपाली भाषाको कीर्तिस्तम्भ लेख पश्चिमी नेपालमा शासन सञ्चालन गर्ने खसमल्ल राजाहरूको वंशक्रमको बारेमा जानकारी दिने महत्त्वपूर्ण अर्थात् एउटै मात्र स्रोत सामग्रीको रूपमा रहेका शिलापत्रको उतार पनि यहाँ सुरक्षित छ।

नेपालको इतहिासको विभिन्न महत्त्वपूर्ण पक्षहरूको बारेमा प्रकाश पार्ने र काठमाडौं उपत्यकामा मध्यकालमा शासन सञ्चालन गर्ने अधिकांश मल्ल राजाहरूका शिलापत्रका उतारहरू पनि यहाँ रहेका छन्। मल्ल राजाहरूका शिलापत्रहरूमा कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्लका शिलापत्रहरू अत्यधिक मात्रामा रहेका छन्। मल्लकालका प्रायः अधिकांश शिलापत्रहरू विभिन्न मठ, मन्दिर, स्तुप, चैत्य, विहार, पाटी, पौवा, ढ्योछैं, सत्तल, धारा आदि निर्माण, जीर्णोद्वार, मर्मत सम्भार, मूर्ति स्थापना, दान, नीत्य, नैमित्तिक पूजा सञ्चालनका लागि गुठी जग्गा राखेका आदि व्यहोराका राजा एवं राजपरिवार, उच्च पदस्थ पदाधिकारीदेखि सर्वसाधारणसम्मले राखेका शिलापत्रका उतारहरू रहेका छन् र प्रायः सोही व्यहोराका शाहकालका थुप्रै शिलापत्रका उतारहरू

पनि यहाँ सङ्कलनमा रहेका छन् ।

यस्तैगरी यस लेखमा माथि उल्लेख गरिए जस्तै अन्य प्रकृतिका अभिलेखात्मक सम्पदाहरू जस्तो ऐतिहासिक कागजपत्र/रेकर्डहरूको वर्तमान स्थिति पनि नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालयहरू, संवैधानिक अङ्गहरू, विभागहरू (जस्तै भूमिसुधार मन्त्रालयअन्तर्गत मालपोत कार्यालय डिल्लीबजार, गुठी संस्थान, नापी विभाग, सर्वोच्च अदालत आदि) आदिले आफूले सिर्जना गरेका चल्ती एवं बेचल्तीका रेकर्डहरू आफैँले व्यवस्थित गर्दै आएका छन् ।

अभिलेखात्मक सम्पदाको संरक्षण व्यवस्थापनका समस्या एवं चुनौतीहरू

अभिलेखात्मक सम्पदाहरू देशको दूरदराज कुना काप्चामा पनि पाइन्छन् । वर्तमान अवस्थामा सरकारले ती सबैको व्यवस्थापनमा दृष्टि पुऱ्याउन नसकिरहेको अवस्था छ । यस्ता सम्पदाहरू छरिएर रहेका हुँदा पत्ता लगाउन नै गारो हुन्छ । विकट ठाउँमा भएमा खोजी अध्ययन अनुसन्धान गर्न पुग्न कठिन हुने, कतिपय असुरक्षित अवस्थामा हुने, मानिसहरूले उठाएर लगी दुरुपयोग पनि गरेको हुनसक्ने हुन्छ । खिइएको, खण्डित भएको र कहिलेकाहीँ हराएको हुनसक्ने हुन्छ । यसको लिप्यन्तर र भाषान्तर गर्न दक्ष जनशक्तिको अपर्याप्ततासमेत रहेको छ । ताडपत्र मा लेखिएका कतिपय हस्तलिखित ग्रन्थहरू अति जिर्ण छन् र संरक्षणको पर्खाइमा छन् । यस्ता सम्पदाहरूको सुदृढीकरण र आधुनिक वैज्ञानिक संरक्षण व्यवस्थाका लागि छुट्टै अभिलेखसम्बन्धी दीर्घकालीन राष्ट्रिय नीतिको अभाव रहेको छ । देशभरि छरिएर रहेका यस्ता सम्पदाहरू कहाँकहाँ छन्, कस्तो अवस्थामा छन्, देशभरि कति सङ्ख्यामा छन् आँकलन गर्न सकिएको छैन, जसको एउटा राष्ट्रिय सूची तयार हुन सकेको छैन । अलिभेखात्मक सम्पदा रहेका अन्य निकायहरूमा वैज्ञानिक व्यवस्थापनको पूर्वाधार, जनशक्ति, प्रविधिबिना नै अभिलेख राख्ने जोखिम उठाइरहेको अवस्था छ ।

२०७२ वैशाख १२ गतेको भूकम्पको असरले केशर पुस्तकालय रहेको केशर महल भत्किदा यहाँका अभिलेखात्मक सम्पदामा पनि असर गरेको छ । त्यस्तै केन्द्रीय पुस्तकालयमा पनि क्षति पुगेको एवं डिल्लीबजार मालपोत कार्यालय भवन भत्कन गएको हुँदा यी स्थानहरूमा रहेका अभिलेखात्मक सम्पदाहरू जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका छन् । यस्ता सम्पदाहरूको संरक्षण कार्य राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्षेत्रमा पर्न सकेको छैन । जसले गर्दा पर्याप्त बजेट, समन्वय र सहयोग विस्तार गर्न सकिएको छैन । साथै अभिलेखात्मक सम्पदाको भण्डार रहेको नेपालको एक मात्र कानूनी रूपमा जिम्मेवार निकाय राष्ट्रिय अभिलेखालयलाई सर्वोच्च अदालतको आवश्यकता

पूर्तिको लागि हालको स्थानबाट अन्यत्र स्थानान्तरण गर्ने भन्ने जानकारी हुन आएको छ । यदि स्थानान्तरण गर्नुपर्ने भयो भने स्थानान्तरणको क्रममा अति जिर्ण अवस्थामा रहेका ताडपत्रमा लेखिएका कतिपय हस्तलिखित ग्रन्थहरू नाश हुनसक्ने उच्च जोखिम पनि रहेको छ ।

अन्त्यमा

हाम्रो राष्ट्रको अमूल्य निधिको रूपमा हस्तलिखित ग्रन्थहरू, शिलापत्रहरूलगायतका अभिलेखात्मक सम्पदाहरू रहेका छन् भने त्यस्तैगरी ऐतिहासिक कागजातहरू । यिनीहरू इतिहास र संस्कृतिका अकाट्य स्रोत भएको हुँदा प्रामाणिक इतिहास तयार पार्न, खोज, अध्ययन एवं अनुसन्धान गर्न विभिन्न अभिलेखहरूको अध्ययन गरी त्यसका आधारमा घटनाक्रमको तुलनात्मक विवेचना गरी इतिहासलाई सत्य तथ्य वास्तविक बनाउने परिपाटीको विकास गर्नु आवश्यक छ भने यसका अतिरिक्त यिनमा अनुसन्धानात्मक, प्रमाणात्मक तथा सूचनात्मकलगायत विविध महत्त्व पनि रहेको हुन्छ । यस्ता सम्पदाहरू अनुसन्धानकर्ताहरू, भविष्यका सन्तति र सरकार आफैंका लागि आवश्यक परिरहने प्रकृतिका हुन्छन् । तसर्थ यस्ता सम्पदाको सुरक्षा र संरक्षण गरी प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गरी अभिलेखात्मक सम्पदाको जगेर्ना गर्नु अहिलेको प्रमुख आवश्यकता हो । यो क्षेत्रमा लाग्ने अनुसन्धानकर्ता, विद्वान, जिज्ञासु सबैले यसमा पहल गर्नु आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अभिलेख संरक्षण ऐन, २०४६ ।
- खनाल, मोहनप्रसाद, २०३०, मध्यकालीन अभिलेख, काठमाडौं ।
- जोशी, हरिराम, २०३०, नेपालको प्राचीन अभिलेख, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, कमलादी, काठमाडौं ।
- प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३
- डंगोल, बलरामदास, २०४१, अभिलेख, राष्ट्रिय अभिलेखालय र नेपाल, वर्ष २, अङ्क २, राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौं ।
- बज्राचार्य, धनबज्र ,२०३०, लिच्छविकालका अभिलेख, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि.वि., कीर्तिपुर, काठमाडौं ।
- श्रेष्ठ, टेकबहादुर, २०३७, शाहकालका अभिलेख, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि.वि., कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

- बज्राचार्य, धनबज्र, २०५६, मध्यकालका अलिभेख, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि.वि., कीर्तिपुर, काठमाडौं ।
- भट्टराई, सुभद्रा, २०६६, राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सङ्कलित शिलापत्र उतारः एक सिंहावलोकन, अभिलेख, वर्ष २७, अङ्क २७, राष्ट्रिय अभिलेखालय ।
- राजवंशी, शंकरमान, २०५९, नेपाली लिपि विकास, श्यामसुन्दर राजवंशी, काठमाडौं ।
- राष्ट्रिय अभिलेखालय, २०२७, कान्तिपुर शिलालेख सूची, राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौं ।
- राष्ट्रिय अभिलेखालयको सङ्कलनमा रहेका काठमाडौं उपत्यकालगायत अन्य क्षेत्रको शिलापत्र उतारहरू ।
- राष्ट्रिय अभिलेखालय, २०२०, भक्तपुर शिलालेख सूची, राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौं ।
- रेग्मी, डा. दिनेशचन्द्र, २०६०, पुरालेखन र अभिलेख, हिमालयन बुक स्टल, डिल्लीबजार, काठमाडौं ।
- UNESCO, 2003, Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritge, United National Educational Scientific and Cultrual Organization, Paris.
- UNESCO, 1972, Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage.

लुम्बिनीको पुरातात्त्विक अवशेष र बौद्ध वातावरण

बसन्त महर्जन
अनुसन्धानकर्ता

परिचय

गौतम बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी, बोधिलाभस्थल बोधगया, प्रथम धर्मचक्रप्रवर्त्तन स्थल सारनाथ र महापरिनिर्वाणस्थल कुशीनगरलाई बौद्धहरू अत्यन्त संवेदनीय स्थल मानी चारधामका रूपमा लिन्छन् । त्यसमा लुम्बिनी एक स्थलबाहेक अरू सबै वर्तमानमा भारतको सरहदभित्र पर्दछन् भने नेपालको सरहदभित्र रहेको लुम्बिनी संयुक्त राष्ट्रसङ्घअन्तर्गत युनेस्कोको विश्व सम्पदा सूचीमा सन् १९९७ देखि सूचीकृत छ ।

गौतम बुद्धको जन्म ई. पू. ५६३ वैशाख पूर्णिमाको दिन भएको हो[1] । बुद्ध जन्मस्थल भएकै कारण लुम्बिनीप्रति समस्त बौद्धहरूमा उच्च आदरभाव रहेको पाइन्छ । कालान्तरमा यो बौद्ध तीर्थ स्थलकै रूपमा विकसित हुँदा समय समयमा निर्माण भएका संरचनाहरू पनि बढ्दै गए । पूर्वमौर्य कालदेखि गुप्त कालसम्म स्तूप तथा विहार आदि निर्माण गर्ने गरेको साक्षी प्रमाणको रूपमा पुरातात्त्विक अवशेषहरू अझै देख्न पाइन्छ । कतिपय अवशेष जमिनमुनि नै रहेका छन् भने कतिपय उत्खननपछि सबैले देख्नेगरी संरक्षण गरेर राखिएका छन् । जन्मस्थल मात्रै भए यो बौद्ध धार्मिक स्थलका रूपमा रहन्थ्यो तर इतिहास अध्ययनका लागि श्रोत सामग्रीका रूपमा रहेका पुरातात्त्विक सामग्रीहरूका कारण यो ऐतिहासिक तथा पुरातात्त्विक स्थल पनि भएको छ । तर केही कालखण्ड विस्मृतिको गर्भमा पनि पुरियो । ईसाको उन्नाइसौं शताब्दीतिर यो खोजीकै विषय पनि बन्यो । तर १८९७ डिसेम्बरमा डा. ए.

1. जन्म सालका सम्बन्धमा केही मतभेद भए पनि इतिहास सम्बद्ध अध्येताहरू ई.पू. ५६३ र अन्य वर्ग ई.पू. ६२३ वा अन्य साललाई लिन्छन् ।

फुहररले अशोकस्तम्भ र त्यसमा कुँदिएको शिलालेख प्राप्त गरेपछि लुम्बिनी पत्ता लाग्यो । साढे चार हरफमा भएको ९० अक्षरको उक्त शिलालेखमा ' हिदबुधजाते सक्यमुनि ति' र 'लुंमिनी गामे' शब्द उल्लेख भएबाट लुम्बिनी यही ठाउँ हो भनेर निर्क्योल गर्न सकिएको हो । त्यसपछिका अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा थुप्रै कुराहरू उजागर भइसकेका छन् ।

प्रस्तुत लेख लुम्बिनीको परिचय वा पुरातात्त्विक अध्ययन होइन । लुम्बिनी क्षेत्रमा भएका पुरातात्त्विक अवशेषहरू कसरी जोखिममा रहेका छन् भन्ने कुरा खोतल्नु नै यसको मुख्य चासो वा विषय हो । यहाँ देखिने बौद्ध वातावरणको अभाव पनि चासोको विषय हो । झट्ट हेर्दा यस कार्यपत्रले नकारात्मक कुरालाई मात्र समेटेको वा एक पक्षीय रहेको आरोप लाग्न सक्छ । लुम्बिनीमा सकारात्मक काम कुराहरू पनि थुप्रै छन् । ती सकारात्मक कुरालाई नछोई नकारात्मक पक्षमा मात्र केन्द्रित हुनुको खास कारण विषयान्तर नहुनका लागि हो । कार्यपत्रलाई लुम्बिनीको सामान्य परिचयबाट सुरु गरिएको छ । परिचयपछि यसलाई पुरातत्त्व र बौद्ध वातावरण गरी दुई भागमा बाँडेर त्यसअन्तर्गत विभिन्न उपशीर्षकमा चर्चा गरिएको छ र अन्त्यमा निष्कर्ष दिई टुङ्ग्याइएको छ ।

१. पुरातत्त्व

मार्कर स्टोन

लुम्बिनी क्षेत्रमा सबभन्दा महत्त्वपूर्ण पुरातात्त्विक अवशेषको रूपमा अशोक स्तम्भ, त्यसमा उत्कीर्ण अभिलेख र जन्म सङ्केतशिला (मार्कर स्टोन) हो । अभिलेखमा रहेको एउटा वाक्यांश 'सिलाविगडभीचा' सोही मार्कर स्टोन'सँग सम्बन्धित छ । यसलाई विभिन्न व्यक्तिले विभिन्न अर्थ लगाउने क्रममा एउटा बौद्धिक विवादले ठाउँ पाइरहेको थियो । यसको अर्थ वा अनुवाद डा. ए. फुहरर[2], बुलर[3], भी.ए. स्मिथ'[4], जनार्दन भट्ट[5], हुल्त्स[6], राधाकुमुद

2 . And he caused to be made a stone (capital) representing a hourse (Fuhrer 1972:9)

3 . He caused to be made a stone (slab) bearing a big sun (?) (Buhler 1898:4)

4 . A Stone bearing a horse was caused to be made (Smith 1998:211)

5 . इसलिये यहाँ पत्थरकी एक प्राचीर स्थापित की गयी (भट्ट १९२३:३८१)

6 . (He) both caused to be made a stone bearing a horse (Hultzsch 1925)

मुखर्जी[7], डी.सी. सरकार[8], राधा गोविन्द बसाक[9] र राजबली पाण्डेय'[10] ले बेग्लाबेग्लै गरेका थिए । यी अनुवादहरूलाई पुरातत्त्व विभागसम्बद्ध शुक्रसागर श्रेष्ठले मायादेवी मन्दिर उत्खनन हुनुपूर्व भएको भन्दै उक्त उत्खननपछि पुरातत्त्व विभागले गरेको अनुवादलाई अगाडि सारेका छन् (श्रेष्ठ २०६०) । सिद्धार्थ जन्ममूर्ति अवस्थित ठाउँबाट उत्खनन गर्दै जाँदा १६ फिटमुनि एउटा शिला बडो जतनसाथ राखिएको पाइयो र 'सिलाविगडभीचा' अभिलेखले यही ढुङ्गालाई सङ्केत गरेको मान्दै पुरातत्त्व विभागले नयाँ अनुवाद प्रस्तुत गरेको हो । सो अनुसार पुरातत्त्व विभागको नयाँ अनुवाद, 'अव्यवस्थित अवस्थामा रहेको शाक्यमुनि बुद्धको खास जन्मस्थल सङ्केतक शिलालाई व्यवस्थित बनाए' भयो ।

पुरातत्त्व विभागको उक्त अनुवादलाई यसरी अर्थ विस्तार गर्न सकिन्छ–

गौतम बुद्धले ई.पू. ५२८ मा बोधगयामा बुद्धत्व प्राप्त गरेपछि उनको सम्बन्धमा हरेक पक्षका मानिसहरूमा जिज्ञासा उठ्नु स्वाभाविक नै भयो । खोजबीन गर्न र सम्झनामा राख्न थाले । 'भगवान्को जन्म कहाँ भएको ?' भन्ने प्रश्नमा 'लुम्बिनी वन' मात्रै जवाफले तिनीहरूको चित्त बुझेन । लुम्बिनी वनभित्र कहाँ ? यहाँ हो कि त्यहाँ ? भन्ने स्थलबिन्दू र सूक्ष्म प्रश्नको जवाफमा 'यहाँ' भनी नजिकैबाट प्रष्टसँग देखाउनु पर्ने भयो । शालवृक्षमुनि मायादेवीले ई.पू. ५६३ को वैशाख पूर्णिमाका दिन बोधिसत्व सिद्धार्थलाई जन्म दिएकी थिइन् । अझ स्पष्ट शब्दमा भन्नुपर्दा सिद्धार्थको जन्मपूर्व नै यो ठाउँ पूज्य थियो । तत्कालीन समाजमा यक्षको पूजा हुन्थ्यो जुन गैरवैदिक हो । गैरवैदिक परम्परा रहेको शाक्य घरानाको उक्त स्थलमा सम्भवतः कुलपूजा हुन्थ्यो र कुलपूजा हेतु नै मायादेवी लुम्बिनी पुगेकी हुन्, न कि प्रथम सन्तान पाउन माइती देवदह । लुम्बिनीमा कुलपूजाकै क्रममा अचानक शिशुको जन्म भयो (महर्जन २०१३:१२) । सुरुमा यो स्थल यक्ष देवताको पूजास्थल तथा प्राकृतिक वनवाटिका मात्रै थियो । गौतम बुद्धको जन्मभन्दा सयौं वर्षअघिको वास्तुसंरचना भेटियो भन्ने हालैको समाचार सम्भवतः सोही पूजास्थलसँग सम्बन्धित छ ।[11] सिद्धार्थ जन्मेको ३५ वर्षपछि मानिसहरूले यसलाई बुद्ध जन्मस्थलको रूपमा पनि लिन थाले । त्यसको ४५ वर्षपछि महापरिनिर्वाणको

7 . यहाँ एक शिला-विग्रह बनवाया (मुखर्जी १९७४:१६८)

8 . He caused to be built a stone wall around the place (1937:69)

9 . A female –ass was caused to be carved out of ston (Basak 1959:149)

10 . पत्थरकी दृढ दीवार यहाँ बनायी गयी (पाण्डेय २०२२:१८९)

11 . हालै डुरहाम युनिभर्सिटी, पुरातत्त्व विभाग र लुम्बिनी विकास कोषको संयुक्त आयोजनामा भएको उत्खनन

अलिअघि मात्रै स्वयं बुद्धले भिक्षु आनन्दलाई तथागतको जन्मस्थल (लुम्बिनी) एक संवेजनीय स्थलको रूपमा हुने बताएका थिए[12]। त्यसपछि बौद्धहरू लुम्बिनी पुग्ने र श्रद्धा व्यक्त गर्न थाले । यो क्रम बढ्दै गयो । बुद्धको जन्म 'यताउता होइन, यहीँ भएको हो' भनी सङ्केत दिन एउटा शिला स्थापना पनि गरियो । उक्त ठाउँप्रति मानिसहरूमा कतिसम्म श्रद्धा थियो भन्ने ज्वलन्त उदाहरण ईसाको तेस्रो शताब्दीमा मौर्य सम्राट अशोकमा सो सङ्केत शिलामा नै पनि श्रद्धा जागी त्यसलाई इँटाको सात तहमाथि राखी चारैतिर पर्खाल उठाई संरक्षण गरे । ठाउँ ठाउँमा ठूलाठूला शिलास्तम्भहरू नै बोकाएर लगी स्थापना गर्न सक्ने सम्राटले उक्त सानो शिलालाई हटाई त्यसको ठाउँमा अरू नै कुनै वस्तुको सङ्केत चिन्ह राख्न सक्थे तर गरेनन् । पछिल्ला पुरातात्त्विक गतिविधिहरू पनि सोही मार्कर स्टोन परिपरि नै रहेको बुझिन्छ । मायादेवी मन्दिरको उत्खननको क्रममा १६ वटा च्याम्बरको एउटा संरचना दृष्टिगोचर भयो र च्याम्बर नम्बर २ मा यो मार्कर स्टोन प्राप्त भएको हो । ७०×४० ×१० सेन्टिमिटर नाप रहेको (रिजाल १९९८:५) मार्कर स्टोन उत्खननमा संलग्न प्रमुख पुरातत्त्वविद् उएसाकाका अनुसार यो स्थानीय जातको ढुङ्गा हो । तर यो ढुङ्गा लुम्बिनीभन्दा पूर्व बुटवलको तिनाउ नदी वा त्यसको छेउछाउमा पाइने चुरे बलौटे प्रकृतिको रहेको छ र सम्भवतः त्यहींबाट ल्याएर यहाँ राखिएको हुनुपर्छ (महर्जन २००५:५४) ।

अशोक स्तम्भमा रहको अभिलेखको एक भाग 'सिलाविगडभीचा'को अर्थ खुलाउने थप पुरातात्त्विक महत्त्वको वस्तु मार्कर स्टोन पाउनु खुशीको कुरा हो साथै यसले पछि समस्या पनि खडा गरिदियो । त्यत्रो महत्त्वको कुरा पाएपछि अब त्यसलाई के गर्ने भन्ने प्रश्नले सही निकासा पाउन नसक्दा अन्यौल भएको थियो । यस विषयमा पटक पटक ठूलो सानो छलफल भयो । सक्कली जन्मशिला छोपेर त्यसको प्रतिकृतिमा मात्र पूजा गराउने योजना जापानी पक्षको थियो तर त्यसलाई अस्वीकार गरी बुलेट प्रूफ शिसाभित्र राखेर हाल सार्वजनिक प्रदर्शनमा राखिएको छ ।

'मार्कर स्टोन'लगायत अन्य पुरातात्त्विक अवशेष

एउटा पुरातात्त्विक ढिस्कोलाई संरक्षणको क्रममा इँटाले छोपिँदा बनेको आकारलाई मायादेवी मन्दिर नामाकरण गरिएको हो । सो ढिस्कोको उत्खननपछि उजागर भएको भग्नावशेषलाई जस्ताको तस्तै राखी पूर्ववत् आकारले छोप्ने कार्य वर्तमानमा भइरहेको छ । यहाँभित्र रहेको 'मार्कर स्टोन'लगायत अन्य पुरातात्त्विक अवशेषहरू के कस्तो गर्ने भन्ने प्रश्नले पनि सही निकाशा पाएको

12 . महापरिनिर्वाण सूत्र

थिएन भने यही प्रश्नलाई वर्तमानमा पनि उठाइरहनुपर्ने स्थिति छ ।

पुरातात्त्विक वस्तुहरू अध्ययनका लागि उत्खनन गरिन्छन् । त्यसलाई सही वैज्ञानिक रेकर्ड गरी राखी पुनः पुर्ने, उचित तरिकाले खुल्ला प्रदर्शनमा राख्ने, पुनः निर्माण गर्ने वा प्राप्त सामग्रीहरू सङ्ग्रहालयमा पठाउने गरिन्छ । के गर्ने भन्ने सवालमा विभिन्न स्थिति र परिस्थितिलाई पनि मध्यनजर गरिन्छ । लुम्बिनीका सवालमा प्राप्त अवशेषलाई त्यहीँ राखी सार्वजनिक प्रदर्शन हेतु खुल्ला सङ्ग्रहालयको रूप दिएको छ । तर त्यसलाई सङ्ग्रहालय भनिएको छैन । यो स्थलको प्रयोजन खुल्ला सङ्ग्रहालयको रूपमा मात्रै पनि छैन । लुम्बिनीको तीर्थाटन गर्न आउने संसार भरका बौद्धहरू यहाँ आफ्नो आस्थाअनुसार कोही श्रद्धा व्यक्त गरेर जान्छन् त कोही एकै क्षण भएपनि ध्यानमा बस्छन् । अरू सर्सर्ती हेर्छन्, जान्छन् । १५ वटा च्याम्बरलाई देखाएर कसैले केही सोध्दा जवाफ दिन सकिने अवस्था छैन । पुरातत्त्व तथा वास्तुशास्त्रीका लागि यो जिज्ञासाको थुप्रो मात्रै हो । सर्वसाधारणका लागि माटो, इँटा र गारोभन्दा बढी केही होइन भन्नु अतिशयोक्ति हुँदैन । पुरातत्त्वसम्बद्ध व्यक्तित्वहरू नै अलमलमा परिरहेको कुरा खुल्लमखुल्ला देखाई सर्वसाधारणलाई के बुझाउन खोजको हो, बुझिसक्नु छैन । विद्यार्थीलाई ती कुरा देखाएर पुरातत्त्वको ज्ञान दिन वा विषयप्रति अभिरुची जगाउन खोजेको हो भने पनि यो उद्देश्यअनुसारका प्रदर्शनहरू पर्याप्त छैन । यसरी खुल्ला प्रदर्शनीमा राख्नु सुरक्षाको दृष्टिले कति उचित छ भन्ने प्रश्न एउटा सम्वेदनशील कुरा पनि हो । इँटामा लेउ लागेका छन् । मार्कर स्टोन नै पनि लेउ लागेको हो वा बिजुलीको प्रकाश परेर, हरियो देखिन्छ । त्यहाँ प्राकृतिक रूप छैन । पर्यटकहरू 'मार्कर स्टोन' तथा वरिपरि पुरातात्त्विक स्थलमा पैसा चढाएर जान्छन्, जुन पुरातात्त्विक दृष्टिले गलत हो । साथसाथै बौद्ध भावना वा वातावरणअनुकूल पनि छैन ।

मायादेवी मन्दिर भनिएको ठाउँ वास्तवमा गौतम बुद्ध जन्मस्मारक हो । मायादेवी मन्दिर नाम केही दशकअघि मात्रै नामाकरण भएको हो । मन्दिरको साधारण अर्थअनुसार मायादेवी मन्दिरको स्वरूपमा छैन पनि । यो नाम किन र कसरी राखियो, राख्नेहरूले नै जानून् । तर यसको अवस्थिति वा नामाकरणले लुम्बिनीमा अस्वाभाविक र अजीवको दृष्य सिर्जना गरेको छ ।

हाल मायादेवी मन्दिर भनिएको ढिस्कोको सर्वप्रथम उत्खनन गर्ने पी.सी. मुखर्जी हुन् र त्यहाँ उनले प्रचलित वास्तुशास्त्रअनुसारको सप्तरथ शैलीको मन्दिर रहेको कुरा प्रकाशमा ल्याए (१९९६:१२०) । सो सम्बन्धी यावत कुराको अभावमा अब सोही मन्दिरको पुनः निर्माण सम्भव छैन । बाँकी संरचनाको अर्थ पनि बुझ्न सकिएको छैन । यस अवस्थामा ती जम्मैलाई पुरातात्त्विक भावनाअनुकूल वैज्ञानिक तवरले पुनः जमिनमुनि छोपेर सुरक्षित गर्न सकिन्छ ।

बौद्ध धर्मले भौतिक संरचनालाई भन्दा शान्त प्राकृतिक वातावरणलाई जोड दिन्छ। यस अवस्थामा त्यस वरिपरि प्राकृतिक वातावरण दिई ध्यान साधनायोग्य बनाउँदा बौद्ध धार्मिक वातावरणको पनि प्रचुर मात्रामा सिर्जना हुनजान्छ।

भग्न अशोक स्तम्भ

मौर्य सम्राट अशोकले बुद्धसँग सम्बन्धित ठाउँहरूको भ्रमण मात्रै गरेनन्, तत्तत् ठाउँमा धार्मिक गतिविधि पनि गरेको पाइन्छ। एउटा उल्लेख्य कार्य ती ठाउँहरूमा सम्झनाका लागि पाषाण स्तम्भहरू खडा गर्नु पनि हो। अशोक लुम्बिनीमा ई.पू. २४९ मा पुगेको देखिन्छ तर स्तम्भहरू भ्रमणपछि समय मिलाएर ल्याइपुऱ्याएको र आरामसाथ खडा गरेको बुझिन्छ। त्यसमा अङ्कित अभिलेख पनि लुम्बिनीमा पुऱ्याइसकेपछि लेखिएको नभई उतैबाट अङ्कित गरेर ल्याइएको हो।

सम्राट अशोकका स्तम्भहरू नेपाल, भारत, पाकिस्तान तथा अफगानिस्तानका विभिन्न ठाउँमा विभिन्न नापमा पाइएका छन्। गोटिहवा, निग्लिहवा, सारनाथ लगायतका स्तम्भहरू पनि भग्न अवस्थामा छन्। लुम्बिनीस्थित स्तम्भकै माथिल्लो भाग पनि भाँचिएको अवस्थामा छ। यी सबै समयको चक्रले भग्न भएका हुन् दोष कसैको छैन।

लुम्बिनी पुग्ने चिनियाँ यात्रीहरूमा ज्ञात नामअनुसार पहिलो लि-ताओ-युंग (ईसं. २०९) हुन् भने त्यसपछि सेङसाई (चौधौँ शदी), वाइ यु-चिन (ई.सं. ३७८-३८३), फाहियान (ई.सं. ४०३), भिक्षु नरेन्द्र यश, ह्वेनसाङ (ई.सं ६३६), फांग चिन, चे-मोङ, इ-चिङ, ह्वेन-चु आदिले अशोकस्तम्भ देखेका थिए। ह्वेनसाङ पुग्दासम्ममा अशोकस्तम्भ भाँचिसकेको थियो। सुनेका आधारमा उनले स्तम्भ अग्लो रहेको र टुप्पोमा घोडाको एउटा मूर्ति भएको व्यहोरा उल्लेख गरेका छन्। पछि एउटा द्वेषी नागले हानेको चट्याङ्ले यो स्तम्भको बीच भागमा चिरा परी भुइँमा पर्न गएको भन्ने उल्लेख पनि पाइन्छ। उनले स्तम्भमा रहेको अभिलेखबारे कुनै जानकारी दिएका छैनन् तर उनीपछि पुग्ने अर्का चिनियाँ यात्री फंग- चिनले स्तम्भको उल्लेख गर्दै यसको विषय बुद्धजन्मसँग सम्बन्धित छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् (भिक्षु १९९८:५३)। लुम्बिनीस्थित यस स्तम्भका सम्बन्धमा ह्वेनसाङपछि एकैबाजी चौधौं शताब्दीमा पुग्नुपर्दछ। यस बेलासम्ममा बाँकी स्तम्भको पनि धेरै भाग माटोले पुरिसकेको बुझ्न सकिन्छ। स्तम्भको माथिल्लो भागमा 'ऊँ मणिपद्मे हुँ। श्रीरिपुमल्लश्चिरञ्जतुः, संग्राम(म)ल्ल जयः' लगायत थुप्रै अरू अक्षर र ग्राफिटीहरू कुँदिएको देख्न पाइन्छ। ती ग्राफिटी बाङ्गाटिङ्गा छन्। एउटा स्पष्ट सन्देश दिने अभिलेख रिपुमल्लको मात्रै हो। यसबाट खश साम्राज्यका

राजा रिपु मल्ल यहाँ तीर्थाटनमा आएको बुझिन्छ ।

निग्लिहवास्थित ढलेको अशोकस्तम्भमा कुँदिएको रिपु मल्लको अभिलेख र लुम्बिनीको स्तम्भमा कुँदिएको अभिलेखको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा दुवै स्तम्भको अवस्थिति बुझ्न मद्दत गर्दछ । निग्लिहवामा कुँदिएको अक्षर सफा छ, अलि बिस्तारै आरामका साथ लेखेको भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । तर यसको तुलनामा लुम्बिनीको अभिलेख कुँदाई भद्दा र बाङ्गोटिङ्गो छ । अन्य अभिलेखहरूको गति पनि उस्तै छ । यसको अर्थ हो, त्यति बेलासम्ममा निग्लिहवाको स्तम्भ टुक्रिएर भुइँमा परेकाले आरामका साथ बसेर लेख्न पाएका थिए । तर लुम्बिनीमा लेखकलाई त्यस्तो मौका मिलेन, उभिएरै कुँदेको देखिन्छ । अशोकको अभिलेख भागभन्दा माथिसम्म नै माटोले छोपिसकेको थियो र एउटा मान्छे उभिएर जहाँसम्म अक्षर कुँद्न सकिन्थ्यो त्यहाँसम्म रिपु मल्लको अभिलेख लेखिएको थियो ।

गौतम बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी भन्ने कुरामा कुनै मतभेद कहिल्यै पनि थिएन, पुरातत्वविद् वा खोजीकर्ताको मतभेद उक्त लुम्बिनी वर्तमानमा कहाँ पर्दछ भन्ने प्रश्नमा मात्रै थियो (महर्जन २०१३:४७) लुम्बिनीस्थित अशोक स्तम्भ र त्यसमा रहेको अभिलेखको प्राप्तिबाट ती जम्मै मतभेदलाई पूर्णविराम दिई स्तम्भ र अभिलेख रहेकै ठाउँ लुम्बिनी हो भन्ने प्रष्ट भयो । लुम्बिनीको खोजीमा निस्केका डा. ए. फुहररलाई निग्लिहवास्थित अशोकस्तम्भ र त्यसमा रहेको अभिलेख प्राप्त भएको थियो । सोही अभिलेखको आधारमा त्यसको पूर्वमा लुम्बिनी हुनुपर्ने अनुमान गरी त्यतैतिर पुगेका थिए । तर डा. फुहररले लुम्बिनीको अशोक स्तम्भ देख्नुअघि गङ्गलको रूख कटानमा संलग्न मजदुरहरूले देखेका थिए । मजदुरहरूका लागि त्यो अचम्मको कुरा भयो । त्यति बेला भारतमा रेलको लीक बिछ्याउन टिम्बर काठको जरुरत थियो र त्यसका लागि सोही गङ्गलबाट ती काठको आपूर्ति भइरहेको थियो । सम्भवतः मजदुरहरूबाट खबर पाएर पाल्पाका तत्कालीन बडाहाकिम खड्ग शमशेर पनि अचम्ममा परे र आश्चर्यको कुरा के रहेछ भन्ने जिज्ञासा शान्त पार्न ढिस्कोको माटो पन्छाई हात्ती लगाएर स्तम्भ उखेल्नमा उद्दत रहेका थिए । ठिक त्यसै बेला डा. फुहरर त्यहाँ पुगे । उनले निमेष भरमा सबै कुरा बुझिहाले र स्तम्भ उखेल्ने कार्य बन्द गराई पुरातात्त्विक महत्त्वको कुरा सम्झाउनतिर लागे । पुरातत्त्वशास्त्रमा यथास्थान (In–Situ) को ठूलो महत्त्व हुन्छ र स्तम्भ यथास्थानमा नै राख्न लगाउन सक्नु डा. फुहररको ठूलो योगदान हो अनि अभिलेखको लिप्यान्तर गराई बुद्धको जन्मस्थल भनी चिनाइदिनु अर्को ठूलो योगदान भयो ।

आजभोलि अशोक स्तम्भमाथि ढुङ्गाकै एउटा चक्का छाताजस्तो गरी

राखिएको छ। स्तम्भमा चिरा परेको र सो चिराबाट पानी पसी थप हानी गर्ला भनेर त्यो राखिएको हो । उक्त चिरा अभिलेखको मध्य भागसम्म नै पुगेको छ । थप चिरा नपरोस् भन्ने मनसायले मेटलको चक्काले बाँधेर राखिएको छ। यति हुँदाहुँदै पनि अभिलेखको पहिलो हरफको 'देवानंपियेन' शब्दको 'ये' अक्षर पछाडि, दोस्रो हरफको 'अतनआगाच' शब्दको 'आ' अक्षरको बीचमा, तेस्रो हरफको 'सिलाविगडभीचा' शब्दको 'वि' र 'भी' अक्षरको अछाडि, चौथो हरफको 'हिदभगवं' शब्दको 'भ' अक्षरमा र पाँचौं हरफको 'अठभागियेच' शब्दको 'भा' अक्षरको 'भा' अक्षरमा चिरा परेको छ।

पुरातात्त्विक क्षेत्रमा प्राप्त हुने हरेक वस्तुले ठूलो महत्त्व राख्दछ। एउटा सानो वस्तुको हेराफेरीले पनि अर्थमा ठूलो अन्तर पार्न सक्छ। तसर्थ सबै कुरा बडो सम्बेदनशील मान्नुपर्दछ । अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण अशोक स्तम्भ र त्यसको अभिलेखप्रति उदासीन र लापरबाही देखिनु असम्वेदनशील मात्रै नभई आपत्तिजनक पनि हो । जो कोही पुरातत्त्वविद्को चाहना अशोक स्तम्भको जग हेर्ने रहेको पाइयो । विस्तृत अध्ययनका लागि जग पनि हेर्नुपर्छ अवश्य हो तर यस स्तम्भको जग हेर्ने काइदा निकै हलुको भएको छ। स्तम्भको जग हेर्न खोज्ने पहिलो डा. ए. फुहरर नै भएका छन् भने त्यसपछि देवला मित्रा र तारानन्द मिश्र हुन्। तर कसैले पनि पूरै खनेर हेर्न पाएनन् वा हेरेनन्। अझै पनि प्रयास जारी देखिन्छ।

अक्षरहरूको बीचमा चिरान भएको अवस्थामा पनि लुम्बिनीस्थित अभिलेख अन्यभन्दा सुरक्षित र पठनीय अवस्थामा रहेको छ । यो अभिलेखलाई बडो जतनसाथ राख्नुपर्दछ। यसको संरक्षणमा सबैले चासो राख्नुपर्दछ भने बौद्ध भएको नाताले सम्पूर्ण बौद्धले यसमा अपनत्व दर्साउनुपर्दछ । यति ठूलो निधि नेपालको सरहरदभित्र पाइनु राज्यकै लागि कम गौरवको कुरा होइन । यसअनुसार नेपालले यसलाई विश्वले राख्न दिएको नासोको रूपमा लिनुपर्दछ, लापरबाही वा मनपरी गर्न पाइँदैन । तर दुःखद् कुरा स्तम्भ र स्तम्भप्रति हुनुपर्ने उचित व्यवहार भइरहेको पाइँदैन । बेलाबेलामा स्तम्भमा संरक्षणका नाममा कार्यहरू हुने गर्दछन् । संरक्षण कार्यको दौरानमा ई.सं. २०११ को अप्रिल १० तारिखका दिन खट बनाउँदा खटले स्तम्भलाई छोएको थियो । भोलिपल्ट त्यहाँ पुगेका विशेषज्ञ कन्स्तान्टिनो मुचिले आपत्ती जनाई तुरुन्तै त्यसलाई हटाउन लगाएको दृष्टान्त छ। त्यस्तैगरी २०११ तिर नै अभिलेखमा प्रयोग गरिएको रसायनले लामो समयसम्म अभिलेखको अक्षर वरिपरि फिक्का रङ्ग देखिनुका साथै नराम्रो असर पारेको देखियो। उक्त दागलाई हटाउन पुनः अर्को रसायन प्रयोग गरेको पनि पाइयो । अशोक स्तम्भको एउटा विशेषता त्यसमा भएको पालिस हो जसले स्तम्भलाई बलियो पनि बनाएको छ ।

तत्कालीन समयमा प्रचलित प्रविधिज्ञान हाल अज्ञात छ । यस्तो अवस्थामा उक्त प्रविधिलाई नै हानि गर्ने खालको कुनै अर्को रसायनलाई त्यहाँ प्रयोग गर्नु उचित थिएन ।

सिद्धार्थ जन्ममूर्ति

लुम्बिनी क्षेत्रमा बोधिसत्व सिद्धार्थ जन्मअङ्कित एउटा विशाल पाषाण मूर्ति मायादेवी मूर्तिको नामले प्रख्यात छ । यो मूर्ति राखिएको भएर उक्त भवनले पनि केही वर्षयतादेखि मायादेवी मन्दिर नाम पाएको छ । यो मूर्ति सङ्लो छैन । शिर, जीउ र खुट्टा पनि दुई टुक्रामा हुँदा जम्मा चार टुक्रामा विभाजित छन् । लुम्बिनी क्षेत्रमा भएको तोडफोड (Vandalism) हरूमा यो एउटा ज्वलन्त नमुना पनि हो ।

यो मूर्तिको निर्माण कहिले भयो भन्ने कुरा खुल्दैन । शैली र बनावटको आधारमा मात्र अनुमान गर्नु पर्ने हुन्छ । हेमराज शाक्य ईसाको तेस्रो शताब्दी (ने.सं. १०९७:) मान्दछन् भने राम निवास पाण्डे (उद्घृत भिक्षु २०५८:१) र देवलामित्र (१९७२:१९८) गुप्तकालीन मान्दछन् । तर आफ्नै कालनिर्धारणका सम्बन्धमा तिनीहरू मौन छन् । मथुरामा प्राप्त Red Sand Stone को यस्तै मूर्ति गुप्तकालीन कलाकारबाट बनाइएको आधारमा ए.के. सरस्वतीले गुप्तकालीन मानेका छन् भने यसैका आधारमा तारानन्द मिश्रले पनि गुप्तकालीन नै मानेका हुन् । गुप्तकालीन इँटासँगै रहेका कारण मूर्ति इसाको चौथौदेखि पाँचौं शताब्दीको मानेका हुन् (१९९०:४) । कलकत्ता सङ्ग्रहालयमा रहेको पातलीपुत्रको द्वारपालका मूर्ति यदि मौर्य सम्राट अशोककालीन हो भने यो बोधिसत्व सिद्धार्थको जन्ममूर्ति पनि सोही समयको मान्नुपर्ने तर्क स्मिथ (भिक्षु २०५८:क) र मुखर्जी (१९९६) ले गरेका छन् ।

चीनमा प्राप्त चौथौ शताब्दीका सेङसाइको यात्रा विवरणको पाण्डुलिपि सुइ-चिंग-चु (Shui-ching–chu) मा यस मूर्तिको उल्लेख छ। त्यस समयमा मूर्ति सिद्धार्थ जन्मदा मायादेवीले समाएको भनिएको रूखमुनि नै राखिएको थियो । यसअनुसार उक्त समयसम्म पनि अशोक वृक्ष जीवित नै थियो । मूर्तिको स्थिति कस्तो थियो भन्ने वर्णन पाइँदैन । वर्तमान अवस्थामा जस्तै भग्न अवस्थामा हुँदो हो त यात्रीले अवश्य पनि त्यसको उल्लेख गर्थे होलान् । त्यस अर्थले त्यस बेलासम्म मूर्ति सग्लो नै थियो भनेर बुझ्नु पर्दछ ।

ई.सं. ४०३ मा लुम्बिनी पुगेका यात्री फाहियानभन्दा दुई सय वर्षपछि पुगेका अर्का यात्री ह्वेनसाङको यात्रा वर्णन अलि विस्तृत छ । तर दुवै यात्रीले यस मूर्तिबारे उल्लेख गरेका छैनन् । ह्वेनसाङले मायादेवीले समाएको रूख सुकिसकेको उल्लेख गरेका छन् तर अघि यही रूखमुनि रहेको भनिएको ठूलो

मूर्तिका बारेमा कुनै चर्चा नगरिनु आश्चर्यको कुरा भएको छ । त्यसपछि आएका अन्य चिनियाँ यात्रीहरूले पनि यस मूर्तिका बारेमा केही उल्लेख गरेका छैनन् । ई.सं. १८९६ मा अशोक स्तम्भमा अङ्कित अभिलेख पढेर डा. ए. फुहररले लुम्बिनी पत्ता लगाउँदासम्म पनि सिद्धार्थ जन्म अङ्कित मूर्तिको अत्तोपत्तो थिएन । अशोकस्तम्भभन्दा पूर्व एउटा ढिस्को थियो र ढिस्कोमाथि रहेको छाप्रोमा स्थानीय जनता वनदेवी वा रुम्मिनदेई नामले हिन्दूहरू मूर्तिपूजा गर्दथे । डा. फुहरर र उनका साथी सिल्भाँ लेभी उक्त छाप्रोभित्र पस्न चाहेका थिए तर विदेशी र विधर्मी भएको कारण देखाई अनुमति पाएनन् । तत्कालीन समाजमा उक्त छाप्रोभित्र रहेको मूर्तिलाई पशुबली चढाइन्थ्यो । पछि पूजारीलाई केही पैसा दिई लोभ्याएर डा. होय र वाल्टर लप्टन छाप्रोमा प्रवेश गर्न सफल भए । शिरविहीन अवस्थामा रहेको उक्त मूर्तिको पहिचान डा. होयबाट तत्कालै भयो । लोरी तांगाई (पाकिस्तान) मा प्राप्त यस्तै सिद्धार्थ जन्ममूर्तिसँग तुलना गर्दै लुम्बिनीको यस मूर्तिको पहिचान गरिएको हो । पछि मुखर्जीले बाहिर ढिस्कोमा प्राप्त गरेको शिर मूर्तिमा जोड्दा ठ्याक्कै मिल्यो । तर सन् १९८५ अप्रिलसम्म पनि यो मूर्तिले पूर्णता पाएको भने थिएन । मूर्तिको तल्लो भाग अपूरो नै थियो । तल्लो भाग जमिनमा धस्सिएको हुँदा यसबारे कसैको ध्यान गएको पनि थिएन । सो क्षेत्रमा काम गर्न पुगेका पुरातत्त्व विभागसँग सम्बद्ध कलाकार रविन्द्र ज्यापूले मायादेवीको खुट्टा रहेको भाग मन्दिरबाहिर उत्तरमा अन्य काममा प्रयोग गरिएको अवस्थामा र ब्रम्हाको खुट्टाको तल्लो टुक्रा सोही मूर्तिलाई अडेस दिन पछाडि राखिएको अवस्थामा प्राप्त गरेका थिए (महर्जन २००५:७३) तर यस प्राप्तिको श्रेय तत्काल काम गर्ने कलाकार रविन्द्र ज्यापूलाई नदिई पुरातत्त्वविद् आफैले लिएका छन् । त्यस बखत पुरातत्त्वविद् तारानन्द मिश्र काम गर्दै थिए । यो गलत प्रकृया हो ।

अब प्रश्न उठ्छ, मूर्ति कहिले र कसबाट क्षतिग्रष्त हुन पुग्यो ? यस सम्बन्धमा कुनै पनि श्रोत खुल्दैन । फाहियान र ह्वेनसाङ यस क्षेत्रमा पुग्दा यहाँ बौद्ध धर्मको स्थिति त्यति राम्रो देखिँदैनथ्यो । लुम्बिनीको वस्तुस्थितिका बारेमा वर्णन पनि छैन तर कपिलवस्तु उजाडिसकेको थियो । सम्भवतः यति बेला नै मूर्तिको अग्रभाग ताछेको जस्तो देखिने गरी भग्न हुन पुगेको देखिन्छ । यसमा मानवीय अहङ्कार र अहङ्कारीपनालाई नकार्न सकिन्न ।

लिखित दस्तावेजको अभाव

पुरातात्त्विक स्थलहरूको उत्खनन कार्य बडो सम्वेदनशील र जोखिमपूर्ण हुन्छ । यसको तुलना शल्यचिकित्सासँग गर्न सकिन्छ । शल्यचिकित्सकले शल्यक्रियाअघि सम्पूर्ण कुराको अध्ययन गर्दछ र शल्यक्रियाको पनि रेकर्ड

राख्छन् । आवश्यक उपचार गरी बिरामीलाई निको मात्रै पार्दैनन्, सम्पूर्ण कामको लिखत दस्तावेज तयार पारी भविष्यमा अनुसन्धान गर्ने चिकित्सकलाई समेत सजिलो पारिदिने गर्दछन् । उत्खननमा संलग्न पुरातत्त्वविद्ले पनि सम्पूर्ण कार्यको लगत विवरण दुरुस्तसँग राख्नु पर्दछ । पछि अरूले सोही ठाउँमा उत्खनन गर्नुपर्दा उक्त रेकर्डबाट पूर्वकार्यको अध्ययन गरी थप अध्ययन अनुसन्धान कार्यलाई अगाडि बढाउने र व्याख्या गर्न सकिने हुनुपर्छ ।

तर लुम्बिनीको पुरातात्त्विक उत्खननको अभिलेखीकरण कम मात्रै हुने गरेको पाइन्छ । फुहरर, मुखर्जी, मित्रा र उएसाकाले मात्रै उत्खननको रिपोर्ट तयार पारी प्रकाशन गरेको पाइन्छ । लामो समयसम्म उत्खनन कार्यमा संलग्न हुने बाबुकृष्ण रिजालले एउटै लेखलाई अलि यता अलि उता पारेर विभिन्न पत्रपत्रिकामा छपाउनेबाहेक अरू गरेको पाइँदैन । रिपोर्टको नाममा उनको 100 Years of Archaeological Research in Lumbini, Kapilvastu & Devadaha (1996) प्रकाशित छ तर यसलाई पर्याप्त मान्न सकिन्न । तारानन्द मिश्रले पनि टेक्निकल रिपोर्ट प्रकाशनमा ल्याएका छैनन्, लेखरचनामा मात्रै प्रकाशित छन् । सन् १९९३-९६ मा जापान बौद्ध परिषद्, पुरातत्त्व विभाग र लुम्बिनी विकास कोषको संयुक्त तत्त्वावधानमा मायादेवी मन्दिर क्षेत्रमा व्यापक उत्खनन कार्य भएको थियो । धेरै कुराहरूको उजागर भएको र अनेक दृष्टिले महत्त्व राख्ने उक्त उत्खननको पनि रेकर्डको अभाव छ । संयुक्त कार्य भएका कारण तीनै पक्षको एउटा विस्तृत रिपोर्ट आउनुपर्ने हो तर जापान बौद्ध परिषद्का तर्फबाट खटिएका पुरातत्त्वविद् उएसाका एक्लैले तयार पारेको रिपोर्टमा नै चित्त बुझाएर बस्नुपर्ने अवस्था छ ।

लुम्बिनीमा हुने पुरातात्त्विक उत्खनन कार्यहरूको पद्दतिमाथि पनि प्रश्न उठाउनुपर्ने अवस्था छ । के र किन उत्खनन गर्ने भन्ने प्रश्नमा नै गम्भीर नभई केवल लहडको भरमा वा बजेट सकाउनकै लागि मात्र उत्खनन हुने गरेको पनि पाइन्छ । सन् १९९३ मा पीपलको रूखको जराले पुरातात्त्विक कुराहरूमा असर पार्न सक्ने भन्दै उक्त रूखको जरा काट्ने कार्यक्रमपछि उत्खननमा परिणत हुनपुग्नु यस्तै एउटा नमुना हो । उत्खननका लागि दातृ संस्था वा राज्यबाट बजेट रकम निकासा हुने बित्तिकै छिटोछिटो उत्खननमा लाग्न हतार गरिहाल्ने र उत्खननमा भन्दा बजेटको सीमामा ध्यान केन्द्रित हुँदा प्रभावकारी काम हुन सकेको पाइँदैन । उत्खनन कार्य 'हतरपतरको काम लटरपटर' भनेजस्तो भइरहेको देखिन्छ । बाबुकृष्ण रिजालबाट सम्पन्न सानासाना स्तूपहरूको उत्खननको रेकर्ड नै छैन भने ती स्तूपहरूको पुनःनिर्माण गर्दा एउटाको इँटा अर्कोमा परेको छ जब कि ती स्तूपहरू एकै कालखण्डका थिएनन् ।

लुम्बिनी क्षेत्रमा लामो समयसम्म पुरातात्त्विक कार्यमा संलग्न हुने अर्का हुन्- केशर शमशेर। उनले के कति काम कसरी गरे भन्ने कुराको रेकर्ड राखे वा राखेनन् भन्ने कुरा नै अज्ञात रहेको छ। उनको कामलाई लिएर सर्वप्रथम आलोचना देवला मित्राबाट भएको थियो । पछि उनैको पाइला पछ्याउँदै आलोचना र गाली गर्नेको ताँती नै लाग्यो । तर त्यसको आधार देवला मित्राले भन्दा बढी दिन सकेको छैन । केवल मित्राको फेरो समाउने कार्य मात्र गरियो। तत्कालीन फोटोग्राफी तथा पछिल्ला कामहरूको अध्ययन गर्दा देवला मित्राले भनेजस्तो केशर शमशेरले केही क्षति गरेको त हो तर संरक्षण कार्यमा उनी केन्द्रित रहेको देखिन्छ। मुख्य क्षेत्रमा सेतो भवन आकारमा जुन संरचनाको निर्माण भयो त्यो केशर शमशेरकै देन हो। उनले वास्तवमा एउटा पुरातात्त्विक ढिस्कोलाई केही नबिगारी जे जस्तो अवस्था छ त्यस्तै रहन दिई साल अङ्कित नयाँ इँटाले छोप्ने कार्य मात्रै गरेका थिए। यसरी छोप्दै जाने क्रममा भवन आकार आयो। त्यहाँ अघिदेखि नै छाप्रो पनि रहेकोमा त्यसलाई पनि सोही रूपमा ठाउँ दिएका थिए जुन उनीभन्दा निकैअघि खड्गशमशेर वा अरू कसैले बनाएका हुन्। केशरशमशेरलाई जति दोष लगाइन्छ त्यति बिगारेका थिएनन् भन्ने कुरा पछिल्ला उत्खननहरूबाट थाहा हुन्छ।

२. धार्मिक वातावरण

लुम्बिनी ऐतिहासिक, पुरातात्त्विक, धार्मिक तथा पर्यटकीय स्थल हो। यी चार पक्षको एक अर्कासँग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुनैपर्छ भन्ने जरुरी छैन तर भइरहेको हुन पनि सक्छ। ऐतिहासिक महत्त्व राख्ने ठाउँले पुरातात्त्विक दृष्टिले पनि महत्त्व राख्छ नै भन्ने छैन। यस्ता स्थलहरूलाई पर्यटकीय दृष्टिले विकास गरी आर्थिक लाभ गर्न सकिन्छ। यसरी नै धार्मिक महत्त्व राख्ने कुनै ठाउँले ऐतिहासिक, पुरातात्त्विक तथा पर्यटकीय महत्त्व नराख्न पनि सक्छ। तर लुम्बिनीका सवालमा यी चारै पक्षले आआफ्नै प्रकारले महत्त्व राख्ने गरेको छ। गौतम बुद्धको जन्मस्थल तथा जन्मस्थलका नाताले लुम्बिनीमा विभिन्न ऐतिहासिक कालक्रमहरूमा यहाँ मानवीय गतिविधिहरू भएका छन्। तसर्थ यो ऐतिहासिक स्थल हो । ती ऐतिहासिक गतिविधिहरूका साक्षी प्रमाणका रूपमा विहार, स्तूप, स्तम्भ आदि निर्माण भएको थियो। तिनका अवशेषहरू यहाँ भएका कारण यो पुरातात्त्विक स्थल पनि भयो । तथागतको जन्म, बोधिलाभ प्रथम धर्मचक्र प्रवर्त्तन स्थल र महापरिनिर्वाण स्थलहरू संवेजनीय हुने र त्यहाँ भ्रमण गरे पनि पुण्य लाभ हुने भनी बुद्धले भनेका कारण त्यही बेलादेखि संसारभरका बौद्धहरू पुण्य कमाउन लुम्बिनी आउँछन्। तसर्थ यो धार्मिकस्थल पनि हो। आफू बौद्ध नभए पनि बुद्ध र बुद्ध धर्ममा चासो राख्ने,

अध्ययन अनुसन्धान गर्नेहरूको यहाँ कमी छैन । बौद्ध धर्म र यसको विषयले सबैलाई आकर्षित गरेको छ । यही भएर यस स्थललाई पर्यटकीय स्थलका रूपमा लिई यहाँ घुम्न आउनेहरू पनि उत्तिकै छन् ।

ऐतिहासिक तथा पुरातात्त्विक स्थलहरू जीवन्त नहुन पनि सक्छ । यस्तो ठाउँले पर्यटकीय स्थलका रूपमा विकास हुन पाएपनि हार्दिकता नपाउन सक्छ । तर त्यही ठाउँ धार्मिकस्थल पनि भए त्यहाँ हार्दिकता पनि हुन्छ । यस अर्थमा लुम्बिनीमा जीवन्तता मात्रै होइन हार्दिकता पनि प्रचुरमात्रामा भएको मान्नुपर्दछ । इतिहास तथा पुरातत्त्व शास्त्रका विद्यार्थीका लागि लुम्बिनी एउटा खुल्ला विश्वविद्यालय जस्तो छ भने बौद्धहरूका लागि साक्षात् बुद्धको सम्मुख पुगेजस्तो । यस्ता स्थलहरू स्वतः पर्यटकीय स्थलको रूपमा विकास हुने भइहाल्यो ।

लुम्बिनीमाथि विहङ्गम दृष्टि दिँदा यहाँ धार्मिक वातावरणको नितान्त अभाव देखिन्छ । संसारभरका बौद्धहरू यहाँ धार्मिक दृष्टिकोणले आउने गर्छन् तर धार्मिक वातावरणको अभावमा तिनीहरू निराश भई फर्कन्छन् । अन्य पर्यटकीय स्थलमा जस्तो व्यवहार पाउने मात्रै नभएर यहाँको व्यवस्थापनले पनि पर्यटनलाई मात्र ध्यान दिने गरेको देखिन्छ । यस्तो हुनु भनेको लुम्बिनीलाई सही रूपमा बुझ्न नसक्नु हो जब कि लुम्बिनीसम्बन्धी सम्पूर्ण काम राज्यअन्तर्गत पर्दछ । तसर्थ यो राज्यको दायित्व हो ।

कुनै पनि बौद्ध स्थलको जीवन्तता बौद्धहरूको दैनिक जीवनमा निहित हुन्छ। एक बौद्धको दैनिकी प्रायशः बौद्ध स्मारकको भ्रमणबाट सुरु हुन्छ । यसको दृष्टान्त नेपालमा स्वयम्भू, खास्ति (बौद्ध) र अन्य विहारजस्ता स्थलहरूमा देख्न पाइन्छ । यी स्थलहरूमा दैनिक बिहान भ्रमण गर्नेहरू वरिपरिका बौद्ध नै हुन्छन् । लुम्बिनीमा यस्तो वातारवण नहुनुको कारण भनेको लुम्बिनी वरिपरि बौद्ध समाज नै नहुनु हो । भए पनि नगण्य रूपमा छन् । यहाँ रहेका विभिन्न देशका विहार आफैँमा धार्मिक स्थल हुन् । तर ती ज्यादाजसो पर्यटकीय स्थलका रूपमा रहेको पाइन्छ । ती विहारमा बस्ने भिक्षु भिक्षुणी पनि त दैनिक लुम्बिनीको भ्रमण गर्न सक्छन् भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ तर ध्यान दिनुपर्ने कुरा हो- त्यहाँ भिक्षु भिक्षुणीहरूको सङ्ख्या अत्यन्तै न्यून छ, अझ कतिपय अवस्थामा अभाव नै पनि । बिहान आफ्नो विहारमा पूजाकै क्रममा लुम्बिनीको पवित्र स्थलमा दैनिक पुग्ने कार्य जापानको निप्पोनजान म्योहोजीबाट भइरहेको छ । करीब तीन किलोमिटर टाढाको विश्वशान्ति स्तूपदेखि धर्म दुन्दुभी बजाउँदै र 'नामु म्यो हो रेंगे क्यो' मन्त्र जप्दै हिड्ने यो दृष्यले लुम्बिनीमा प्रातः कालमा थोरै भएपनि धार्मिक वातावरण सिर्जना गरेको पाइन्छ । देश विदेशबाट लुम्बिनी पुग्ने बौद्ध भिक्षुभिक्षुणी तथा उपासक

उपासिकाहरू बढीमा एक दुई दिन बस्ने हुन् । तिनीहरू पुग्दा पनि धार्मिक वातावरण सिर्जना हुन्छ । यद्यपि जति हुनुपर्ने हो, त्यति देखिँदैन ।

लुम्बिनी वरिपरिका जनसमुदाय बौद्ध धर्मावलम्बी नभएपनि धर्मप्रति सद्भाव र सहिष्णु भएको पाइन्छ । लुम्बिनी आफ्नै क्षेत्रमा हुनुमा तिनीहरू गौरवान्वित छन्, जुन स्तुत्य छ । तर बौद्ध धर्ममा आकर्षित गर्न नसक्नु दुःखको विषय बनेको छ । यो धर्म सार्वभौम छ, सबैलाई स्वागत गर्दछ, जुनसुकै जाति, भाषा, धर्म, राष्ट्र राष्ट्रियता, वर्ण, नश्ल भएता पनि यसले विभेद गर्दैन । यही भएर यो धर्म संसारभर फैलिएको हो । तर स्थानीय जनसमुदायको जीवन चर्या बौद्ध धर्म अनुकुल बनाउन नसक्नुलाई धर्मदूतहरूको कमजोरीका रूपमा पनि लिनुपर्दछ ।

लुम्बिनी पुग्नेहरूको क्रियाकलाप

लुम्बिनी एक धार्मिक क्षेत्र हो । यो बौद्ध धर्मसँग सम्बन्धित छ । तर यहाँ धार्मिक रूपमा कुनै विभेद नगरी सबैलाई खुल्ला प्रवेश दिइनु ठूलो विशेषता हो । सबैलाई खुल्ला प्रवेश भएपनि बौद्ध धार्मिक वातावरणमा खलल नपुगोस्, बौद्ध भावनामा चोट पुऱ्याउने काम नहोस् भन्ने अपेक्षा राख्नु नाजायज होइन ।

लुम्बिनीस्थित स्तूपका भग्नावशेषहरू बौद्धहरूका लागि आस्था र विश्वासका प्रतीक हुन् । ती स्तूपमा बौद्धहरू बुद्ध र धर्म नै देख्छन्, त्यही भएर स्तूपको अगाडि टाउको निहुऱ्याएर वन्दना गर्दछन् । तर लुम्बिनीको भ्रमण गर्न आउने आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटकहरू यी स्तूपमाथि चढ्ने, स्तूपमा चढेरै फोटो खिचाएर बस्ने तथा होहल्ला गर्ने कार्य अशोभनीय कृयाकलाप हुन् । पुरातात्त्विक स्थलहरूमा यसरी चढ्नु गलत कृयाकलाप त हो नै, यसरी नचढ्न् भनी सूचना पाटीहरू नराखिएका पनि होइनन्, तर त्यसमा वास्ता नगर्नु र रेखदेखका लागि खटाइएका कर्मचारी पनि सम्वेदनशील हुन नसक्नु आपत्तिजनक कुरा हो ।

विभिन्न मुद्रामा रहेका बुद्धका मूर्ति तथा तस्वीरहरू तमासाको विषयवस्तु होइनन् । यी मुद्राहरूले भिन्नाभिन्नै अर्थ बोक्दछन् र गहन पनि हुन्छन् । तर पर्यटकहरू ती ध्यान, भूस्पर्श, वरदलगायतका मुद्राहरू खुल्ला स्थलमा अभिनय गर्दै हँसीमजाक गरेर रमाउने तथा फोटो खिचाएर बस्ने गरेको देख्न पाइन्छ । यो पनि अशोभनीय क्रियाकलाप हो ।

लुम्बिनी क्षेत्रभित्र केही वर्षअघिसम्म युवायुवतीहरू पिकनिक आउने गर्दथे । विभिन्न रसरङ्गका फिल्मी गीतमा नाच्ने गाउने र रमाइलो गर्ने स्थलको रूपमा रहेको थियो तर हाल यस्तो देख्न नपाइएता पनि मनोरञ्जन

स्थलका रूपमा यो ठाउँ प्रयोग भइ नै रहेको छ । केटाकेटीहरू नारिएर हिड्ने, असभ्य पहिरनमा आउने र यौन तृष्णा मेट्ने ठाउँ यो होइन । सेन्ट्रल केनलमा बोटिङ गरेर पवित्र उद्यानसम्म पुग्ने सोच असक्त र हिड्न नसक्नेहरूका लागि हो तर यहाँ बोटिङ मनोरञ्जन र सहासिक पर्यटनका रूपमा प्रयुक्त छ । बोटिङको आवाजले वरिपरि रहेको गुम्बामा समेत असहज वातावरण सिर्जना गरको छ भने धार्मिक वातावरणलाई त यस्तो कृयाकलापले निमेष भरमा नै ध्वस्त पार्छ ।

बौद्ध शिक्षा

लुम्बिनी क्षेत्रमा लुम्बिनीको गतिविधिमा संलग्न तथा सर्वसाधारणमा बौद्ध शिक्षाको नितान्त अभाव देखिन्छ । बौद्ध शिक्षाको अर्थ बौद्ध धर्ममा रूपान्तरण नै भनेर बुझ्नु अलि बढी बुझाइ हो । तर सामान्य जानकारी दिनुपर्दछ वा यस शिक्षातर्फ आकर्षित गर्नुपर्दछ । यस क्षेत्रका सर्वसाधारण तथा गण्यमान्यमा बुद्ध र बुद्ध धर्मसम्बन्धी सतही ज्ञान वा भ्रमपूर्ण जानकारीले अनर्गल कुरा गर्न सघाउ पुऱ्याएको पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा सामाजिक दुर्घटना घट्न सक्छन् । उदाहरणका लागि विश्व शान्ति स्तूप निर्माण कार्यमा संलग्न जापानी भिक्षु नावातामेको हत्यालाई लिन सकिन्छ ।

बौद्ध विहारहरू बौद्ध शैक्षिक केन्द्र पनि हुन् । लुम्बिनीमा विभिन्न देशका बौद्ध विहारहरू छन् । तर ती शैक्षिक केन्द्रको रूपमा छैनन् । दैनिक पूजा तथा धार्मिक कार्यमा बाहेक यी विहारको प्रयोजन आ-आफ्नो देशको वास्तुशैली प्रदर्शन कार्यमा नै सीमित हुन पुगेको छ । मानिसहरू यी विहारमा पुग्छन्, सर्सर्ती हेर्छन् र फर्कन्छन् । केही सीमित स्थानीय जनताको सम्पर्क ती विहारसँग हुन्छ तर रोजीरोटीका लागि ज्यालामजदुरीभन्दा माथि छैन । बौद्ध शिक्षाको प्रचारप्रसारका लागि यी बौद्ध विहार सबैका लागि एउटा अवसर हो, त्यो अवसर हासिल गर्ने वातावरणको सिर्जनातर्फ सबैको ध्यान जानुपर्दछ ।

बौद्ध शिक्षा हेतु लुम्बिनी इन्टरनेशनल रिसर्च इन्स्टिच्युट (लिरि) र लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय स्थापना भएका छन् । स्थापनाको लामो समयपछि सञ्चालनमा आएको कक्षा सञ्चालनमा सुरुका वर्षहरूमा भएको विद्यार्थी भर्ना दर हेर्दा त्यसलाई उत्साहजनक मान्न सकिन्न । यस्तो हुनुको प्रमुख कारण जग नै बलियो नहुनु हो । यस अवस्थामा यस क्षेत्रमा प्राथमिकस्तरको विद्यालयहरूबाट नै औपचारिक तथा अनौपचारिक बौद्ध शिक्षा लागू गर्नेतिर ध्यान दिनुपर्दछ । नेपाली बौद्ध समाजमा परियति शिक्षाको अवधारणाअनुसार बौद्ध शिक्षाको व्यवस्था गर्ने चलन लामो समयदेखि चल्दै आइरहेको छ । यसको अभ्यास विद्यालय तथा विहारहरूमा अझ प्रभावपूर्ण देखिन्छ । यही

अवधारणालाई परिमार्जन गरेर वा अरू नै कुनै व्यवस्थामार्फत लुम्बिनी क्षेत्रमा बौद्ध शिक्षालाई सर्वसुलभ बनाइयो भने यहाँका जनता बौद्ध शिक्षाबाट लाभान्वित हुनेछन् । यसले अन्ततः लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालयलाई नै सघाउने हो । यस कारण विद्यालयस्तरमा बौद्ध शिक्षा दिने कार्यको पहल विश्वविद्यालयबाट नै हुँदा राम्रो हुन्छ । यस अवस्थामा लुम्बिनीले ऐतिहासिक, पुरातात्त्विक, पर्यटन तथा धार्मिक क्षेत्र मात्र नभई शिक्षा केन्द्रका रूपमा पनि पहिचान बनाउने हुन्छ ।

लुम्बिनी विकास कोष

लुम्बिनी क्षेत्रको सम्पूर्ण जिम्मा राज्यले लुम्बिनी विकास कोषलाई दिएको छ । जिम्मेवारी वहनका लागि सञ्चालक समिति र परिषद्को चयन गरिन्छ भने आवश्यक कर्मचारी आफैले नियुक्त गर्न पाउँछ । यसरी नियुक्त हुने पदाधिकारी तथा कर्मचारहिरू बौद्ध नै हुनुपर्छ भन्ने कुनै प्रावधान छैन । तर तिनीहरूलाई बौद्ध विषयवस्तुमा जानकारी हुनुपर्ने र आचरणमा बौद्ध भावना नबिथोल्ने हुनुपर्ने अपेक्षा गर्नै पर्दछ ।

लुम्बिनी विकास कोषबाट आयोजना गरिने भोजभतेर तथा जलपानजस्ता कार्यक्रमहरूमा जाँडरक्सी तथा माछामासुलाई नियमतः बन्देज लगाउन नसक्दा सम्बन्धित व्यक्तिहरूमा आफू कुन धरातलमा छु भन्ने हेक्कासम्म पनि हुन छाडेको देखिन्छ । ऐनअन्तर्गतको नियमावलीमा नै बौद्ध आचरणलाई जोड दिनुपर्दछ । यी कुराहरूको अभावमा हुने गरेका अवान्छनीय गतिविधिमा कोषकै पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरू मुछिनु कम दुःखको कुरा होइन ।

एका बिहानै र दिन दहाडै जाँडरक्सीको सेवन गरेर लुम्बिनी क्षेत्रमा कोषका पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरू हिँडेको पाइन्छ । मायादेवी मन्दिरभन्दा दक्षिणस्थित पोखरीमा रहेको माछा मारी सितन बनाएर खाएको समाचारले बौद्धहरूलाई कम दुःखित पारेन । सोही संस्थाका जिम्मेवार व्यक्तिहरूबाटै मादक पदार्थ सेवन गरी बुद्धको मूर्तिमा सुँगुरको मासु कोचिँदा पनि 'विदाको दिनमा घटेको घटनामा ऐन लाग्दैन' भनी कुनै कारबाही भएन । दोषीलाई उन्मुक्ति दिने कार्य संस्थागत नै हुनु त्यो संस्थाको ऐन तथा निमय बौद्ध भावनाअनुरूप नहुनु हो ।

निष्कर्ष

लुम्बिनीको तीर्थाटनमा पुगेका म्यानमारका आगन्तुकले आगन्तुक पुस्तिकामा लुम्बिनीको नाजुक अवस्थाप्रति दुःख व्यक्त गर्दै लुम्बिनी आफ्नो देशमा परेको भए यहाँसम्म पुग्ने बाटोमा सुनको इँटा बिछ्याइएको हुन्थ्यो

भनेर लेखेका थिए । त्यो बेला लुम्बिनीको विकासमा केही पूर्वाधार बनिसकेको थिएन । स्वयं नेपालीहरू नै पनि लुम्बिनी जान भारतको बाटो भई बल्लबल्ल पुग्नुपर्दथ्यो । ई. सन् १९६७ को अप्रिल महिनाको एक दिन संयुक्त राष्ट्र सङ्घका महासचिव उ थान्त हेलिकप्टर चार्टर गरेर लुम्बिनी पुगेका थिए । लुम्बिनीको हविगत देखेर महासचिवले द्रविभूत भई आँखाबाट आँसु झारेको प्रसङ्ग चर्चित छ । महासचिव काठमाडौं फर्की तत्कालीन राजा महेन्द्रलाई भेटी लुम्बिनीको विकासमा ध्यानाकर्षण गरेर लुम्बिनी आजको स्थितिमा पुगेको हो । तिनै उ थान्तले १५ वटा राष्ट्र सम्मिलित गराई एउटा अन्तर्राष्ट्रिय समिति संयुक्त राष्ट्र सङ्घअन्तर्गत गठन गरेका थिए । त्यहीबमोजिम प्रसिद्ध वास्तुशास्त्री केन्जो तांगेलाई लुम्बिनीको विकास हेतु गुरुयोजना तयार पार्ने जिम्मा दिइयो र सो गुरुयोजना अनुमोदनपछि लुम्बिनीको विकासले गति लिएको हो । तर गुरुयोजनाअनुसार समयसीमामा काम सम्पन्न हुन सकेन ।

लुम्बिनीको विकास कार्यको जिम्मा पाएको निकाय लुम्बिनी विकास कोषमा ज्यादा राजनीतिक प्रभाव हावी भएको बताइन्छ । लुम्बिनीसम्बन्धी खासै चासो र ज्ञान नभएकाहरू यहाँ नियुक्त भएर आउने, पछि चासो राख्न थाल्नेहरू पनि कुरा बुझ्न्जेलसम्म पदमुक्त भइसक्ने समस्या रहेको छ । इच्छाशक्ति र यथार्थ ज्ञानको अभावमा लुम्बिनीमा पुरातात्त्विक सम्पदाहरू जोखिममा छन् भने बौद्ध धार्मिक वातावरण पनि मौलाउन सकेको छैन । यस अवस्थामा विषयविज्ञ, सहृदयी, बौद्धसमाजले लुम्बिनीमा हुने गरेका गतिविधिहरूमा सचेत भएर नजर दिइरहनु अत्यावश्यक देखिन्छ, ता कि कामको जिम्मा पाएकालाई सचेत गराउने र आवश्यक पर्दा सल्लाह दिन सकियोस् ।

सन्दर्भ सामग्री

- Aryal, Mukunda Raj, 1995, "Lumbini: An Archaeological and Historical Presentation." Neplese and Italian Contributions to the History and Archaeology of Nepl. Delhi: Munshiram Mahorarlal Publishers Pvt. Ltd. New (Proceeding of the Seminar Held at Hanuman Dhoka Kathmandu 22-23 Janurary 1995).
- Basak, Radha Govinda, 1959, Ashokan Inscriptions. Calcutta : Progressive Publisher.
- Buhler, Georg 1998. "The Asoka edicts of Paderia and Nigliva." Lumbini: The Intermational Buddhist Society No. 4.

- Fuhrer, A. 1972. Antiquities of Buddha Sakyamuni's Birth place in the Nepalese Tarai, Varanasi, Delhi: Ideological Book House.
- Hultzsch, E. 1925. Inscription of Asoka.
- Maharjan, Basanta, 2001, Need conserve Buddhist Relics Stressed. SpaceTime Today24 June,
- Mishra, Tara Nanda, 1990. "The Nativity Sculpture of Lumbini and Its Conservation", Rolamba, Vol. 10 No. 4.
- Mitra, Devala, 1972. Excavation at Tilaura-Kot and Kudan and exploration in Nepal Tarai, Kathmandu: The Department of Archaeology, HMG of Nepal.
- Mukherji, P.C. 1996, A Report on a tour of Exploration of the Antiquities in the Tarai, Nepal (1901) Kathmandu: S .K . International Publishing House (repriented).
- Mukkerji, Radha Kumud, 1955, Ahoka, New Delhi : Raj Kamal Publications Ltd. (second edition).
- Rijal, BabuKrishna 1996. 100 Years of Archaeological Research in Lumbini, Kapilvastu & Devadaha, Kathmandu: S.K. International Publishing House.
- Sircar, D.C. 1937, Inscription of Ashoka . India M Publication Divisoon of History of Information and Broadcasting Govt of India.
- Smith, V.A. 1998, Asoka-The Buddhist Emperior of India . Delhi : Low Price Publication.
- पाण्डेय, राजबली ।२०२२ । अशोकके अभिलेख । वाराणशी : ज्ञानमण्डल
- भट्ट, जनार्दन ।१९२३ । अशोकके धर्मलेख । काशी: ज्ञान मण्डल कार्यालय
- भिक्षु सुदर्शन महास्थविर (१९९८) लुम्बिनीको शिलास्तम्भ अभिलेख । २५४२ औं बुद्ध जयन्ती स्मारिका ।
- भिक्षु सुदर्शन महास्थविर (२०५८) सिद्धार्थको जन्ममूर्ति । स्पेसटाइम दैनिक, जेठ ११ ।
- महर्जन, बसन्त (२०१३) गौतम बुद्धअघिको लुम्बिनी । हसना म्यागेजिन वर्ष ८, अङ्क ६६

- महर्जन, बसन्त (२०१३) लुम्बिनी कहाँ पर्छ ?, हिमाल खबरपत्रिका ।
- महर्जन, बसन्त (२००५) लुम्बिनी : ऐतिहासिक तथा पुरातात्त्विक अध्ययन, काठमाडौं : बसामि डटकम
- मुखर्जी, राधाकुमुद (१९७४) अशोक, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास
- शाक्य, हेमराज (१०९७) बुद्धमूर्ति : छगू अध्ययन, काठमाडौं : च्वसापासा ।

कार्यपत्र

- श्रेष्ठ, शुक्रसागर (२०६०) 'लुम्बिनी स्थित अशोकस्तम्भको अभिलेख' । लुम्बिनी विकास कोषको आयोजनामा लुम्बिनीमा आयोजित एक विचार गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र ।

नेपालका संविधानहरूमा संस्कृतिसम्बन्धी व्यवस्था : एक चर्चा

गोविन्द न्यौपाने
पुरातत्त्व प्राविधिक
पुरातत्त्व विभाग

विषय प्रवेश

मानव समाजलाई सही तवरले सञ्चालन गर्नको लागि सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक तथा संवैधानिक नीति नियमहरूको महत्त्वपूर्ण स्थान रहन्छ। मानव समाजको विकासक्रममा धार्मिक, नैतिक र सामाजिक संहिताहरूले समाजलाई एउटा आदर्श मार्गमा डोऱ्याउन प्रयास गरेका ऐतिहासिक एवम् पुरातात्त्विक आधारहरू हामी कहाँ छन् । राष्ट्र र राष्ट्रियताको प्रादुर्भाव भएपछि राज्य सञ्चालनको लागि धार्मिक र कानुनी संहिताहरूको विकास भएको तथ्य प्रमाण छन्। पाश्चात्य सभ्यतामा सुकरात, प्लेटो, अरस्तु, थोमस एक्विनस, फ्रान्सिस बेकन, थोमस हब्स, रेनेडेकार्ट, स्पिनोजा, लाइवनिज, जन लक, जीनज्याक रुसो, इमानुयल काण्ट र नित्सेलयागतका विचारक, दार्शनिक र चिन्तकहरूले राज्य, समाज, राजनीति, कानून, मानवता र स्वतन्त्रताजस्ता विषयहरूमा महत्त्वपूर्ण दार्शनिक दृष्टिकोण प्रकट छन्। पाश्चात्य विद्वान्हरूले कानूनलाई विधिशास्त्रको रूपमा विकास गरेका छन्। कानूनको विधिशास्त्रीय अध्ययनमा अरस्तु, एक्विनियस तथा रुसोले प्राकृतिक कानूनलाई कानूनी आधार मानेका छन् । जोन अष्टिन र केल्सनजस्ता विचारकहरूले कानूनको विधिशास्त्रीय अध्ययनमा विशेष जोड दिएका छन्। पूर्वीय सभ्यतामा विशेषगरी भारतीय उपमहाद्वीपमा धार्मिक कानूनले नै राज्यसञ्चालनको लागि दिशानिर्देश गरेको पाइन्छ। हिन्दू धर्म र दर्शनद्वारा निर्देशित धार्मिक सिद्धान्तको आधारमा राज्य सञ्चालनका आधार सिद्वान्तहरू तर्जुमा गरेको पाइन्छ। विशेषगरी रामायण, महाभारत, मनुस्मृति, कौटलीयको अर्थशास्त्र,नारदस्मृति र विदुर नीतिजस्ता शास्त्रहरूमा राज्य सञ्चालनको वैदिक र पौराणिक नीतिहरूको पुनर्व्याख्या

गरिएको छ । भारतीय उपमहाद्वीपका राज्यहरूमा कानून र संविधानको निमार्णमा धार्मिक एवम् सांस्कृतिक चिन्तनको प्रभाव परेको कुरा अध्यताहरूले स्वीकारेका छन् । नेपालको कानून एवम् संविधानको विकासक्रमको अध्ययन गर्दा धार्मिक नीतिलाई नै कानूनी स्रोतको रूपमा लिएको पाइन्छ । धर्म, संस्कृति, चालचलन, सामाजिक व्यवहार, प्रथा, परम्परा र प्रचलनहरूलाई कानूनको सांस्कृतिक नजिर मानेर कानूनको निमार्ण गर्ने ऐतिहासिक परम्परा हो । अर्को अर्थमा धर्म र संस्कृतिलाई कानूनको मूलाधारका रूपमा लिइएको पाइन्छ । कतिपय अवस्थामा कानून भन्दा माथि रहेर संस्कृतिले सामाजिक संरचनालाई निर्देश गरेको देखिन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा रहेर नेपालको विभिन्न कालखण्डमा देखिएका कानूनको चरणबद्ध ऐतिहासिक विकासक्रममा धर्म र संस्कृतिले ओगटेको स्थानलाई लिएर प्रस्तुत आलेख तयार गरिएको छ ।

पृष्ठभूमि

पटकपटकको राजनैतिक आन्दोलन र प्रजातान्त्रिक अभ्यासपछि वि.स. २००७ सालदेखिको नेपालीहरूको लोकतन्त्र र गणतन्त्रको चाहनालाई २०६२/०६३ को जनआन्दोलनले मूर्तरूप दिएको छ । समग्र नेपालीहरूको भाग्य र भविष्य संविधानको सफल कार्यान्वयनसँग जोडिएको छ भने अर्कोतर्फ समृद्ध र समुन्नत नेपालको सुन्दर भविष्यको लागि आफूलाई क्रान्तिको यज्ञवेदिमा आहुति दिएका हजारौं शहिदहरूको सपना पूरा नहुने हो कि ? भन्ने त्रासदि पनि उत्तिकै छ । यस्ता अशुभ सङ्केतका सम्भावनाको निवारणका लागि राजनीतिक दल र सम्बद्ध समूह,उपसमूहहरू एक ढिक्का भई समुन्नत नेपालको खाका कोर्नैपर्ने अवसर आएको छ। भनिन्छकि सिद्धान्ततः राजनीतिले तोड्ने भएको हुँदा भावनात्मक एकताको आवश्यकता छ । अनेकतामा एकता नेपाली संस्कृतिको मुख्य विशेषता भएकोले हाम्रो गौरवमय संस्कृति र परम्परामा खलल पुग्ने कुनै पक्षबाट पनि पहल कदमी गरिनु हुन्न । माथि भनिएझैं राजनीतिले अनेकतालाई एकतामा ल्याउनेमा आशङ्का रहेतापनि यस्तो खेललाई निरुत्साहित गर्नहाम्रो समन्वयवादी संस्कृतिले प्रभावकारी भूमिका खेल्न सक्छ । कतिपय अवस्थामा राजनीतिले धर्म र संस्कृतिलाई नियन्त्रण गरेको देखिएतापनि एउटा आदर्श र प्रजातान्त्रिक राज्यमा संस्कृतिले राजनीतिलाई प्रभाव पारेको यथार्थका सामु जातीयताको अन्धबाद सही रूपमा पहिचान गरी मानव अधिकार, स्वतन्त्रता, लोकतन्त्र र विधिको शासनलाई टेवा पुग्ने कार्यतर्फ अघि बढ्नुपर्ने हुन्छ ।

नेपालको धार्मिक,सामाजिक र राजनीतिक इतिहासलाई हेर्ने हो भने धर्म र संस्कृतिमाथि राजनैतिक हस्तक्षेप कमै भएको पाइन्छ । नेपाली संस्कृतिमा

इतिहासबाट पाठ सिक्ने हो भने कहिल्यै पनि बहुसङ्ख्यक समूहले अल्पसङ्ख्यक समूहमाथि थिचोमिचो गरेको पाइँदैन ।

नेपालको सामाजिक संरचनाको बनौट र त्यसको निरन्तरताको लागि धार्मिक एवं नैतिक आचारहरूले प्रभावकारी भूमिका खेल्दछन् । हाम्रो मुलुकमा धर्म र संस्कृतिले नै समाजलाई मार्गनिर्देशन गरेको पाइन्छ । धार्मिक कानूनको रूपमा रहेका नैतिकजन्य दस्तावेजहरूले नै तात्कालीन समाज र राजनीतिलाई निर्देशन गर्ने गरेको पाइन्छ । मल्ल राजा जयस्थितिमल्लको पालामा तयार गरिएको मानवन्यायशास्त्र र गोरखाका राजा रामशाहले तयार पारेको कानुनी सन्दर्भहरूमा राजनीति भन्दापनि धार्मिक र आध्यात्मिक चिन्तनलाई नै विशेष जोड दिइएको छ । धर्म र संस्कृतिको सही प्रयोग र अभ्यासबाट नै समाज र समग्र राष्ट्रलाई सहिमार्गमा डोऱ्याउन सकिन्छ भन्ने मान्यतालाई नै ती कानुनी दस्तावेजहरूले जोड दिएका छन् ।

पृथ्वीनारायण शाहबाट एकीकरण थालनी गरी उनका उत्तराधिकारीहरूद्वारा एकीकरणको अभियान समाप्ति गरेसँगै नेपालको इतिहासमा आधुनिककालको सूत्रपात भएको हो । जसको परिणम सुन्दर नेपालको भविष्यको आधार बन्न गयो । आधुनिककालको सुरुवातसँगै नेपाली समाज र संस्कृतिमा पश्चिमा संस्कृतिको प्रभाव पार्न थाल्यो । भीमसेन थापाको प्रधानमन्त्री कालमा सैनिकहरूको पद र पोशाकमा पश्चिमी प्रभाव परेको थियो । पछि राणाकालमा राणा प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाले बेलायतको यात्रापछाडि उनीहरूको कानुनी राज्यको अवधारणाबाट अभिप्रेरित भई वि. सं. १९१० मा नेपालको पहिलो मुलुकी ऐन १९१० जारी भयो । तत्कालीन राणा प्रधानमन्त्री जंगबहादुर कुँवरको निर्देशनमा मुलुकको पहिलो मुलुकी ऐन बन्यो, जसमा राणा प्रधानमन्त्री र उनका परिवारजनबाहेक अन्य सबै कानुनको परिधिभित्र बाँधिन पुगे । उक्त ऐनलाई आधार मान्ने हो भने तात्कालीन समाज, संस्कृति र विशेष गरी हिन्दू धर्मलाई प्रमुख स्थान दिइएको पाइन्छ । नेपालको कानुनी विकासक्रम अध्ययन गर्दा वि.सं. २००७ सालको जनक्रान्तिपछिको पहिलो अन्तरिम संविधान, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५, नेपालको संविधान २०१९, नेपालको संविधान २०४७ तथा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा संस्कृति, संस्कार र सचेतनाका स्वरहरू गुञ्जिएको पाइन्छ । नेपालको संविधान २०७२ मा संस्कृतिसम्बन्धी विशेष हकाधिकारको कानुनी व्यवस्था छ ।

किरातकालीन कानूनमा संस्कृति

लिच्छविकाल पहिलेको गोपाल, महिषपाल र किराँतकालको बारेमा जानकारी दिने ऐतिहासिक एवम् पुरातात्त्विक प्रमाणहरू हामीकहाँ पर्याप्त प्राप्त छैनन् । यद्यपि पौराणिक साहित्यहरूले यस समयको केही सङ्केत

गरेका छन(रेग्मी, २०५९:३३ -३५) । किराँतकालीन कानुनी अवस्थाको बारेमा जानकारी दिने कुनै पनि ऐतिहासिक श्रोतहरू हालसम्म उपलब्ध छैनन् । किराँती धर्मग्रन्थ मुन्धुममा न्याय र निष्ठाको अभावमा मानिसको जीवन पशुपन्क्षीको जस्तो हुन्छ भन्ने भाव अभिव्यक्त छ । मूलतः धर्मलाई अगाडि सारी समाजमा शान्ति तथा सुव्यवस्था कायम राख्ने प्रयास गरिएको देखिन्छ । विशेषगरी मुन्धुममा ठगी, लुटपीट, गालीबेइज्जती, विधवा र महिलालाई पीडा दिने, हाडनाता करणी गर्ने र इन्साफ बिगार्ने आदि विषयहरूलाई जघन्य अपराधको रूपमा परिभाषित गरी त्यसता अपराधीले ठूलो सजाय भोग्नुपर्ने उल्लेख छ (चेमजोङ्ग, २०१७: १-६) । यस आधारमा किराँतकालमा मुन्धुम नै न्याय व्यवस्थाको सर्वोच्च आधार थियो ।

लिच्छविकालीन न्यायप्रणालीमा संस्कृति

नेपालको इतिहासमा लिच्छविकाललाई ऐतिहासिक एवं स्वर्णयुग मानिन्छ । प्रथम ऐतिहासिक राजा मानदेव, राज्यको निश्चित भूगोल, आर्थिक व्यवसायको लागि मौद्रिक प्रणालीको व्यवस्थापन एवम् सिक्काको प्रसारण भाषा, साहित्य एवम् कलाकृति र सांस्कृतिक सम्पदाको विकासलगायतका एउटा स्वतन्त्र राज्यमा हुनुपर्ने आवश्यक तत्त्वहरू भएकोले लिच्छविकाललाई स्वर्णयुग मानिएको हो (ढुङ्गेल, २०४३: ७७) । एउटा स्वतन्त्र राज्य हुनलाई कानूनको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । कानुनी राज्यमा जनताले सुख शान्ति र समृद्धिको अनुभव गर्न पाउँछन् ।

राज्य व्यवस्थापन तथा सञ्चालनको लागि आवश्यक पर्ने कानुनी आधारहरू लिच्छविकालीन अभिलेखहरूमा अभिव्यक्त भएका छन् । कृषि, व्यवसाय तथा उद्योगहरूमा लाग्ने निश्चित शुल्क वा करको विषयमा अभिलेखहरूमा अभिव्यक्त भएका छन् (बज्राचार्य, २०३०: २४८) सामाजिक मर्यादा र आचार कायम राख्को लागि सामाजिक सरोकारसँग सम्बद्ध कार्यालयहरू स्थापना गरिएको अभिलेख्य प्रमााण छन् । मापचोक अधिकरण विवाह, विवाह विच्छेदजस्ता अपराधहरूसँग सम्बद्ध छ (बज्राचार्य, २०३०: १२९) । लिच्छविकालमा विशेषगरी चार प्रकारका अधिकरणहरूलाई प्रशासनसम्बन्धी व्यवस्थापन गर्ने अख्तियारी प्राप्त थियो । कुथेर अधिकरणले राजस्वसम्बन्धी मामिला हेर्दथ्यो (रेग्मी,२०२६: ३८५) । विगत अभिलेखहरूको अध्ययनबाट महिलाहरूको सामााजिक, आर्थिक एवम् सांस्कृतिक भूमिकामाथि प्रकाश परेको पाइन्छ । विष्णु गुप्तको संवत ५७ को मालीगाउँको अभिलेखमा लोग्ने मरेमा वा हराएमा वा जोगी भएमा वा पतीत भएमा त्यस स्त्रीले विवाह, सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने कानुनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ (बज्राचार्य, २०३०: ४४०) । लिच्छवि समाजमा फौजदारी र देवानी

प्रकृतिका अपराधहरूको उल्लेख भएता पनि कसरी र कस्तो अपराध भएमा ककसले कस्तो दण्ड पाउने भन्ने कुराको स्पष्ट व्यवस्था भएको देखिँदैन ।

अपराधीहरूले कुनै कसुर गरेमा उसलाई सजाय स्वरूप धन दण्ड दिने चलनलाई आर्थिक दण्डप्रणालीअन्तर्गत राखेर हेर्न सकिन्छ, जसको प्रमाण विभिन्न अभिलेख एवं प्राचीन ग्रन्थहरूको अध्ययनबाट प्रस्ट हुन्छ । शासकहरूबाट जारी भएका अभिलेखहरूमा कानुनी विधान भएको पर्याप्त उदाहरणहरू पाइन्छन् । लिच्छवि समाज धार्मिक प्रकृतिको भएकोले यस बेलाको सामाजमा धार्मिक एवम् पौराणिक शास्त्रले निर्देशन गरेका नीति नियमहरू, उपनिषद्हरू, स्मृतिहरू, प्रचलित रीतिरिवाज, प्रथा, प्रचलनहरूलाई नै मुख्य कानून मानिएको थियो । यसको प्रमाण ऐतिहासिक अभिलेख, मनुस्मृति, नारदस्मृति आदि धर्मशास्त्रहरू साक्षी छन् । यस आधारमा तत्कालीन न्यायिक प्रशाशनमा धर्म र संस्कृतिले ज्यादै नै ठूलो प्रभाव पारेको तथ्य खुलासा हुन आउँछ ।

मल्लकालीन न्यायप्रणालीमा संस्कृति

कानुनी इतिहासको अध्ययनमा मल्लकालको विशेष महत्त्व छ । यसकालमा पनि लिच्छविकालीन समाज र राजनीतिक चिन्तनकै प्रभाव परेको देखिन्छ । लिच्छवि समाजभैँ मल्लकालीन समाजमा पनि धर्मशास्त्र र सामाजिक एवं नैतिक आचार-विचारबाट निर्देशित र नियन्त्रित थियो । राज्य प्रशासनको लागि आवश्यक पर्ने नीति-नियमहरू अभिलेख, सन्धिपत्र, चिठीपत्र आदिको माध्यमबाट जनतासमक्ष राजकीय सूचनाहरू प्रवाह गरिन्थ्यो । वि.सं. १४३७ मा राजा जयस्थिति मल्लको पालामा कानुनी परम्पराले फड्को मार्‍यो । ५ जना भारतीय पण्डितहरूको सहयोगमा तात्कालीन समाजको अध्ययन गरी कानुनी दस्तावेज तयार गरिएको थियो । तात्कालीन समाजिक संरचनालाई व्यवस्थित गर्न तयार पारिएको उक्त दस्तावेजमा हिन्दू धर्म र संस्कृतिको आदर्शलाई शिरोपर गरिएको छ ।साथै तात्कालीन समाजको आस्था, विश्वास, प्रथा र परम्पराको प्रभाव पनि उत्तिकै देख्न पाइन्छ । जयस्थिति मल्लको विधानमा गृहनिर्णय, क्षेत्र निर्णय, जात निर्णय र मानव धर्म निर्णय गरी यसको आधारमा न्याय सम्पादन गरिन्थ्यो । अपराधीलाई दण्ड र पीडितलाई न्याय गर्नको लागि नै राजनको उत्पत्ति भएको हो भन्ने मनुस्मृतिको व्याख्यालाई राजा जयस्थिति मल्लले बुझेको हुँदा अपराधको प्रकृति हेरी सोही अनुरूपको मृत्युदण्ड, कैददण्ड, शारीरिक दण्ड, धनदण्ड र देश निकाला गर्ने जस्ता दण्ड सजायको व्यवस्था गरिएको थियो । तात्कालीन न्याय प्रशासनमा मुद्दा मामिलाको छिनोफानो गर्दा मानव न्यायशास्त्रलाई आधार लिइन्थ्यो । मानव न्यायशास्त्रमा वैदिक र पौराणिकशास्त्र, मनुस्मृति, शुक्रनीति, विदुर नीति

जस्ता स्मृति र स्मृतिकारहरूको साथै नारदस्मृतिको सर्वाधिक प्रभाव परेको देखिन्छ (खनाल, २०३६: ३) राजा जयस्थिति मल्लपछि कानून बनाउने राजामा महेन्द्र मल्लको (१६१७) भूमिकालाई पनि भुल्न सकिँदैन । महेन्द्र मल्ललाई पृथ्वीनारायण शाहले पनि आफ्नो दिव्योपदेशमा स्मरण गरेका छन् । महेन्द्र मल्लले बाँधेको स्थिति जयस्थिति मल्लको जस्तो वैज्ञानिक नरहेको भएतापनि तात्कालीन परिवेशमा उनले तयार गर्न लगाएको कानुनी व्यवस्थालाई कम मूल्य आँक्न मिल्दैन । यिनको स्थितिमा सामाजिक कुरीतिहरूलाई बन्देज गरिएको छ भने घरेलु उद्योगलाई विशेष जोड दिएको छ ।

राम शाहकालीन न्याय निसाफमा संस्कृति

गोरखाका राजा राम शाह (विं.सं १६६६) को शासनकालमा आएर गोरखा राज्यले न्याय व्यवस्थाको क्षेत्रमा ठूलो उन्नति गरेको देखिन्छ । यसको प्रमाण “विद्या हराय काशी जानु, न्याय हराए गोरखा जानु” भन्ने उक्तिले प्रष्ट्याउँछ । २६ वटा विधानहरू रहेको राम शाहको कानुनी दस्तावेजमा तत्कालीन समयको सामाजिक, धार्मिक र राजनैतिक चिन्तनको साथसाथै बोक्सी प्रथाजस्तो सामाजिक कुरीति र अन्धविश्वासको सन्दर्भमा जानकारी हुन्छ । सामाजिक व्यवहार, चालचलन र प्रथा, परम्पराको आधारबाट नै कानूनको निमार्ण भएको देखिन्छ । हिन्दू राजा भएकाले उनले बाँधेका स्थिति बन्देजहरूमा हिन्दूधर्म र संस्कृतिको प्रभाव परेको देखिन्छ । जातअनुसारको सजाय गर्नु भन्ने व्यवस्थाबाट पनि ब्राह्मण र क्षेत्रीहरूलाई कम सजाय र अन्य जातकालाई कठोर सजाय दिने प्रचलनमा कानुनी विभेद र धार्मिक प्रभाव परेको देखिन्छ । ज्यानसम्बन्धी अपराध गरे मारिदिनु भन्ने धार्मिक दण्ड विधान रहेको भए तापनि ब्राम्हणले ज्यान मार्ने अपराध गरेमा निजलाई देश निकाला गरिदिनु र अन्य जातिले सोही प्रकृतिको अपराध गरे मारिदिनु भन्ने मनुस्मृतिको विधानलाई रामशाहले अवलम्बन गरेका थिए (पन्त,२०४३: ४०१) । यस प्रकार रामशाहले बाँधेको स्थिति बन्देजहरूलाई हेर्दा हिन्दूधर्म र संस्कृतिको संरक्षण र सम्वर्द्धनमा नै कानुनी संहिता केन्द्रित रहेको देखिन्छ । सामाजिक न्यायको दृष्टिकोणबाट विचार गर्दा आजको सन्दर्भमा उक्त कानुनी दस्तावेज विभेदकारी रहेको देखिन्छ । जसको पाप उसको गर्धन भन्ने सिद्धान्तअनुसार उनीले न्यायको क्षेत्रमा परिवर्तनकारी कदम चाल्न सफल रहेको देखिन्छ ।

पृथ्वीनारायणको दिव्योपदेशमा संस्कृति

नेपालको इतिहासमा पृथ्वीनारायण शाहलाई महत्त्वपूर्ण र ऐतिहासिक

व्यक्तित्त्वका रूपमा लिइन्छ । गोरखा राज्यको विस्तार अर्थात् नेपालको एकीकरणमा लामो समयसम्म व्यतित गर्नुपरेकोले उनले न्याय प्रशासनको क्षेत्रमा विशेष ध्यान दिन सकेनन् । यद्यपि उनले राज्य सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको लागि धर्मशास्त्रको अध्ययनको साथै गुरुपुरोहितहरूसँगको छलफलबाट प्राप्त निष्कर्षको आधारमा आफ्ना भाइभारदारहरूमा मौखिक निर्देशनहरू दिने गर्दथे । बाँचे भने यस्ता धेरै विधानहरू निमार्ण गर्नेछु भन्ने भाव अभिव्यक्ति भएबाट उनको विधान तयार गर्ने आकाङ्शा स्पस्ट हुन्छ । उनले आफ्नो दिव्योपदेशमा नेपाललाई चारजात (वर्ण) छत्तीस वर्णको फूलबारी भन्ने उक्तिमा हिन्दू धर्मशास्त्रको आश्रम व्यवस्थालाई अनुसरण गरिएको छ । मुलतः हिन्दू धर्म र दर्शनले मार्गनिर्देश गरेका धार्मिक निर्देशक सिद्धान्तहरूको आधारबाट नै राज्य सञ्चालन गर्ने नीति थियो । उनले आफ्नो दिव्योपदेशमा आ-आफ्ना जात विशेषको काम गर्नु भन्या बन्देज बाँध्ने इच्छा व्यक्त गरेबाट जातअनुसारको काम गर्नुपर्छ भन्ने हिन्दू वर्णव्यवस्थाको चिन्तनबाट अभिप्रेरित भई धर्मशास्त्रको आदर्शलाई पालना गर्नेइच्छा प्रकट भएको भाव झल्किन्छ । पृथ्वीनारायण शाह हिन्दू धर्मशास्त्रका कट्टर समर्थक थिए । त्यसैले न्याय व्यवस्थापनको लागि उनले दरबारमा न्यायधीशको रूपमा धर्माधिकारीको व्यवस्था गरेका थिए । अदालतैपिच्छे पण्डित राखी शास्त्रबमोजिम न्याय सम्पादन गर्नु भन्ने प्रसंग दिव्योपदेशमा अभिव्यक्त भएबाट तात्कालीन न्यायप्रणालीमा हिन्दूधर्म र संस्कृतिको गहिरो प्रभाव परेको देखिन्छ । ज्यानको बदला ज्यान भन्ने सिद्धान्तअनुसार ज्यानमारालाई मार्ने व्यवस्था भए तापनि ब्राम्हण, जोगी र सन्यासीलाई प्राणदण्ड नदिई केही आर्थिक दण्ड सजाय वा देश निकाला गरिन्थ्यो (रेग्मी, २०६०: १५४) । पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश अध्ययन गर्दा उनले हिन्दूदर्शन अनुरूपको वर्णव्यवस्थालाई विशेष महत्त्व दिएको देखिन्छ । उनको राजनीतिक अभ्यासमा कौटलीय राजनीतिक चिन्तनमा आधारित षडगुण सिद्धान्तको नीतिलाई अङ्गीकार गरेको देखिन्छ । उनले अवलम्बन गरेको राज्य विस्तारको नीतिमा साम, दाम, दण्ड, भेद हिन्दू शास्त्राकारहरूको सिद्धान्तबाट अभिप्रेरित छ ।

१९१० को मुलुकी ऐनमा संस्कृति

जंगबहादुरको बेलायत यात्रापछि नेपालको न्याय प्रशासनमा केही मात्रामा परिवर्तनका झिल्काहरू देखापर्न थालेको सङ्केत मिल्छ । यद्यपि राणा शासकहरूको भित्री नियत भने जनतालाई शिक्षाको उज्यालोबाट वञ्चित गराउनु नै रहेको थियो । जंगबहादुरले बेलायत भ्रमणबाट फर्केपछि त्यहीँको देखासिखिमा राज्य सञ्चालनको लागि लिखित कानूनको महसुस गरी मुलुकी

ऐन १९१० जारी गरेका थिए । नेपालको इतिहासमा वि. सं. १९१० भन्दा अगाडिको राज्य सञ्चालन विधि धर्मशास्त्रमा आधारित रहेको थियो । मनुस्मृति, याज्ञवाल्क्यस्मृति, मानवन्यायशास्त्र र कौटलीयको अर्थशास्त्रलगायत सामाजिक चालचलन, रीतिरिवाज र छरिएर रहेका अनेकौं ग्रन्थहरू थिए र यिनैको जगमा न्याय सम्पादन गरिन्थ्यो । १९१० को मुलुकी ऐनमा हिन्दूधर्म र संस्कृतिले दिशानिर्देश गरेका धार्मिक एवम् नैतिक आचारहरूको आधारमा कानूनको निमार्ण गरिएको देखिन्छ । उक्त मुलुकी ऐनमा व्यवस्था भएको धर्मकचहरी अड्डाले सीधै धर्मसँग जोडिएर धार्मिक एवम् सांस्कृतिक न्याय निसाफ छिन्ने गर्दथ्यो । यस ऐनमा दण्ड सजायको व्यवस्थाअन्तर्गत एकै प्रकृतिको अपराधमा पनि तुलनात्मक रूपमा ब्राम्हण र क्षेत्रीलाई अन्य जातजातिलाई भन्दा कम सजाय हुने व्यवस्थाले एकातिर विभेदकारी न्यायप्रणालीलाई प्रश्रय दिएको थियो भने अर्कोतिर ब्राम्हण भएकै कारण दण्ड सजाय मिनाहा गर्ने व्यवस्थाले समाजमा ब्राम्हणको स्थान कस्तो थियो भन्ने छर्लङ्ग हुन्छ । ऐनको अध्याय पाँचको महलमा सामाजिक व्यवस्था विधानअन्तर्गत व्यवस्था गरिएको जाति व्यवस्था, सामाजिक मर्यादा एवम् परम्परा, विवाह र यौनाचार र सतिजस्ता विषय र सन्दर्भहरूमा हिन्दू आदर्शको अनुशरण गरिएको पाइन्छ । यो ऐन हिन्दूसंस्कृतिको आदर्शबाट निर्देशित हुँदाहुँदै पनि यसमा धर्मनिरपेक्षताको सिद्धान्तलाई मान्यता दिएको देखिन्छ ।

नेपाल सरकार वैधानिक कानून २००४ मा संस्कृति

नेपाल सरकार वैधानिक कानून २००४ अन्तर्गत भाग ४ को धारा ४४ मा "व्यवस्थापक सभामा सबै कुराकानी छलफल आदि राष्ट्रभाषा नेपालीमा नै हुनेछ" भनिएको छ (बाँस्कोटा, २०७४:७०) । यस कानुनमा व्यवस्थापकीय सभामा नेपाली भाषालाई मात्र राष्ट्रभाषाका रूपमा मान्यता दिइएको भएता पनि मौलिक हकहरूको सन्दर्भमा वाकस्वतन्त्रता, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, धार्मिक स्वतन्त्रता जस्ता विषयहरूलाई विशेष रूपमा जोड दिइएको छ ।

नेपालको अन्तरिम शासन विधान २००७ मा संस्कृति

१०४ वर्षे जहानियाँ राणा शासनको अन्त्य र प्रजातन्त्रको उदयसँगै नेपाली समाज, संस्कृति र राजनीतिमा नयाँ अध्यायको सुरुवात हुन्छ । प्रजातन्त्रको प्राप्तिपछि स्थायी सरकारको निर्वाचन नहुञ्जेलसम्मका लागि राज्य सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि तात्कालीन सरकारबाट नेपालको अन्तरिम संविधान, २००७ जारी गरिएको थियो । उक्त अन्तरिम संविधान पनि हिन्दूधर्म र संस्कृतिबाट निर्देशित थियो । यो विधानको भाग २ को

उपधारा १५ मा राज्य नीतिका निर्देशक सिद्धान्तहरू अन्तर्गत राज्यले धर्म, जातजाति, वर्ण, लिङ्ग, जन्मस्थान वा यस्ता कुनै पनि विषयको आधारमा कुनै पनि नेपाली नागरिकलाई कुनै पनि भेदभाव गरिने छैन भनी व्यवस्था भएको छ । संविधानको यो व्यवस्थाले नागरिकको धार्मिक स्वतन्त्रताको अधिकारको गरेको देखिन्छ । धारा १६ को खण्ड (क) मा वाक् स्वतन्त्रताको अधिकारलाई सम्बोधन गरिएको छ। यो संविधानको धारा १२ मा मठ, मन्दिर, कलात्मक वा ऐतिहासिक महत्त्वका स्मारकहरूको नासिन, विरूप गर्न, सार्न, बिक्री वा निकासी गर्नबाट बचाई तिनको संरक्षण गर्नु राज्यको दायित्व रहेको उल्लेख भएको छ । भाषा अमूर्त संस्कृतिको अंग हो तर संविधानमै मौलिक हकको रूपमा सम्बोधन गर्नुपर्ने भएपनि यस संविधानमा भाषासम्बन्धी कुनै स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छैन (बाँस्कोटा, २०७४: ७०) ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५ मा संस्कृति

यो संविधानको प्रस्तावनामा नै आर्य संस्कृति र हिन्दू राजतन्त्रको गरिमालाई अभिव्यक्त गरिएको छ । यो कानूनको भाग ३ को उपधारा ३ मा व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अधिकारलाई सुनिश्चित गरिएको छ । व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको यस व्यवस्थाले कुनै पनि नागरिकलाई आफ्नो धर्म, संस्कृति र परम्परा मान्न विशेष छुट दिइएको छ। यस धाराको उपखण्ड ४ मा समानताको हकसम्बन्धी व्यवस्था छ। जसअन्तर्गत उपखण्ड २ मा धर्म, वर्ण, लिङ्ग, र जातजातिको आधारमा कुनै पनि नेपाली जनतालाई भेदभाव गरिने छैन भन्ने व्यवस्था भएबाट धार्मिक एवम् सांस्कृतिक स्वतन्त्रतालाई मजबुतीकरण गरेको प्रष्ट हुन्छ । धारा ५ मा प्रत्येक नागरिकले प्रचलित परम्पराको मर्यादा राखी सनातनदेखि चलिआएको आफ्नो धर्मको अवलम्बन र अभ्यास गर्न पाउंने हकको सम्मान गरेको छ । यद्यपि यसै खण्डमा धर्म परिवर्तनलाई भने निषेध गरिएको छ। यो संविधानको परिच्छेद २ को धारा ७० मा देवनागरी लिपिमा लेखिएको नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषाको रूपमा परिभाषित गरिएको छ (उही, पृ. ७०) ।

नेपालको संविधान २०१९ मा संस्कृति

वि.सं. २०१९ पौष १ गते राजा महेन्द्रले प्रजातन्त्रमाथि 'कु' गरेपश्चात् नेपालको संविधान २०१९ जारी गरियो । पञ्चायती व्यवस्थाअन्तर्गतको शासन व्यवस्था गर्न ल्याइएको यस संविधानमा हिन्दूधर्म र संस्कृतिको आदर्शलाई स्थापित गरिएको छ । यो संविधानको भाग १ को धारा २ मा राष्ट्रियताको परिभाषा गर्ने क्रममा धार्मिक स्वतन्त्रतालाई स्थान दिइएता

पनि हिन्दू राजसंस्थामाथि विशेष जोड दिँदै भनिएको छ-"जुनसुकै धर्म, वर्ण, जात-जातिका भएपनि समान आकाङ्क्षा राख्ने र राजमुकुटप्रति आस्थाद्वारा एकताको सुत्रमा आबद्ध सबै नेपाली जनता समाविष्ट राष्ट्र हो।" धारा ३ मा नेपाललाई एउटा स्वतन्त्र, अभिभाज्य, र सार्वभौमसत्ता सम्पन्न राजतन्त्रात्मक हिन्दू राष्ट्र मान्दै हिन्दू संस्कृतिलाई जोड दिइएको छ। धारा ४ मा नेपाली भाषालाई राष्ट्र भाषाको रूपमा स्वीकार गरिएको छ। धारा ५ मा राष्ट्रिय झण्डा र त्यसमा अङ्कित चन्द्र, सूर्य र सिम्रिक रङ्गसमेतलाई उच्च स्थान दिइएको छ। प्राचीन हिन्दू शासकहरूले आफूलाई सूर्यवंशी र चन्द्रवंशीको प्रतिकात्मक रूपमा लेखाउने विरुदावलीलाई राष्ट्रिय झण्डाको माध्यमबाट अभिव्यक्त गरेको देखिन्छ। धारा ६ मा राष्ट्रिय फूल लालीगुराँस र राष्ट्रिय जनावरका रूपमा गाईलाई मान्यता दिइएको छ। मौलिक हक र कर्तव्यहरू अन्तर्गत धारा १० मा समानताको हकसम्बन्धी महलको उपधारा २ मा कुनै पनि नागरिकलाई धर्म, भाषा, वर्ण, लिङ्ग वा जातिको आधारमा नेपाली जनतालाई भेदभाव गरिने छैन भनिएको छ। धारा ११ मा संस्कृतिसम्बन्धी हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्याख्या गरिएको छ। यस किसिमको व्यख्याले हिन्दू धर्मबाहेकको पृथक सांस्कृतिक एवम् धार्मिक पहिचानलाई समेत स्वीकारिएको देखिन्छ। प्रत्येक व्यक्तिले परम्पराको मर्यादा राखी सनातनदेखि चलिआएका आ-आफ्नो धर्मको अवलम्बन र आफ्नो धार्मिक कृत्य गर्न पाइनेछ तर कसैले अरूको धर्मलाई परवर्तन गर्न गराउन पाउने छैन भनी धारा १४ को धार्मिक स्वतन्त्रताको हकमा व्यवस्था गरिएको छ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा संस्कृति

पञ्चायती कालमा राज्यबाट एकभाषा एक नीतिको एकात्मक सिद्धान्तलाई लागू गरेको थियो (पाठक, २०७४: ५४-५६)। सांस्कृतिक बहुलतामा एकताको सिद्धान्तको आधारमा खशभाषा र संस्कृतिबाहेकका अन्य जातजाति र जनजातिका संस्कृति, धर्म र भाषाआदिलाई पतन गर्ने प्रयास गरिएको इतिहास छ। वि.सं. २०४६ सालको जनआनदोलनपश्चात् प्रजातन्त्रको पुनर्वहाली भई बनेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक, सामाजिक र जातीय बहुलतालाई संवैधानिक रूपमै अङ्गीकार गरिएको छ। तत्पश्चात् विभिन्न जातजातिहरूले आफ्नो सांस्कृतिक एवम् भाषिक उन्नयनको लागि सङ्घसंस्था खोल्ने, जातिकेन्द्रित अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने, गराउने तथा पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशन गर्ने कार्यमा तीव्रता आयो। आदिवासी/जनजाति राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको स्थापना र यसको व्यवस्थापन गर्न आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठा ऐन, २०५८

लागू भएपछि यो ऐनले जातिकेन्द्रित अध्ययन र विमर्शहरूमा विशेष भूमिका खेल्न पुग्यो । त्रिभुवन विश्वविद्यालयको मानवशास्त्र-समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र (सिनास), प्रज्ञा प्रतिष्ठानलगायत प्राज्ञिक संस्थाहरूले आदिवासी जनजातिकेन्द्रित विषयहरूमा विशेष अध्ययन, अनुसन्धान र बहस पैरवी गरेको देखिन्छ। नेपालको संविधान, २०७२ ले मूलतः एक भाष एकनीतिको सिद्धान्तलाई विस्थापित गरेको छ । यस पृष्ठभूमिमा केन्द्रित रहेर नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा संस्कृतिलाई कसरी सम्बोधन गरिएको छ भन्ने प्रश्नमा छलफल गरिँदै छ ।

यस संविधानको प्रस्तावनामा नेपाली जनतालाई सार्वभौमसत्ता सम्पन्न राज्यशक्तिको स्रोत मानिएको छ। प्रत्येक नेपालीलाई स्वतन्त्रता र समानताको हक अधिकारको प्रत्यायोजन गर्दै मूल रूपमा संवैधानिक राजतन्त्रलाई अझ मजबुत रूपमा संस्थागत गरिएको थियो । यो संविधानको धारा २ मा राष्ट्रको परिभाषा गर्ने क्रममा सांस्कृतिक बहुलतालाई अगाडि सारिएको छ । यस स्वीकारोक्तिलाई धारा ३ मा सार्वभौमसत्ता नेपाली जनतामा निहित रहनेछ भन्ने व्यवस्थाले यस कुराको थप पुष्टि हुन्छ । धारा ४ मा नेपाललाई बहुजातीय, बहुभाषीय, प्रजातान्त्रिक, स्वतन्त्र, अखण्ड, सार्वभौमसत्ता सम्पन्न हिन्दू र संवैधानिक अधिराज्य भनिएको छ (बाँस्कोटा, २०७४: ७०) । धारा ५ मा राष्ट्रिय झण्डा प्रसङ्गमा हिन्दू संस्कृतिको गरिमामय आदर्शलाई समेटिएको छ। संविधानको धारा ६ मा राष्ट्रभाषाको व्यवस्था छ। धारा ६ को उपधारा १ मा देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो र नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ भनिएको छ । यस धाराको उपधारा २ मा नेपालका विभिन्न भू-भागमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने सबै भाषाहरू नेपालका राष्ट्रिय भाषाहरू हुने कानुनी व्यवस्था छ (उही, पृ. ७०) । धारा १८ (२) ले प्रत्येक समुदायका बालबालिकालाई प्राथमिक तहसम्म आफ्नो मातृभाषामा पठनपाठन गर्न पाउने हकको व्यवस्था गरेको छ (उही) । धारा ७ को उपधारा २ मा हिन्दू संस्कृतिको आदर्शको रूपमा रहेको गाईलाई विगत संविधानमाझैं राष्ट्रिय जनावर र सिम्रिकलाई राष्ट्रिय रङ्गको रूपमा मान्यता दिइएको छ। धारा ७ को उपधारा ३ मा हिन्दू धर्म र संस्कृतिसम्बन्धी चिन्तन निशाना छापमार्फत अभिव्यक्त भएको छ। यो संविधानको भाग ३ मा मौलिक हकहरूको व्यवस्था गरिएको छ । राज्यले प्रदान गर्ने अधिकारहरूको प्राप्ति र प्रयोगमा धर्म, वर्ण, लिङ्ग वा जातजातिको आधारमा सबै समान छन् भन्ने भावार्थ धारा ११ मा समानताको हकसम्बन्धी व्यवस्था छ । यस व्यवस्थाले धार्मिक तथा सांस्कृतिक विविधतालाई संवैधानिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ। धारा १२ मा उल्लेख भएको स्वतन्त्रताको हकले सारभूत रूपमा व्यक्ति वा समुदायको सांस्कृतिक तथा धार्मिक पहिचानलाई सम्बोधन गरेको छ। धारा

१३ मा व्यवस्था गरिएको छापाखाना, पत्रपत्रिका तथा प्रकाशन सम्बन्धी हकले माथि उल्लेख गरिएका हकहरूलाई अझ मजबुत बनाएको देखिन्छ । धारा १८ को संस्कृति तथा शिक्षासम्बन्धी हकले जातीय सांस्कृतिक पहिचानमाथि विशेष जोड दिएको छ भने धारा १९ मा व्यवस्था भएको धर्मसम्बन्धी हकले धार्मिक स्वतन्त्रताको सुनिश्चितता गरेको छ । भाग ४ मा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूको व्यख्यामा धर्म, संस्कृति र नैतिक आचारको प्रभाव परेको देखिन्छ । धारा २५ मा राज्यका नीतिहरूअन्तर्गत उपखण्ड ३ मा धार्मिक तथा सांस्कृतिक एकता र सामाजिक सहिष्णुतालाई सम्बोधन गरिएको छ भने धारा २६ को उपधारा १५ मा पञ्चशीलको सिद्धान्तमा हिन्दू तथा बौद्ध दार्शनिक चिन्तन समाविष्ट भएको छ ।

सङ्क्षिप्त रूपमा भन्नुपर्दा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा हिन्दू धर्म र संस्कृतिको संरक्षणमा विशेष जोड दिइएको छ भने अर्कातर्फ अन्य विभिन्न भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक एवम् अल्प सङख्यक समुदायहरूको पहिचान संरक्षण गर्दै तिनलाई राज्यको अभिन्न अङ्गका रूपमा समेत मान्यता प्रदान गरिएको देखिन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा संस्कृति

२०६२/६३ को जनआन्दोलनमार्फत राजतन्त्रात्मक शासन पद्धति विस्थापित भई मुलुकमा विधिवत रूपमा सार्वभौमसत्ता जनतामा निहित लोकतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था दरिन पुग्यो । नेपाल अधिराज्यको संविधान-२०४७ को औचित्य सकिएपछि देखिएको संवैधानिक रिक्ततालाई पूरा गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी गरियो । यस अन्तरिम संविधानको विभिन्न धारा र उपधाराहरूमा धर्म र संस्कृतिलाई सम्बोधन गरिएको छ । यो अन्तरिम संविधानको भाग १ को धारा ३ मा बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक र बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त सामाजिक एकतालाई राष्ट्रको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । भाषा आफैँमा सांस्कृतिक पहिचानको आधार हो । यस आधारलाई सम्बोधन गर्दै धारा १७ मा व्यवस्था भएको संस्कृतिसम्बन्धी हक र उपधारा ३ मा नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र सम्वर्द्धनमा हक हुनेछ भनी संस्कृतिसम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको छ । धारा ६ मा विगतका संविधानहरूमा जस्तै राष्ट्रिय झण्डालाई हिन्दू संस्कृतिको आदर्शका रूपमा हेरिएको छ । भाग ३ (धारा १२) मा मौलिक हकअन्तर्गत स्वतन्त्रताको हकमा धार्मिक, भाषिक र सांस्कृतिक स्वतन्त्रतालाई उच्च प्राथमिकताका साथ हेरिएको छ । धारा १३ मा उल्लेख भएको समानताको हकले सबै

प्रकारका धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा भाषिक पृथकतालाई सम्बोधन गरेको छ । धारा १४ मा छुवाछुत तथा जातीय भेदभावविरुद्धको संवैधानिक व्यवस्थाले धार्मिक समानतालाई उजागर गरेको छ । भाग ४ मा व्यवस्था भएको राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूमा धार्मिक, भाषिक तथा सांस्कृतिक चिन्तनको प्रभाव परेको देखिन्छ ।

नेपालको संविधान २०७२ मा संस्कृति

सांस्कृतिक एकताको भावनात्मक महत्त्वलाई मनन् गरेर नेपालका शासकहरूले नेपाली संस्कृतिको मूल प्रवाहलाई अनादर गरेनन् तर आफ्नो शासनलाई स्थायित्व प्रदान गर्न संस्कृतिलाई नै उपयोग गर्ने प्रयास गरे । यस संविधानले राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक रूपमा पिछडिएका जनसमुदायलाई राज्यको मूलधारमा ल्याई सम्बन्धित जनजातिहरूलाई समता र समानतामूलक मौलिक अधिकारसहित राज्यका सबै जनताहरूलाई राष्ट्रको मुलधारमा प्रवाहित गराउने लक्ष्य लिएको छ । विभिन्न जातजाति,भाषाभाषीलगायत समग्र राष्ट्रको संस्कृतिलाई सम्मान गरेमात्र समृद्ध नेपालको सपना साकार हुन्छ भन्दै संविधानको प्रस्तावनामा नै बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषताहरूलाई आत्मासाथ गरी विविधताबीचको एकता, सामाजिक, सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सदभावलाई संरक्षण एवं प्रवद्धन गर्दै वर्गीय, जातीय, क्षत्रीय, धार्मिक, लैङ्गिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछुतको अन्त्य गरी आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक समानता समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक, समावेसी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निमार्ण गर्ने कुरामा जोड दिइएको छ । यस प्रकारको संवैधानिक स्वीकारोक्तिले नेपालीहरूको २००७ सालदेखिको सांस्कृतिक पहिचानको सवाललाई सम्बोधन गरेको छ भने अर्कोतिर यसै संविधानको भाग (१) को धारा (३) मा नेपाली संस्कृतिको समष्टिगत पहिचानलाई राष्ट्रका रूपमा परिभाषित गरिएको छ । संस्कृति मुलुकको अस्तित्व र पहिचानको आधार हो । संस्कृतिमाथिको राजनैतिक दमन र अतिक्रमणले राज्यलाई विभाजनतर्फ उन्मुख गराउन सक्छ । संस्कृतिको महत्त्वलाई ध्यानमा राखेर बहुसङ्ख्यक नेपालीले बोल्ने राष्ट्रभाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा स्वीकार गर्दै नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रिय भाषा हुन् भनी संविधानको धारा (६) र (७) मा सबै भाषाको अस्तित्त्व महत्त्वलाई मान्यता दिइएको छ (उही) । साथसाथै नेपाली भाषाबाहेक कुनै प्रदेशभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने अन्य नेपाली भाषालाई समेत सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा

प्रयोग गर्न सक्ने अधिकार धारा (७) को उपधारा (२)मा व्यवस्था गरिएको छ । संविधानको धारा (८) मा नेपालको राष्ट्रिय झण्डाको उल्लेख छ । विश्वमै मौलिक पहिचान र विशिष्ट स्थान राख्ने नेपालको राष्ट्रिय झण्डा नेपाली संस्कृतिको गौरवमय प्रतीक हो । यस झण्डामा अङ्कित सूर्य र चन्द्र रहेसम्म नेपाल र नेपालीको अस्तित्व युगौँयुगसम्म अटल र दृढ रूपमा कायम रहिरहने प्रतिकात्मक सङ्केत अभिव्यक्त भएको छ । झण्डामा प्रयोग गरिएको सिम्रिक रङ्गले नेपालीहरूको रक्तिम वीरता र निलो रङ्गले शान्तिको सीमालाई सङ्केत गरेको छ । धारा (९) मा उल्लेख गरिएको राष्ट्रिय फूल लालिगुराँस, राष्ट्रिय रङ्ग सिम्रिक, राष्ट्रिय जनावर गाई, र राष्ट्रिय पन्क्षी डाँफेले प्रतिकात्मक रूपमा नेपाली संस्कृति,वातावरण र पर्यावरणलाई सङ्केत गर्दछन् ।

नेपालको संविधान २०७२ ले नेपाली संस्कृति र सभ्यताका सर्वाङ्गीण पक्षहरूलाई समेट्ने कोशिस गरेको छ । यस संविधानको भाग (३) को मौलिक हक र कर्तव्यअन्तर्गत धारा १७ मा स्वतन्त्रतासम्बन्धी हक, धारा १८ मा समानतासम्बन्धी हक र १९ मा सञ्चारसम्बन्धी मौलिक हकको प्रावधानले व्यक्ति,समाज र समुदायको सर्वाङ्गीण विकासको लागि भाषा, साहित्य र संस्कृतिको हकलाई प्रत्यक्ष रूपमा सुरक्षित गरेको छ । धारा २४ मा उल्लेखित छुवाछुत तथा भेदभावविरुद्धको हक,धारा २६ मा उल्लेखित धार्मिक स्वतन्त्रताको हक, धारा ३१ मा उल्लेखित शिक्षासम्बन्धी हक र धारा ३२ मा उल्लेखित भाषा तथा संस्कृतिको हकमा प्रत्येक व्यक्ति,समुदाय र समग्र नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपालीलाई आफ्नो भाषा, लिपि, साहित्य, संस्कृति सम्पदा र सभ्यताको संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्ने, लेख्ने, बोल्ने र समुदायको सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने हकलाई सुरक्षित गरेको छ । राष्ट्र र राष्ट्रियताको लागि भाषा, साहित्य, संस्कृति सार्वभौमिक अस्तित्त्वका आधार हुन् । समग्र राजनैतिक प्रणालीलाई निर्देश गर्न सक्ने अवस्था स्थापित हुनसके राष्ट्र सभ्य र समुन्नत बन्न सक्छ । यसैले संस्कृति र सभ्यता प्रत्यक्ष रूपमा राज्यको मूल प्रवाह हुनु आवश्यक ठानिन्छ । नेपालको संविधान २०७२ भाग (४) धारा ५० को उपधारा २ मा राज्यको निर्देशक सिद्धान्तको रूपमा संस्कृतिलाई समाविष्ट गरिएको छ । यसै धाराको उपधारा (२) मा धर्म, संस्कृति, संस्कार, प्रथा, परम्परा वा अन्य कुनै पनि आधारमा हुने शोषणको अन्त्य गर्दै सहिष्णुतामा आधारित सामाजिक र सांस्कृतिक मूल्यहरूको विकास र सांस्कृतिक विविधताको सम्मान गर्नु नै राज्यको सामाजिक तथा सांस्कृतिक उद्देश्य हुनेछ भनी व्याख्या गरिएको छ । धारा ५१ (ग) मा उल्लेखित विभिन्न उपधाराहरूमा समग्र राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासको लागि संस्कृतिको अहम भूमिकालाई स्वीकार गरिएको

छ । त्यसैगरी यसै भागको धारा ५१ को उपखण्ड (ञ) को ८ मा उल्लेखित विषयमा आदिवासी,जनजाति र तिनका अनकौं समुदायको मूर्त अथवा अमूर्त भाषा, साहित्य, सङ्गीत, लिपि र सामाजिक परम्परालाई संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्दै पहिचानसहितको ज्ञान, सीप र सांस्कृतिक परम्परालाई संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । यो संविधानबाट प्रदत्त भाषिक अधिकारलाई आधार बनाएर मुलुकको सभ्यता, संस्कृतिसँग प्रत्यक्ष परोक्ष रूपमा सरोकार राख्ने भाषा क्षेत्रको संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम पुनर्संरचना गर्ने गहन कार्यका लागि नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को बैठकद्वारा भाषा आयोग (बाँस्कोटा, २०७४: ७०) को गठन भैसकेको छ ।

निष्कर्ष

नेपालको कानुनी इतिहासको अध्ययन गर्दा कानुनी दस्तावेजहरूमा पूर्वीय धर्म, दर्शन, संस्कृति र सभ्यतामा निहित जीवन र जगतप्रतिको दृष्टिकोणलाई समावेश गरिएको पाइन्छ । सामाजिक व्यवहार, प्रथा, परम्परा र प्रचलनहरूले कानून तर्जुमा गर्दा प्रभाव पार्दछ। लिच्छविकालदेखि गणतन्त्रकालसम्मको कानुनी दस्तावेजहरूमा हिन्दू धर्म र दर्शनले निर्देशन गरेका निर्देशक सिद्धान्तहरूबाट प्रभावित छ । २००७ सालपछि बनेका संविधानहरूमा हिन्दू धार्मिक मूल्य, मान्यता र आदर्शलाई परिमार्जित रूपमा समावेश गरिएको पाइन्छ । नेपालको संविधान २०७२ को विभिन्न खण्डहरूमा संस्कृतिलाई सामाजिक,सांस्कृतिक र मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरी संवैधानिक मान्यता दिइएको छ । यद्यपि मूर्त एवं अमूर्त, वैयक्तिक वा सामाजिक सचेतनाको समग्र भाव हो संस्कृति । नेपालको सांस्कृतिक एवं धार्मिक इतिहासमा यसै भावनालाई स्वीकार गरी नेपाली संस्कृतिको सामूहिक समन्वयबाट समष्टिगत आधार बनेको छ । वर्तमान नेपाली राजनैतिक खिचातानीले धर्म र संस्कृतिको नाममा कहिल्यै विवादको चपेटामा नपरेको नेपाली समाज र संस्कृति राजनीतिक कारणले धमिलिन गएको तीतो यर्थाथ हाम्रासामु छर्लङ्गै छ। कतिपय अवस्थामा सीमित वर्ग र समुदायले संस्कृतिलाई स्वार्थ पूरा गर्ने माध्यम बनाएको तथ्य सत्य हो । माओवादी जनयुद्ध र त्यसपछिको जनआन्दोलनले सङ्घीयता, क्षेत्रीयता, आदिवासी जनजाति र मधेश केन्द्रित आन्दोलन र तिनका मागलाई सम्बोधन गर्न संस्कृतिलाई नै मूलाधार बनाइयो । यद्यपि सनातनदेखि चलिआएको धर्म र संस्कृतिलगायत वैयक्तिक, धार्मिक एवं सांस्कृतिक स्वतन्त्रतालाई धर्म निरपेक्ष राज्यको रूपमा संविधानले परिभाषित गरेको छ । नेपालको संविधानले धार्मिक, भाषिक र सांस्कृतिक एकताको पहिचान दिलाउने राष्ट्रियगान र निशाना छापमा समेत सांस्कृतिक ऐकिभावको चिन्तनलााई स्थापित गराएको

छ । संक्षेपमा भन्नुपर्दा नेपालीहरूलाई राष्ट्रिय एकता र ऐक्यबद्धता गराएर आत्मीयताको साथ राष्ट्रको समुन्नतिको लागि अगाडि बढ्ने प्रेरणा मिलेको छ। यो प्रेरणाको आधार नेपाल र नेपाली भूमिमा हुर्की फस्टाएको नेपाली संस्कृति नै हो। नेपालका विगत संविधानहरूमा संस्कृतिसम्बन्धी व्यवस्थालाई साँघुरो र सङ्कुचित रूपमा अर्थ्याइएको विगत तीतो यथार्थका सामु नेपालको संविधान २०७२ ले यसको सीमा र सीमित घेराबन्दीलाई तोडी फराकिलो र वृहत् अर्थ लगाई उच्च र विशिष्ट स्थानको प्रत्याभूत गरेको छ। यद्यपि यो कागजी दस्तावेजको कार्यान्वयन पक्ष सबल भएको खण्डमा मात्र यसले पूर्णता प्राप्त गर्ने भएकोले कार्यान्वयनतर्फ सबैको ध्यान जानुपर्ने देखिन्छ भने अर्कातर्फ राष्ट्रिय संस्कृति नीति, २०६७ मा संस्कृतिसम्बन्धमा भएको व्यवस्थाबमोजिम मुलुकका विभिन्न जातजाति, तिनको धर्म, सस्कृति, परम्परा, भाषा, लिपि लगायतका मूर्त एवं अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण, संवर्धन तथा व्यवस्थापन गर्दै नेपाललाई सिङ्गो मुलुकका रूपमा स्थापित गर्न सकेमा हाम्रो यो मुलुक शान्त, समृद्ध र एउटा समुन्नत गणतन्त्रात्मक सार्वभौमसत्ता सम्पन्न मुलुकका रूपमा विश्वसामु स्थापित हुन सक्ने प्रवल सम्भावना देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- आचार्य, बाबुराम र योगी नरहरीनाथ, (२०७०), बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश, काठमाडौंः श्रीकृष्ण आचार्य ।
- आचार्य, बाबुराम (२०६८), नेपालको सांस्कृतिक परम्परा, काठमाडौंः श्रीकृष्ण आचार्य ।
- चेमजोङ, इमानसिंह (२०१७), किराँत मुन्धुम, (किरातको वेद), काठमाडौं ।
- ढुङ्गेल, रमेश (२०४३), प्राचीन अर्थव्यवस्था, काठमाडौंः शारदाप्रसाद उपाध्याय ढुङ्गेल ।
- पन्त, नयनराज (२०४३), गोरखाको इतिहास (दोश्रो भाग) काठमाडौंः दिनेशराज पन्त ।
- पाठक, युग, (२०७४) माङगेना नेपाल मन्थन, काठमाडौं : फाइन प्रिन्ट
- बज्राचार्य, धनबज्र, (२०३०), लिच्छविकालका अभिलेख, त्रि.विः नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- बाँस्कोटा, भीष्म, (२०७४),अमूर्त संस्कृतिको सम्वाहक भाषा : नेपालको संविधानहरूमा भाषासम्बन्धी व्यवस्था,अमूर्त संस्कृति, वर्ष १,अङ्क १,

सिंहदरबार :नेपाल सरकार संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय ।

- राष्ट्रिय संस्कृति नीति, २०६७, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, सिंहदरबार ।
- रेग्मी, दिनेशचन्द्र र रामनिवास पाण्डेय (२०५४),नेपालको पौराणिक इतिहास, कीर्तिपुर : त्रि.विः नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- रेग्मी, जगदीशचन्द्र, (२०२६) लिच्छवि संस्कृति, काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार ।
- रेग्मी, जगदीशचन्द्र (२०५३), लिच्छवि इतिहास, कीर्तिपुरः त्रि.वि नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- रेग्मी, जगदीशचन्द्र, (२०६०) नेपालको वैधानिक परम्परा, काठमाडौंः तन्नेरी प्रकाशन ।
- खनाल, रेवतिरमण (२०५९), काठमाडौँ : नेपालको कानुनी इतिहासको रूपरेखा ।
- १९१० को मुलुकी ऐन
- नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४
- नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७
- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५
- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३
- नेपालको संविधान, २०७२

प्राकृतिक एवं सांस्कृतिक पर्दामा रामारोशन

प्रकाश खड्का
पुरातत्त्व अधिकृत
पुरातत्त्व विभाग

१.१ पृष्ठभूमि

कैलाश खोलाको उद्गमस्थल- रामारोशन उपत्यका। जनजीब्रोमा बाह्र बण्ड अठार खण्ड पनि भनिन्छ। १२ वटा ताल गोल पाटन। गुरासेगढको दक्षिणपूर्वी काख, दूधैलग्ना पर्वतश्रृङ्खलाको पश्चिमपट्टि पर्दछ। समुद्री सतहबाट २०५० मि. देखि ३७९२ मिटर उचाइमा रामारोशन क्षेत्र अवस्थित छ। मोटामोटी क्षेत्रफल २६०० वर्ग किलोमिटर छ। दक्षिणमा पातलीगाउँ र भटेनागाउँदेखि उत्तर रामारुसन क्षेत्र लाग्दछ। सबैभन्दा रमाइलो चुटक्क मिलेको पाटन तिनकुन्यागडो (रसुनटार) पर्दछ। त्यो टार दक्षिण-पश्चिमखण्डमा पर्दछ। दलदले गडो दक्षिणपूर्व खण्डमा पर्दछ। तलाउहरू १२ वटा छन्। सामान्य अर्थमा तालतलाउ, वनगङ्गल र पाटनसमेतको प्राकृतिक अवस्था नियाल्दा १८ अनुहारको देखिने हुनाले १२ वण्ड १८ खण्ड भनिएको अनुमान छ (नेपाल, २०३३ क : ५२, ५३)।

प्रसिद्ध खोला कैलाशको मुहानभूमि भएकोले यहाँ शिव-पार्वतीले राम (जात्रा/लीला गरेको) रसुन (क्रिडा/मन्थन गरेको) धार्मिक विश्वास रहँदैआएको छ। नामको पछाडि या प्रत्यय लगाउने चलन अद्यापि छँदैछ। राम अर्थात् राम्या नामको गोठालोबाट राम्या र रसुन नामकी गोठालीबाट रसुन रहन गएको एकथरी किंवदन्ती छ। प्रस्तुत चलनचल्तिका किंवदन्तीहरूको कुनै पनि लिखित इतिहास नभेटिए तापनि राम्या र रसुनको शब्दोत्पत्तिबाट नै रामारसुन हुन गएको हो भन्ने आधारमा कुनै सन्देह रहदैन्। राम्या+रसुन = रामारसुन को अपभ्रंस स्वरूप नै रामारोशन हो। तीन/चार शताब्दी अघिसम्म राम्या र रसुन खण्ड पहिला बण्डकै स्वरूपमा थिए। पछि बण्ड

फुट्दा खण्डको रूपमा परिणत भएका सुन्दै आएका छौँ ।

रामारोशन क्षेत्र र खप्तड क्षेत्रमा पाइने सरिसृप प्रजातिमा प्राकृतिक विविधतामा पनि समानता पाइएको छ । प्राणीशास्त्री प्राध्यापक करनबहादुर शाहका अनुसार संसारभर कतै नपाइएका खप्तड क्षेत्रमा भेटिएका छेपारो र भ्यागुताका प्रजाति रामारोशन क्षेत्रमा भेटिएका छन् (शाह, २०१४ : २१४) ।

खप्तडलाई तेत्तीस कोटी देवताहरूको बासथलो भनिएझैँ रामारोशनलाई देवीहरूको भूमि मानिन्छ । मालिका, कालिका, नन्दमाता, चाखकीमाई, विल्थमकीमाई, अगमगढकीमाई, गोऱ्यागोठकीमाई, रूपादेवी (चाल्न्या) र गत्याकीमाई यस क्षेत्रका प्रसिद्ध देवीहरू हुन् । यी देवीहरूले नै यस क्षेत्रको सुरक्षा गरी राखेका छन् भन्ने लोकविश्वास छ ।

आजभोलि रामारोशन केवल रामारोशन गाविससँग सीमित छैन । नेपालमा पर्यटन विकासको लहरसँगै रामारोशन क्षेत्रलाई रामारोशन, भाटाकाटिया, सुतार, सान्तडा, चाफामाण्डु, मलातीकोट, बाटुलासैन, कालिकोट- रूपसा, कालकोट र बाजुरा- बडीमालिका साँध (त्रिवेणी) आदि भूमिसम्म विस्तार गरिएको छ ।

१.२ बाह्र बण्ड र अठार खण्ड

१.२.१ बाह्र वण्ड / ताल :

रैथाने जनजीब्रोमा रामारोशनलाई बाह्र बण्ड अठार खण्ड पनि भनिन्छ ।

पूर्णप्रकाश नेपाल यात्रका शब्दमा- कैलाश, बाटुला, धौने, रामारसुन, लिसेडाली, सुन्दरी, ताउले, गाग्रे, आदि १२ तलाउहरूमध्ये सबैभन्दा ठूला र दर्शनीय ताल हुन् रामारुसन र सुन्दरी । अरू चार ताल साना ताल हुन्- दलदल्या, विसौन्या, भैँसी र सैनी (नेपाल, २०३३ :) । यद्यपि रामारोशनमा स-सानाको गणना गर्ने हो भने तालको सङ्ख्या तात्कालीन प्रधानपञ्च लोकबहादुर शाहको भनाइमा छत्तीसभन्दा बेसी हुन जान्छ (नेपाल, २०३३ :) । स्थानीय चक्र रावलले बाह्र तालको नाम- जीगाल्या, बाटुल्या, लामीदह, लिस्सेडाली, ताउले, तल्लो धउने, हप्पलो धउने (रङ्गाडे), गाग्रे, डौठेखाल (बाउलेगडा), दल्याना, राम्या, र गेराह भनी दिएका छन् (रावल, २०६५ : ३,४) । अध्ययन क्रममा गणना गर्दा पानीयुक्त तालहरूको सङ्ख्या १२ बण्डभन्दा बढी नै देखिन्छ ।

१.२.२ **अठार खण्ड/गडा/पाटन**ः

भ्याउन्या, बड्डो टाउँको, लिउचेडी, राम्या, सुयेनी, हदेल्या, भकाऱ्या, रगडचा, गाग्रच, सिल्फु, रसुन, किनीमिनी, बाउल्या, चिन्यानी, ददाडी, नलीहाल्ने, लामादय, लिस्याडाली, बुक्यादेउलो, राती माटचा, चच्चु, जिगाल्या, दल्याना, गेराह जदैखोला, पासे चाकाचुली, बागफाल, सालिमकोट कागेबर्जु, सिन्दूऱ्या, नेटाकोट साकोट, जिउने पातल । रामारोशन क्षेत्रमा चार दर्जनभन्दा बढी गडा/खण्ड/पाटन रहेका छन् ।

१.२.३ **खोलो/छडो/गाड** :

बागाछडो, गुन्छाको छडो, चिप्लुखोलो, राजालोटचा खोलो, पानीभर्न्या खोलो, सौडचानो, फिसन्या, थारुलो, धूप्याडी, बागफाल, रसुन खोलो, बाटुला ठाडाको खोलो, डडीलको खोलो, थेप्च्याको खोलो, गुल्यान्या गाड, अयारपाटाको खोलो, ददाडीको खोलो, लामुदयको खोलो, म्यासु खोलो, सुडेनी गडाको खोलो, लिस्याडालीको खोलो, जिगल्या खोलो, बाटुल्याको खोलो, चिन्यानीको खोलो आदि । यी सबै खोलाहरूको सम्मिलन भई कैशाल खोलो बन्दछ ।

१.२. ४ **चराचुरुङ्गी**

२० चेड, १० फग्रास र २० चाखुरा हाम्राहजुर (सरकार) नेपाल (काठमाडौं) चलानगरी पठाउनु भन्ने बेहोरा वि.सं. १९६२ श्रावण ५ बिहीबार छविसदरा तैडिगैराका सिंहस्वरूपसाहिलाई दिइएको रुक्कापत्रमा छ । श्रीडोटीका तैनाथवाला कप्तान प्रताप जङ्गराणाबहादुरको नाममा ६२ साल २३ आषाढ ५ मा रुक्कापत्र गरिएको छ । रुक्का पत्रमा हाम्रा सवारीलाई सिकार खेल्ने मानिसलाई पक्रन लगाई/ शिकार खेलीखेलाई/ पालीराखेको

पाइन्छ भने जहाँ जोसँग जतिजति मोललमा पाइन्छ सुपतमोलमा खरिद गरी यहाँ पठाइदिनु र चेड, फग्रास, चाकुरा सिकार खेलीखेलाई पठायाका सिकारी जतिलाई इनाम, खरिद भयाकालाई आहारखर्च र बोकाइको मजुरीसमेत मिन्हापाउने कुरा छ (परिशिष्ट १) । यस रुक्कापत्रको बेहोराले जीवजन्तु, चराचुरुङ्गीहरूको मुख्य बासस्थानको रूपमा तैडिगैराको गङ्गल क्षेत्र (रामारोसुन) रहेको सङ्केत गरेको छ । आजकाल पनि उपरोक्त रुक्कापत्रमा उल्लेखित चराहरू यही रामारोशन क्षेत्रमा पाइने हुँदा यो क्षेत्र निकै पहिलादेखि नै प्रसिद्ध रहेको थियो भन्न सकिन्छ ।

१.३ वनस्पति

यस क्षेत्रमा ३२९ प्रजातिका वनस्पतिहरू सूचीकृत गरिएका छन् (शाह, २०१४ : २) । रैथाने लोकजीवनसँग महत्त्व राख्ने वानस्पतिक विवरण तल प्रस्तुत गरिन्छ-

१.३.१ फल : दाख, काफल, ऐँसेलु, तिर्खलो, कुफ्लो, भूकाफल, घँगारु, गदेउलो ।

१.३.२ च्याउ :

ठूलो च्याउ, बिड्याउ, मुडे च्याउ, तिल च्याऊ आदि ।

१.३.३ सागपात :

दधु, रुवासाग, अल्लो, सैनु, चाल्न्या, गोल्का, निगुरो, अरिमल्या, खिरौली, जरङ्गो, ढुन्क्यालसुन, खेदडचासाग, पानीसाग, देउलाको टुसा, मालङ्गका टुसा, तल्कोटी बाँको ।

१.३.४ जडीबुटी :

गदाल्नु (पेट-फल्नु/चल्नु), विषमारो (घाउ/खटिरा/पिला/काटिएको), सिलाजित (स्वस्थता/ रोग निदान), पदमचारो (घाउ/चोट लाग्दा/शरीर दुख्दा), बोक्चाल्नु (हावाले हान्या/टाउको दुख्या), बाबरा (सुत्केरी खुराक), पडिफूल (सुत्केरी खुराक) बिकम्मर (घाउ/खटिरा), घामको जरो (ज्वरो/कासो) वायजडी (पेटलाग्या/पेटदुख्या), कटुकी (घाम/झरी/जरो), गङ्गली हदेलो (हातखुट्टा भाचिँदा), काफ्री (भाचिँदा/मर्किदा) हज्जडी (काटचाको/दम/खोकी) निरबिसी (दादुरा/घाउ/खटिरा), गन्याजरो (गन जाँदा), तिर्खुलाको बोक्रा (आँखा), माइनी बोक्रा (आँखा), गड्याल (दादुरा/ज्वरो/लुतो), सत्तो (किरा/दम/काटचाको), लौठ (क्यान्सर/क्षयरोग)लालीगुराँस (पेट/पत्थरी),

भदौरे (वान्ता हुँदा) ।

स्थानीयस्तरमा सत्तो- रु २५०० प्रतिकिलो, भदौऱ्या- रु १५०० प्रतिकिलो, पडिफूल- रु. २० प्रतिकिलो, किरमुली- रु २० प्रतिकिलो, कटुकी- रु. ३००० प्रतिकिलो, हज्जडी- रु १५०० प्रतितोला र पूर्णयो- रु. २५ प्रतिआना कारोबार हुने गर्दछ । यस क्षेत्रमा व्यावसायिक रूपले भने जडीबुटीको कारोबार भएको पाइँदैन ।

१.४ सामाजिक जीवनशैली

१.४.१ जातजाति

यहाँको समाजमा हिन्दू वर्णाश्रममा आधारित ब्राह्मण, क्षेत्री, वैष्य र शुद्रको समिश्रण रहेको छ । रामारोशन गाविसको जनगणना २०५८ अनुसार क्षेत्री २८६५, ब्राह्मण पाहाड ३३, ठकुरी ३८४, दमाई तथा ढोली ३९७, लोहार १११, सन्यासी ३७, कामी ५४८, पत्ता नलागेको दलित ७ र अन्य १७ गरी कुल ४३९९ जनसङ्ख्या छ । यी सबै खसका शाखा/उपशाखा हुन् ।थरका हिसाबले रोकाया, बोहोरा, बटाला, शाह, साउँद, सुनार, मिजार, टमट्टा, दास, दमाई, लोहार, रेग्मी, गिरी, भण्डारी, रावल आदिको बसोबास रहेको छ । बाहुनले पुरोहित (जजमानी), सुनारले सुन खार्ने/गरगहना बनाउने, लोहारले फलाम पिट्ने/आरन चलाउने दमाईले लुगा सिलाउने/बाजागाजा बजाउने परम्परा अद्यापि छँदैछ । जातअनुसारको घरबस्ती भए तापनि गाउँ/समाजमा सबैको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । उदाहरणको लागि कुनै उत्सव हुँदा

बाहुनले पूजा गर्ने, क्षत्रीले बन्दोबस्ती गर्ने र दमाईले बाजागाजा बजाउने चलन निरन्तर चलिरेहेको छ ।

यहाँ सोमवंशी राजाको कान्छो शाखा मानिने तैडीगैराका राजाका सन्तान यहाँ बस्छन् । संवत् १८६६ देखि श्रीभक्त शाहीको पालादेखि २००७ सम्म यहाँको केही भूमि बिर्ता पाएको देखिन्छ (सुवेदी, २०५८ : ३९४-४०१) ।

१.४.२ खाना

रामारोशन क्षेत्रको मुख्य फलन (बाली) र खाना मकैको रोटी हो । प्राय मकैको रोटी गोरस (दूध/दही/मही) सँग खाने गरिन्छ । साँझ बिहानको मुख्य आहार नै मकै भएको हुँदा यहाँ खाए मकै नखाए भोकै भन्ने लोकोक्ति अत्यन्तै प्रशिद्ध छ । भात (चामल), रोटी (गहुँ) सहायक खानाहरू हुन् । दालहरूमा भटमास, सिमी, मास आदि हुन् । तरकारीको रूपमा साँगपात र आलुको उपभोग गरिन्छ । दिउसोको अन्नी (खाजा) मा भुटेका भटमास, मकै र फाको (चामल र तिुर्खलाको मिश्रण) खाने गर्दछन् । खाना र खानको परिकारहरूबाट पनि यहाँका मानिसको आर्थिक अवस्थाको चित्रण हुन्छ ।

१.४.३ घर परिवार

घरका देलाअनुसार परिवार सङ्ख्याको निर्धारण हुन्छ । घर ठूलो छ देलो एकै छ भने त्यो घर संयुक्त परिवारको छ भन्ने थाहा हुन्छ । यस्तो घरमा नातिदेखि हजुरबुबा र काका काकी सबै अटाएका हुन्छन् । यस्तो परिवारमा सबैले मिलिजुली काम गर्दछन् । अर्कोतर्फ परिवारको सङ्ख्या बढ्दै जाँदा (विवाह/जन्म) आफूखुशी निर्णय लिनका लागि अंशवण्डा भई ठूलो परिवारबाट सानो परिवारको जन्म हुन्छ । घरको संरचना पनि परिवारको सङ्ख्या अनुरूप एकदेला, दुइदेला, तीनदेला गरी निर्माण गरिएको हुन्छ । अर्थात् यहाँ एउटै घरमा पनि देलाअनुसारको परिवार बस्ने प्रचलन छ । तथापि आजभोलि भने नयाँ परिवारको जन्म हुँदा उसले सकेसम्म छुट्टै घर बनाउने गर्दछ ।

१.४.४ भेषभूषा

अल्लोको धागो कात्ने, थान बुन्ने र त्यही थानबाट उत्पादित कपडा लगाउने परम्पराको नाशसँगै बाहिरी (आधुनिक) वस्त्रहरूको प्रभाव बढ्दो छ । बच्चाहरूलाई भोटो लगाइदिने गरिन्छ । कमिज पाइन्ट, कट्टु, जुत्ता, चप्पल, नेपाली टोपी आदि पुरुषका सदाबहार पहिरनहरू हुन् । प्रायः वृद्धपुरुषहरू दौरा, सुरवाल, लुंगी र आस्कोटका परिहन मनपराउँछन् । जाडोमा कोट, स्वीटर,

ज्याकेट लगाउँछन् भने राडीपाखी ओड्ने गर्दछन् । महिलाहरू गुन्युचोली, सारी, ब्लाउज र जाडोमा चौबन्दीचोली, स्वीटर, साल पहिरन्छन् । अधिकांश महिलाले कपालमा डोरी बाट्छन् भने कम्मरमा चोड्को (पटुका) बाँध्छन् । घासपात, दाउरा, गोठालो जाने महिला, पुरुष दुवैले कण्डोमा कठाली (हसिया राख्ने यन्त्र) भिरेको पाइन्छ ।

१.४.५ आभूषण तथा गरगहना

आभूषण एवं गरगहनाहरू विशेषतः महिलासँग सम्बन्धित छ । निधारमा टिक्की (टीका), नाकमा फूली र खन्टो, दुवै कानमा डल्ली, बाली, डुंग्री, घाटीमा पोतेहरू- गोल्क्या (हरियो), चुदरी (रातो), लौड्या (दूध), चाप्क्या, सौटाल्या, रुद्राजी, औंलामा औंठी, हातमा चुडी, बाला आदि यहाँका महिलाका आभूषणहरू हुन् । पोतेसँगै साँचो, कन्को (कानेगुजी निकाल्ले), सिन्की (दाँत कोट्याउने) राखेका हुन्छन् । माइत जाँदा तथा विशेष अवसरहरूमा शिरमा शिरफूल, चन्द्रमा, गलामा तिलहरी/मंगलसूत्रयुक्त पोतेले सजिन्छन् । विशेष दिनमा सुनका गरगहनाहरू लगाउँछन् भने अरू दिनमा चाँदी र पित्तलका गरगहना नै बढी चलनचल्तीमा आउँछन् ।

१.५ धर्म, समाज र संस्कृति

सामान्यतया हिन्दू धर्म समाजमा सङ्गठनको स्वरूप छ। हिन्दू देवीदेवताहरू नै यहाँ पुजिन्छ । चाडपर्वहरू पनि यहाँ हिन्दू समाज र सङ्गठन अनुसारका र केही मौलिक प्रकृतिका छन् । यहाँका प्रमुख चाडपर्वहरूमा नागपञ्चमी, जनैपूनि, रोट्या त्यार, अनन्त्यापूनि, दशैं, तिहार, भूवो औंसी, पुस्या पन्ध्र, च्याल्त्यार, शिवरात्री, होरी, चैत्यादसैं, विसु त्यार । जन्मकर्म, छैठी, नवान्नी, अन्न प्रशान्न, कान छिन्टिने, चुडाकर्म, व्रतबन्ध, विवाह, जोगीमाता, मृत्यु संस्कार आदि रामारोशन क्षेत्रका प्रचलित महत्त्वपूर्ण संस्कार हुन् ।

यहाँका संस्कारमा वंशको परम्परा एवं घर परिवारको गच्छेअनुसार चाडपर्व मनाउने तथा संस्कार गर्ने परिपाटी छ । भाकलअनुसार दसैंमा राँगा बोकाको बलि दिइन्छ । चाडपर्व तथा संस्कारजन्य उत्सवहरूमा न्याउलाखेल, हुड्केली राम (जात्रा) को आयोजना हुन्छ । विवाह पनि कुलको परम्परा र घरको अवस्थाबमोजिम गरिन्छ । यद्यपि घरको आर्थिक अवस्थाभन्दा बढी कुलको मर्यादालाई ध्यानमा राखी सामाजिक कार्य कस्तो गर्ने भन्ने निर्णय लिने गर्दछन् ।

रामारोशनका प्रसिद्ध देवता नीलकटी माट्या हुन् । रामारोशन ५ मा अवस्थित नीलकटीलाई यहाँका सबैजसो जातिले अनन्त्यापूनि (भाद्रशुक्लपञ्चमी) को

दिन पुज्दछन्। नीलकटी माट्या देवतालाई सिंजाबाट हिऱ्या (बुढा थरका पुर्खा) र बिऱ्या (रोकाया थरका पुर्खा) नामका दुई दाजुभाइले डोकामा बोकी ल्याएको नीलकटी माट्याका धामी दान रोकायाको कथन छ। माट्या देवतालाई माटो/भूमिको हकदार मानिन्छ। नयाँ जग्गा किन्दा, कनै पनि मन्दिर स्थापना तथा देवताको मूर्ति प्रतिष्ठा गर्दा, घरको जग खन्दा, घर सार्दा, पाखो छाउँदा सबैभन्दा पहिला यिनै माट्या देवताको नै पूजा गर्ने प्रचलन छ। माट्या देवताको छोरा बाडछेउलो (दल्याना), भाइ रिठे नीलकटी (गोवतलो), बहिनी नन्दमाता र कुडऱ्या नीलकटी हुन्। अर्को मैठामाडु ९ को मैठो देवता पनि पूज्य देवता हुन्। यहाँ जवाऱ्यापूनि (कोजाग्रत पूर्णिमा) का दिन ठूलो पूजा तथा मेला लाग्दछ। मैठोका धामी लाल धामी हुन्। तल्लो जात (दलित) हरूले खापर मष्टो पुज्दछन्। गाई भैँसी सप्रिन तथा दूधको बृद्धिका लागि दाडे मष्टो पूज्ने चलन छ।

१.६ आर्थिक अवस्था

१.६.१ पेसा/उद्योग/व्यवसाय

रामारोशन क्षेत्रको जीविकोपार्जन तथा आयआर्जनका स्रोतहरू मिश्रित प्रणालीमा आधारित देखिन्छ। परिवार/घरमा पुरुषहरू घरबाहिरको काम (हलो जोत्ने, क्ष्करी गर्ने अर्थात् आयआर्जन) गर्नेतर्फ अग्रसर हुन्छन् भने महिलाहरू मेलापात र घरेलु काम (गोडमेल, घाँस, दाउरा, स्याउला पात, खाना बनाउने) मा सहभागी हुन्छन्। कृषि सबैका लागि अनिवार्य एवं प्राथमिक स्रोतका रूपमा रहेको छ। कृषिका साथसाथै पशुपालन, राडी पाखी उत्पादनसमेत गर्दछन्। बहुसङ्ख्यक पुरुषहरू बम्बई (भारत) मा जागिर जान्छन्।

रामारोशन क्षेत्रमा कुटीर उद्योगको सम्भावना प्रशस्त देखिन्छ। भेडा बाखाको मासु, गाईभैँसीका दुग्धजन्य पदार्थहरू, भेडाबाखाका उनका सामग्रीहरू र लोक्तबाट कागज, अल्लोबाट कपडा र गङ्गली जडीबुटीको मात्रा प्रचुर छ। यद्यपि यहाँको व्यवसायहरूले विशिष्टप्करण तथा संस्थागत स्वरूपको गति लिन सकेको छैनन्। केवल फुर्सदको समयमा नै यहाँको कुटीर उद्योग सञ्चालन हुने गरेका छन्।

१.६.२ पशुपालन

चरिचरन प्रशस्त भएकोले पनि पशुपालनका लागि रामारोशनको जमिनलाई निकै उर्वर मानिन्छ। विशेषतः यहाँ गाई, भैँसी, भेडा र बाखा पालनमा बढी

जोड दिइन्छ । चरिचरनका लागि चैत्र महिनादेखि, असोजसम्म गोठानको रूपमा प्रयोग गरिन्छ। दूध/दही/घ्यूका लागि गाईभैँसीको तथा मासुका लागि भेडाबाखा पालन गरिन्छ। गाईबाट खेत जोत्नलाई बल्ल (गोरु), भैँसीबाट बलिका लागि राँगा तथा भेडाबाखाबाट उनको उत्पादनजन्य विभिन्न सामग्रीहरूको निर्माण गर्ने सहायक उद्देश्यहरू पूर्ति गर्दै गोठालो जीवन व्यथित भइरहेको हुन्छ । प्राथमिक तथा सहायक उद्देश्यबमोजिको रामारोशनका बासिन्दाको आर्थिक जीवनलाई देहायअनुसार चित्रण गर्न सकिन्छ।

१.६.२.१ **दूधजन्य वस्तु**

रामयाका बासिन्दाहरू खेतीपातीभन्दा पनि बढी गाईभैँसी पालनमा बढी व्यस्त देखिन्छन्। यहाँ एक घरपरिवारले १ देखि ४ भैँसीसम्म पालेको देखिन्छ। मनग्य मात्रामा दूधको उत्पादन हुने भएता पनि बजार अभावले घ्यूमात्र उत्पादन गर्नेगरेको पाइन्छ। १ वर्षमा एउटा भैँसीबाट करिब ३०-३५ किलो घ्यू उत्पादन गर्दछन्। घ्यू यहाँ नै प्रतिकलो रु. ३०० बिक्री हुन्छ भने जिल्लाका बजारहरू मंगलसेन, साँफे र जयगढ बजारमा प्रतिकिलो रु. ३५० देखि ४०० सम्म बिक्री हुने गर्दछ । अछाम जिल्लामा रामारोशनको घ्यू निकै राम्रो (गुणस्तरीय) घ्यूको रूपमा लोकप्रिय छ। भैँसीको थोरो (राँगो) देवीको भाकलको रूपमा चढाइने हुँदा भाकल बलिका लागि राँगोको माग धेरै हुन्छ।

१.६.२.२ **मासु**

मासुको परिपूर्तिका लागि भेडाबाखा पालन गरिन्छ । चाडपर्व, स्थानीय दसैं, जात्रा-उत्सवहरूमा खसी बोकाको माग अत्यधिक हुन्छ । बोकालाई भाकल गरेअनुरूप बलि चढाइने हुँदा भेडा बाखा फाइदा नै हुन जान्छ । यहाँका भेडाबाखा किन्न कालिकोट र अछामका कुना कन्दराका मानिसहरू आउँछन्। यहाँ प्रतिकिलो रु. ४०० मा कारोबार हुन्छ।

१.६.२.३ **ऊन- राडी, पाखी, काम्लो र फेऱ्या**

परम्परागत प्रविधिमार्फत भेडाबाखाबाट ऊन काटी त्यसबाट राडी, पाखी, र फेऱ्या निर्माण गर्ने चलन अद्यापि छदैछ । बाखाको उनबाट फेऱ्या (ओछ्याउने) काम्लो (ओड्ने) निर्माण हुन्छ भने भेडाको उनबाट ओढ्ने-राडी, पाखी, र सल बिछ्याउने- फेऱ्या र दन तथा पहिरिने- कोट र टोपी बनाइन्छ। सामान्यतः एउटा भेडाबाट एक डल्लो ऊन काटिन्छ। एउटा राडी र काम्लोलाई १०-१२ वटा भेडा = १० डल्ला उन चाहिन्छ। भेडाबाखा चराउँदा चराउँदै ऊन

काटिने हुँदा उन काट्न करिब २ दिन लाग्दछ भने ८ दिनमा बुन्न सकिन्छ । राडी/काम्लो रु. ४-५ हजारमा बिक्री हुने गर्दछ । फेऱ्या बुन्न ६ डल्ला ऊन र ४/५ दिन लाग्दछ । यसको बजार मूल्य रु. २५००-३००० सम्म पर्दछ । रामारोशनका भेडाका उनको प्रमुख तथा प्रशिद्ध उप्पादन नै पाखी हो । १२ वटा भेडा = १० डल्ला ऊन र ८/१० दिनमा तयार गरिन्छ । पाखीको मूल्य रु. ५०००-५५०० पर्दछ । ८ डल्ला ऊन र ८ दिन लाग्ने कोट रु. ३००० देखि ३५०० सम्म बिक्री हुँदै आएको छ । बाख्राको भन्दा भेडाको ऊनबाट बनेका सामग्रीहरू अब्बल मानिन्छन् ।

१.६.३ अल्लो– कपडा

तिहुँन/तरकारीको रूपमा अल्लोको उपभोग गरिन्छ भने अल्लाको रेसाबाट धागो काटी कपडा पनि बुन्ने गरिन्छ । तर यो प्रचलन विस्थापनको सङ्घारमा पुगेको छ । बाहिरबाट आउने सस्ता र राम्रा लताकपडाको सहज पहुँचले बनाउन बढी परिश्रम पर्ने अल्लोका कपडाहरूको उपयोग रोकिएको छ । तर काठमाडौँमा विदेशी पर्यटकहरूले समेत गर्ने यसको बढ्दो उपभोगलाई ध्यानमा राखी अल्लोको कपडा बुन्ने प्रविधिलाई आधुनिकीकरण गरी त्यसतर्फ स्थानीयको ध्यान केन्द्रित गर्न जरुरी छ ।

१.६.४ बडु (लोक्त)– नेपाली कागज

नेपाली कागज उत्पादन हुने बडुका बोटहरू रामारोशनमा छन् । सुक्ष्म तवरले एकाधरूपमा बडुको समुचित सदुपयोग गरी सफलतापूर्वक नेपाली कागज उत्पादन भइरहेको छ ।

१.६.५ निगालाजन्य वस्तु

रामारोशनमा धेरै निगालाका घारीहरू छन् । निगालाबाट डोको, डालो,

छाप्रो, कोठा, कुरु, भकारी, सुप्पा, चिगारा, कुर्ची, दराज आदि वस्तुहरूको निर्माण हुँदै आएको पाइन्छ। यहाँका मानिसहरू फुर्सदको समयमा निगालोका सामग्रीहरू बनाउने गर्दछन्। यहाँ छाप्रो- रु. १००, डोको- रु. ३००, डालो- रु. २५०, सुप्पो- रु. २५० र अनाज राख्ने कुरु, कोठा, भकारी- रु. ४०० भन्दामाथि (आकार अनुसार) मा किनबेच हुने गर्दछ। डालो र छाप्रोहरू धान र गहुँसँग सरोबर साट्ने पनि गर्दछन्।

१.७ पर्यटन

१.७.१ पर्यटन विकासको रूपरेखा

रामारोशन क्षेत्रको विकासका लागि वि.सं. २०३० सालमा तडीगैरा गाउँ पञ्चायतका प्रधानपञ्च लोकबहादुर शाहको संयोजकत्व र तत्कालीन जिल्ला सभापति कृष्णबहादुर रावलको उपस्थितिमा रामारोशन किनीमिनी गडोमा सम्पन अछाम जिल्ला सभामा पहिलोपल्ट रामारोशन क्षेत्रलाई पर्यटकीय क्षेत्रको रूपमा घोषणा गर्न माग गर्ने निर्णय भएको थियो। यद्यपि पर्यटनको थुप्रै सम्भावना हुँदाँहुदै विकट रामारोशनको मुद्दा सधैँ ओझेलमा परिरह्यो।

अछाम जिल्ला परिषद्को सिफारिसमा मन्त्रालयबाट निर्णय भएअनुसार वि.सं. २०५१ मा तडीगैरा गाउँ विकास समितिको नाउँ परिवर्तन गरी रामारोशन राखियो।

वि.सं. २०५१ सालमा अछाम जिल्लाका तात्कालीन सांसद एवं पर्यटन राज्यमन्त्री श्री भीम रावलले भ्रमण गरी पर्यटकीय क्षेत्रको रूपमा विकास गर्न सक्दो सहयोग गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका थिए। भीम रावलको राज्यमन्त्रीकालमा रामारोशनसम्बन्धी वृत्तचित्र निर्माण गरिएको थियो (रावल, २०६६ : ३१)।

रामारोशन क्षेत्र, २०५२ सालपछिको दसवर्षे गृहयुद्धमा नेकपा माओवादीको अछाम जिल्ला कार्यालय र सुदूरपश्चिमको प्रमुख सैन्य अड्डाको रूपमा स्थापित हुन पुग्यो। तत्पश्चात् जनयुद्धको शक्तिशाली किल्लाको रूपमा चर्चित बन्यो। द्वन्द्वकालमा यहाँबाट माओवादी सैन्यको रेडियो सेवा सञ्चालन भएको थियो।

अछाम जिल्ला विकास समिति, स्थानीय सरोकारवाला, बुद्धिजीवी एवं समाजसेवीहरूको साझा अभियानमा पहिलोपल्ट वि.सं. २०६५ चैत्र २६ देखि २८ सम्म रामारोशन महोत्सव आयोजना भयो। यस महोत्सवको उद्घाटन पूर्वप्रधानमन्त्री एवं तात्कालीन अर्थमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराईले गर्नु भएको थियो भने महोत्सवमा पर्यटन मन्त्री हिसिला यमी, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्री जनार्दन शर्मा, श्रम तथा यातायात मन्त्री लेखराज भट्ट र राष्ट्रिय योजना

आयोगका सदस्य डा. प्रेमबहादुर कुँवरको समेत सहभागिता रहेको थियो । पहिलोपल्ट आयोजना गरिएको यस महोत्सवमा राज्यको ध्यान केन्द्रित हुनु पनि रामारोशनका लागि ठूलै सफलता मान्न सकिन्छ । जसले रामारोशन क्षेत्रमा पूर्वाधार विकासको ढोका खुल्यो । यसपछि पनि गन्तव्य रामारोशन निरन्तर चलिरहेको छ ।

१.७.२ **सडक मार्ग**

साँफेबगर, सुर्खेत, टीकापुर, महेन्द्रनगर, कमलबजार (प्रस्तावित),नेपालगञ्ज र धनगढी रामारोशन क्षेत्रको सडक सञ्जालसँग जोडिएका विमानस्थलहरू हुन् । यद्यपि साँफेबगर, टीकापुर, महेन्द्रनगर र सुर्खेत विमानस्थल भने विगत लामो समयदेखि सञ्चालनमा छैनन् । सडकमार्गबाट नेपालगञ्ज र सुर्खेत, दैलेख, कर्णाली नदी, विनायक हुँदै अछामको सदरमुकाम मंगलसेन पुगिन्छ भने अत्तरिया, डडेल्धुरा, डोटी, साँफे हुँदै जयगढ बजार पुगिन्छ । मंगलसेन र जयगढबाट मुजाबगर पुग्ने दुई वटा सडक मार्गहरू निम्नानसार छन् :

(क) जयगढ - तिमिल्सैन - दर्ना - मुजाबगर - राम्या ।

(ख) मंगलसेन - गज्जड - मुजाबगर- राम्या ।

१.७.३ **पदयात्रा**

१.७.३.१ **अछाम जिल्ला**

(क) मुजाबगर-कैलाश-बल्द्या खोलाको दोभान-सानीगाउँ-तल्लो पाताल-जाततोला-सिन्दूऱ्या-किनीमिनी ।

(ख) विनायक-कालापानी-धजबान्ना-अल्लेडी-चौतारा-राम्या ।

(ग) जयगढ - छातासैन - विल्थम - बुढातोला - देउतला - भाटाकाटिया - गराया ताल - किनिमिनी ।

१.७.३.२ **कालिकोट जिल्ला**

मान्मा-खुलालु-लालु-मालकोट-टोड्या-सालिमकोट-राम्या

मान्मा-कोटबाडा-रूपसा-बागफल-रसुन

१.७.३.३ **बाजुरा जिल्ला**

मार्तडी-त्रिवेणी- बडीमालिका- गुराँसे खोला-चाखकीमाई -रसुन

कैलाशमाडु- मौर्या- तोली- छतरा- ऋषिदह-नन्दमाता-चिरकिटा-रसुन

१.७.४ प्रकृति परिक्रमा

खण्ड / बण्डलाई आधार मानी परिक्रमा गर्न सकिने किसिमको मार्गको पहिचान गरी रामारोशनको पर्यटनमा नयाँ आयाम थप्न सकिन्छ। बण्ड हुँदै बण्ड घुम्ने मार्ग, बण्ड खण्ड हुँदै रामारोशन घुम्ने मार्गको खोजी गर्नुपर्ने टड्कारो छ। दल्याना - राम्या - बाटुला - जिगल्या - लामीदह - लिस्या डाली - तल्लो धौने - हपल्लो धौने - गाग्र्या - ताउल्या - गेराय - डौठेखाल।

१.७.५ धार्मिक परिक्रमा

रामारोशन क्षेत्रलाई देवीहरूको भूमि मानिन्छ। यहाँ जातीय छुवाछुत नचल्ने, सहवास गर्न नहुने, झूठो बोल्न नहुने धार्मिक विश्वास छ। मालिका, कालिका, नन्दमाता, चाखकीमाई, विल्थमकीमाई, अगमगढकीमाई, गोर्‍यागोठकीमाई, रूपादेवी (चाल्र्या) र गत्याकीमाई आदि देवीहरू रामारोशनको किल्लाको रूपमा अवस्थित छन्। यी रामारोशकी देवीहरूको पूजा गरे ठूलो पुण्य मिल्ने धार्मिक मान्यता छ। त्यसैगरी अछाम, कालिकोट र बाजुराका प्रसिद्ध धार्मिकस्थलहरूसँग जोडी नयाँ तीर्थयात्रा मार्गको विकास गर्न सकिन्छ। अछामको वैद्यनाथ - बान्नीगढी - पञ्चदेवल (दर्ना) - पञ्चदेवल (विनायक) - खप्तड (डोटी, बझाङ, बाजुरा र अछामको संगमस्थल) तथा कालिकोट र बाजुराका प्रसिद्ध तीर्थस्थलसँग जोड्ने सञ्जालमार्गको विस्तार गर्न सकिन्छ।

१.७.६ अमूर्त सम्पदा

रामारोशन क्षेत्रको लोकसंस्कृति पृथक शैलीको छ। न्याउल्या (देउडा), ठाडी भाक्या, चैत, भारी खेल, जौगेडी, पर्छो, भुओ, हुड्क्यौली, धामीनाच, रोपाइँ गीत यहाँका महत्त्वपूर्ण लोकसंस्कृतिहरू हुन्। यहाँका लोकसम्पदाको सौन्दर्य भनेकै पर्यटन आकर्षणका केन्द्र हुन्। दसैं, जात्रा, विवाह तथा उत्सवहरूमा देउडा र हुड्क्यौलीको रौनकता प्रदर्शन हुन्छ। स्थानीय दसैं, होरी, भुओ औंसी, विसुत्यार (नयाँ वर्ष), च्यालत्यारको मौलिक विशिष्टता छ।

१.७.७ पर्यटनको सम्भावना

प्रकृति पर्यटन (पर्या पर्यटन), धार्मिक पर्यटन, लोकसांस्कृतिक पर्यटन, रैथाने गाउँ पर्यटन, खोज पर्यटन, खेल (साहासिक पर्यटन- स्की, प्याराग्लाइडिङ्ग, पहाड चढ्ने, घोडचढी, गल्फ, भीर मौरीको मह निकाल्ने, चरा पर्यटन, जडीबुटी पर्यटन, आध्यात्मिक पर्यटन, गङ्गल सफारी, ताल पर्यटन आदि विभिन्न किसिमका पर्यटनको सम्भावना धेरै छ।

सन्दर्भसूची

- नेपाल, पूर्णप्रकाश, सेतीको नालीबेली, विराटनगर : हिमाल सौगात प्रकाशन, २०३३ ।
- नेपाल, पूर्णप्रकाश, सेतीको अञ्चलको दिग्दर्शन, विराटनगर : हिमाल सौगात प्रकाशन, २०३३ ।
- बुढा, हर्कबहादुर, "सुन्दर भूमि रामारोशन", अछाम : अप्रकाशित ।
- रावल, चक्र, मनमोहक रामारोशन एक परिचय, अछाम : प्रकाशन समूह, २०६६ ।
- सुवेदी, राजाराम, अछामको इतिहास, अछाम : श्रीवैद्यनाथ प्रकाशन समिति, २०५८ ।
- सुवेदी, राजाराम, "कहाँ पर्दछ रमणीय स्थल- रामारोशन" मधुपर्क, काठमाडौं : गोरखापत्र संस्थान, २०५५ ।
- Khadka, Anita and Others. Inventory of Wetlands: A Case study From Achcham, Kathamandu: Central Department of Enviroment, Tribhuvan University, 2009.
- Pandey, Ravi Jung. Strategic Tourism Development Plan of the Khaptad Area and its surroundings, Kathmandu: Khaptad Area Development I, 2008.
- Shah, Karan Bahadur and Others. BIOLOGICAL AND SOCIO-ECONOMIC ASSESSMENT OF RAMAROSHAN AREA OF ACHHAM, National Trust for Nature Conservation (NTNC), Lalitpur 2014.

पत्रपत्रिका एवं टिपोट

- गन्तव्य रामारोशन, २०७०, अछाम : रामारोशन महोत्सव मूल आयोजक समिति ।
- जिल्ला पार्श्वचित्र, २०६७, अछाम : जिल्ला विकास समितिको कार्यालय ।
- परियार, मिलन 'गन्तव्य रामारोशन' नयाँपत्रिका (१४ वैशाख २०७०), काठमाडौं ।
- भादगाउँले, अमृत, "रामारोशनमा तालैताल", नागरिक दैनिक, काठमाडौं ।

The after Harappan Chalcothic Sites in Nepal

Tara Nanda Mishra
Archaeologist and Former
Deputy D .G . of Department
of Archaeology

Lot of new finding of sites and an archeological antiquity have been reported from the Sivalik range of mountain series in the oldest mountains in Nepal and from the Himalayan to high snow laid Himalayan range of Nepal equating this small but very important country with India as well as Pakistan.

When we summarized about the earliest series of human evolution in Nepal after the end of glaciations or inter glaciation age during the Pleistocene period, in Nepal also came the age of Holocene period when the snow melted due to the rise of the temperature.There-after a period came when enough rains, formation of rivulets, big and small lakes, evolution of men and animals in sufficient quantities and having more active routine in their life. They got enough food by hunting, procuring from the lakes, rivers and forests.This was the stone-age named Paleolithic period, mainly wandering and using heavy stone tools (chopper-chopping, heavy hand axe and ovate etc). During the second period of stone tool using human being were named as Mesolithic (Microlithic, or middle stone age).In Nepal, it is marked by smaller tools of Chasedony, Chert,tuff and stones as well as making a pottery, and unified settlements,engaged in agriculture, and evolution of cultural traits began (at Mehrgarh in Baluchisthan) in the seventh millennium B.C.E.).They made burials of their keen fellows and domestication of animals. After

the third evolution in stone tool age which has been named as Neolithic.These sites and settlements were called Chalcolithic period which have been found from the regions of Jambudvip (Kashmir, Assam, Tamilnadu and in Nepal).

The stone tool period in this sub-continent is further divided into many subdivisions. After the period of Stone Age came a great age of people called Indus or Harappan civilization. The sites situated on the northwest and coastal areas of Jambudivp (in Pakistan and India). This civilization had developed into a most urban city life, engaged into complexed economic and social activites, inter-continental sea and road trade, industry, religious activities, and has produced matching parallel civilization with Mesopotamia, Ur, and other places of West Asia. After this, there came the next period of destruction of those cities, their other activities and pattern of life. This continent was degraded from urban to the rural status as well as instead luxury of Harappan civilization, people started living in daub and wattle houses in a very low economic condition. This period is called after HarappansChacolithic period (using metal and stone tools). Informations after digging lager numbers of sites in Pakisthan, India and Nepal,we have been able to get lot of information about this period.

Two or three Chacolithic sites in the Lumbini-Kapilvastu, in the plain areas have been discovered (Gotihwa, Lumbinigram, and Prof. Deoas excavated sites of Banjarhi) in Nepal. So far the first discover of Chalcolithic site in Nepal (belonging to the second half of the second Millenium B.C. below the Ashokan baked brick stupa at Gotihwa2007 A.D.) was Pro. G. Verardi, who had also contributed many new information about Kathmandu Valley and its pre Lichhavi culture. Prof. Verardi compared this new culture of Gotihwa with the excavated sites of Narhan on the bank of Ghaghara river in the Gorakhpur district,between 1984-1989 A.D.and close to the site of Sohagaura from where copper plate having engravings of grains store houses with Ashokan inscription had been previously found. This site had been excavated in the early seventies by the Gorakhpur University where the first

culture of Chacolithic period was found but its second period is comparable to the earliest period PGW and NBP culture of Tilaurakot-Kapilvastu.The chacolithic culture on the bank of Saryu(I-II period) at Sohagaura in the (II and III period) ofChirand, in Bihar state can be compared with Tilaurakot-Kapilvastu. At Chirand in Bihar, the cultural materials belong to Neolithic, Chacolithic and Iron Age phases.

What is Narhan culture or Chacolithic culture of Nepal?

Let us review about the site of Narhan excavated and published by P. Singh between 1984-89 A.D. This site is situated on the bank of Gharghara river and has two mounds (mound I and II). The Ghaghara has two tributary rivers Ami and Taraina in the Gorakhpur and basti districts and is just in the southern side of Lumbini and southeast of Tilaurakot. In the region, there are Bakhira Tal, Ganghersha Tal, Nadaur andGauraTals (also called Ox-bow lake). It was first marked in 1974 by the discovery of a high dish-on-stand and a jar with splayed out rim with carrinated neck. Naturally, this became good news which produced some pot shapes of HarappanChacolithic cultures.

Phase –I

The excavation at Narhan (1983-1989 A.D.)has brought to light about five cultural phases. Period-1 has black and red ware, black slipped ware painted in white patterns, red slipped ware and plain red ware in the shape of basin vases and deep bowls.They lived in the houses made of grass and reeds and have post holes upon the floors having ovens and hearths. There were deep pits cut into the natural soil with loose ash, animal house and hearths. The remains contained varieties of cultivated barley, wheat, pulses (mung, chickpea, khesari, and mustard oil seeds), jack-fruits, charred animal bones of antlers, bulls, sheep-goat-horse, fish, iron and good kind of fibre for making clothes. The T.C. balls, dabbers and different shapes of beads, arrow heads (of bone and pottery) and pottery dishes. Two iron pieces, according to P. Singh among the Black and

red ware (900-800 B.C. pd-I), were the first discovered iron antiquity in the lower Ganga basin. It is to note that at Rajghat (in the lowest level) black and red ware has been dated to 8th-7thB.C.E. The black and red ware (plain) has also been found in the lowest layers at Sravasti, Prahladpur, Vaisali and Madhuvani (districts of Bihar)

Narhan-II

Contains black slipped ware and red slipped ware are in the shape of bowls, dishes,lipped basins, unslipped basins and vases (in red slip). Other antiquities include barbed socketed arrow-heads, beads of glass, agate and terracotta. The crude t.c. figures of mother goddesses and animals were also found. The iron objects discovered in the shape of arrow heads (having circulate engraving and tanged), spearheads, chisels and nails. The food grains found were rice, barley, pea, green grains and safflower seeds (carthamustinctorious, known from Maharastha in 1000 B.C.E). After this period,the village people moved to a higher mound called mound-II, on the west of the mound –I due to the flood devastations.

Phase-III

The remains of this period were found on mound-II, having mud brick houses with mud floors and wattle and daub constructions in the lowest levels. A t.c. storage jar and a copper vessel had been found from a house floor. The ceramic industry discovered were red ware, thick grey ware, black slipped ware, curd impressed pottery and NBP wares. The main pottery of this phase had been the red wares of fine, medium to coarse fabrics. The main shapes are bowls, basin, lipped basin, jars, pear-shaped vases. The NBP ware has been found in limited numbers. The other finds comprises-cast copper coin (with Elephants, Taurine, swastika and Jayadhvaja, tree with a railing three arched hill and a cross. Silver punch marked coins, struck coin hoard with fifty one coins having three black silver pieces (The raw materials of the coins came from

Rajasthan mines). Other antiquities found were t.c. pestles, boat shaped skin rubbers, ear studs, red jasper, bangles (of t.c. glass and agate). The food stuff included rice, wheat, barley, kodo, black khesari, seasame, green gram as well as jujube, sandle wood, bamboo beam, reeds, textile impression on mud and potsherds.

Phase-IV on mound-II

The pottery includes red ware in the shape of bowls, dishes, vase, basin, sprinkler and lids. NBP is absent. The structures were made of burn bricks (of 44x23x6 cm; 50x26x6 cm). Several burnt bricks had cut marks of post holes. Two ring wells with inner diameter of 70 cm had been found. Some t.c. plaques of Sunga period and Kusant.c. human heads, some t.c. sealing with the legend reading "ShresthiKamalasya" were found.

Phase-V

It is marked by red ware and has burnt brick structures and t.c. figures of Gupta period, mother goddesses, t.c. toy carts, t.c. stamps, toy cart frames and dice of ivory. The toilet articles include copper antimony rods, copper ring, and bangles of t.c., bones and glass.

Let us now review about the carbon 14 dates of Narhan. C-14 date for layer 1st has been as 1300-800 B.C. Period 2 has been dated between 800-600 B.C. It is a post Narhan culture and pre NBP period. It has about 90 cm of cultural deposits. Period 3 is marked with increased use of metal, mud brick structures with black slipped ware, thick grey ware and few NBP pieces. A time bracket between 600 -200 B.C. has been proposed for this period. Period 4 has been dated between 200B.C.-300 A.D.(Sunga-Kushan period).

Below this chart, we are going to produce a list and dates of some other sites like-

1. Sohagaura (Gorakhpur district) 1230 B.C.E. 2nd date is

between 1335±100 B.C.E.

2. Narhan (Gorkhpur district) between 1300-700 B.C./ 1350±90 B.C./ 1120±90 B.C
3. Khairadih (Baliya district) between 1130±130 B.C.
4. Chiranda (Saran district of Vihar),Neolithic to Chalcolithic period
5. Chechar
6. KutubpurEarliest date is 2000 B.C.
7. Maner and Minjhi (Patanadistrict)
8. Taradiha

P. Singh and others have proposed 500 years for the rise and fall of the Narhan Chalcolithic period (1300-800 B.C., Singh 1994,p:32)

Now, we should review about the cultural picture produced by the team of K.M. Coningham who had surveyed the Lumbinigram area in 2001 A.D. and started their excavation at the site in 2011 A.D. They had excavated at two sites, in the central area of the village and on the cuttings of levee area. The excavation team had found five cultural periods with 3.5 meter of cultural deposits. Here it is important to know that the levee of the village mound had been dug by the LDT cutting the village into two parts which has interfered into the ancient road entering to the Lumbini area. This was the cause why the site of undisputed Lumbini had to suffer from late inclusion on the World Heritage list. Though, the reports of architect Tange, has repeatedly advocated that the physical digging within the archaeological area should not be done without the involvement of any trained archaeologist.

The excavation team of Coningham has been interested in the first cultural heritage of the site. But the archaeological researches of today are paying more attention towards building the social, economic, art and architecture of the excavated sites. At Lumbini, we need to know the different phases of cultural remains. Along the ancient Lumbini village, there were traces

of ancient roads, ring and brick wells. Lumbini was a garden of sal trees according to the Nidankatha. We need to confirm about this excavation reports whether there are remains of sal trees in the area or not.

There are at least four types of chacolathic sites on the both(northern and southern sides of the Ganga valley). Within the Nepalese territory, we have the following sites--

a. Sites with bright red and black polished wares, using copper tools.
b. Sites having paleolith to neolith, chacolith and NBP remains.
c. Sites with bronze tools on the upper hills of Mustang, Manang and Dolpa, using hand-made potteries.

Again, these sites can be divided into two separate groups-

a. Having stone tools sites sepecially in the hilly regions such as Dang-Deokhurisite,RatoKhola site in Sindhuli and Khapdedanda site of Gobindapur village in Sirha district with Paleolithic, Neolithic stone tools continued to the PG-NBP periods.
b. Sites having no stone tools such as TLK, Lumbini, Banjarhi, Panditpur, Belbarisimsara forest area (on the eastern most portion of Morang district).

We have similar features in the Indian zone such as

a. Rajghat (Banaras), Khairdiha in the Baliya district, Narhan in Gorakhpur district, Baisali, Mujaffarpur district of Bihar, SonpurManer.
b. In the hilly areas of Vindhya Pradesh, Chota Nagpur Plateau (near Munjer) Gaya, Rajgira hills, Patharghata (Kahagaon in Bhagalpur district)

Most of the above sites have been succeeded by iron using PG and NBP using people. The use of speedy horse carriages have been accepted as belonging to the Aryans. This led to

the formation of historical states and evolution of Jambudvip, its 16th big kingdoms mentioned in the Mahabharat, Anguttaranikaya added with many Gana-rajyas, establishment of six big cities (Champa, Rajgrih, Savattha, Saketa, Kausambhi and Vanarasi). The grand roads of Uttrapath and Dakhisnapath were made, people became rich and therefore it has been called as second urbanization in Jambudvip.

The influence of Harappan Civilization to the Successive Periods in the Jambudvip (Preharappan and Harappan influence up on the subsequent cultures is very great)

They are as followings:

Planning of a city with administrative and commoners' city having separate walls, gates and watch towers. They had invented the system of measurements, house squares with open courtyard in the center, windows with grills, roads and streets networks, covered drains, open public baths, granaries, animal husbandry, marriage customs, making of jewelleries (stone, gold, ivory, bronze and copper), concept of mother goddesses and Pashupati motif Saiva cult, trade routes (over land and ocean routes), system of measurement (stone tablets, scale of ivory), inscribed tablets, weaving and printing of dresses, copper,bronze smiths workshop, definite language and the idea of Astamangal (auspicious symbols like- Swastika, Sun, and endless knots etc). Many of these cultural, agricultural, economic as well as scientific technologies were adopted and further developed in the later prehistoric and historic periods.

Books for further readings

1. Sharma, Ram Sharan, The State and Varna formation in the Mid-Ganga Plains, Manohar, 1996, New Delhi.
2. Jain, V.K.,Prehistory and Prohistory of India, 2006 A.D, D.K. Print world (p) ltd, New Delhi.
3. Ancient Nepal, Number 190, DoA; Conninghametc, chronology and cultural sequence of mound v, TLK, 2015, pp. 18.

II) Ancient Nep. No.-190, pp.1-17, DoA.

4. Dutta, R.D., The Indus Civilization, 1996, New Delhi.
5. Dhavalikar, M.K., Indian Protohistory, Book and Books, New Delhi.
6. Singh, Purushottam,Excavation at Narhan (1984-89), B.H.V and B.R. Publishing Corporation, Delhi and Varanasi.
7. Basham, A.L., The wonder that was India, 2004, India.
8. Upadhyaya, Bharat Sing, Buddha KalinaBharatiyaBhugol, 2009, Prayaga.
9. Chaturvedi, S.N., Advances of Vindhya Neolithic and chalcolithic cultures to the Himalayan Terai, Man and Environment, IX, 1985.

Potentialities of Cultural Tourism in Nepal

Pashupati Nyaupane
(PhD Scholar)
Lecturer
T .U . Kirtipur .

Abstract:

Various researches show the existence of continuous migration since ancient times from north and south is known to have taken place in Nepal. Such waves of migrations and the intermingling of the migrated communities with the locals is a chief reason for the existence of numerous communities in the country. Furthermore, Nepal's diverse topography with scattered settlement has paved way from the making of numerous cultural practices based on the topography. Broadly the diverse topography of Nepal has been divided into three categories: the mountain regions, the hilly regions and the plain land called the Terai. Based on these three topographical categories, various communities living in them practice diverse cultural activities in art, architecture, food, dress, ornament, and ritual, custom and so on. This diversity in such a small geography is the major attraction as well as potential for the development for cultural tourism in Nepal.

Introduction

Nepal is a country which has more temple than houses more god and goddesses than people and more festivals than days in a year (Kirkpatrick, 1793: 153). Based on the above

quote and the research of various scholars like Satya Mohan Joshi,D.R.Regmi, Sudarshan Raj Tiwari, Marry Slusser, Niels Gutschow, Wolfgang Korn, Willam j Kirkpatrick, Toni Hagen, Nepal is famously known throughout the world for both its tangible as well as intangible cultural. These existences of these age old practices and monuments are witnesses of the glory of Nepal's history in cultural heritage. From the researches of varied national and international scholars, there are high potentials for the development of cultural heritage tourism. Various studies show the existence of cultural heritage tourism in Nepal since the late 1970s. The tourist visiting Nepal are not only attracted by snowcapped mountain, pleasant environment, flora and fauna but also they are attracted by different ethnic communities, their languages, dresses and ornaments, gastronomy, art and architecture, rituals ancient city, village structure, cultural landscape and hospitality. However, these practices are mainly centralized in Kathmandu Valley, Pokhara, Chitwan and Annapurna trekking area. These resources explore the potentials and obstacles of cultural heritage tourism throughout the country. This article mainly relies on site observation, field visit and conversation and interaction with experts in the related field. The numerous researches and articles of various scholars have also been studied as secondary information for this article.

The concept of culture:

Culture is termed as the social behavior and norms found in human societies. Culture is the set of beliefs, customs, traditions and values of the society, community or state which is practiced by the ethnic communities. Culture refers social structures, human phenomenon and communication styles (Clarke and Chen, 2007:32). Culture is considered a central concept in anthropology, encompassing the range of phenomenon that is transmitted through social learning in human societies. Culture is to a society what fragrance is to a flower. It is a guiding principle, guides people to lead a happy and prosperous life. Every member in a society is usually

proud of the culture and cultural heritage. Hereby, culture is a complex multi faceted phenomenon. Culture is a model of human behavior, which is a constant process of transformation (Luger, 2003:213). It, is a dynamic phenomenon that is way every society is recognized for its vibrant and distinctive culture. Culture is considered as the evidence of intellectual development identity of civilization and human values. This evidences showcases in the form of arts and architectures, trade and commerce, tools and technologies, fairs and festivals, works and leisure's, invention and science, belief and norms, rituals and customs and other cultural artifacts. Hence, culture is a tangible and intangible asset that produces various resources for the development of the society. Culture defines software of society a design of living and as a rules and regulations (Kunwar, 2006:115). The various elements contribute in the making of culture like history, geography, language, religion and ethnic community. In the words of anthropologist for the first time in the history of anthropology. Sir Edward Burnett Taylor defines "culture as that complex whole which includes knowledge, beliefs, art, morals, law, customs, and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society''.(Taylor, 1871:1) .So culture is the full range of learned behavior process. It is a powerful human tool for survival. It is constantly changing because it exists only in the human minds. The Cambridge English Dictionary defines that culture is "the way of life, especially the general customs and beliefs, of a particular group of people at a particular time''. Hence, Culture is a human phenomenon, social structures, communication styles that make man civilized to set down rules and regulations to abide.

Culture can be studied in two dimensions. First one is intangible components of culture- It is known as also non-material or spiritual form of culture refers to morality, tradition, behavior, customs, value, role, belief, social class, expectations, attitude, practices, memories, opinion, rites and rituals, languages, scripts, dramatic performance, occasions,

epigraphy, knowledge, skill (Reisinger and Turner,2003:10). Tangible components of culture represent material culture and comprise productive forces and physical elements necessary to support human life. Tangible culture is a collection of art, architecture, sculpture, calligraphy, painting, museums and commerce. At the same time cultural objects can be seen in the church, monasteries, stupas, cathedrals, monuments and heritage building (Rensigner, 2009:90).

Concept of Tourism

Travelling is a human character and man has been travelling throughout the ages. Tourism is the most recent and significant phenomena of the modern times. The word tourism didn't appear in English language until the early nineteenth century. Generally tourism is defined as the movement of people from origin to the destinations in the leisure time for the purpose of getting pleasure. Tourism is not a new phenomenon in Hinduism. The Sanskrit literature has a word root Atan, which means to leave home for temporarily. The root Atan forms three other words: trithatan which means going to the places of religious importance. Deshatan it means going out to other countries primarily for economic gain, and paratan which denotes going out for pleasure and knowledge (Kumwar, 2006:2). Technological improvements and manufacturing, higher levels of education, improvement in communications, modernization and urbanizations increased in leisure time etc. favor the growth of tourism industry. (Ghosh, 1998:2) Tourism is the composite activity with multiple processes arising from the relationship of tourists and service providers government and local community. It is a multifaceted industry that encompasses many industries under its broad umbrella. According to Goeldner (2000),''Tourism is the composite activities, services, and industries that delivers a travel experience: transportation, accommodation, eating and drinking establishments, shops; entertainment activity, facilities, and other hospitality services available for individuals or groups that are travelling away from home.''

The tourism industry is one of the fastest growing industries in the world and is related to broader economic and social issues including commoditization the globalization of culture (Bhatia, 2009:188). Hence, every citizen of the country is the direct beneficiary of this industry. Every citizen is a share holder of this industry. Cultural tourism export M.K. Smith (2003:1) explains tourism is a multi-fragmented industry that embraces a number of industries. Similarly, tourism is a result of temporary movement of people from origin to destinations for their leisure which requires services, fecilities, activities, attraction, accessibility, Transportation, accommodation, entertainment and recreation.

Cultural tourism:

Culture and tourism are two different industries on their own. However, when combined together they create an entity that incorporates elements from both creating a new compound called cultural tourism. Cultural Tourism is the subset of tourism concerned with a traveler's engagement with a country or region's culture, specifically the lifestyle of the ethnic community in those geographical areas, the history of those people, their art, architecture, religion, and other elements that helped shape their way of life. Usually tourism is understood as including recreation and entertainment but cultural tourism by nature is more responsible kind of tourism which together with providing entertainment and enjoyment makes every tourist accountable to the destination.

Cultural tourism is a very complex; sensitive segment of the 'tourism industry,' its supply is diverse and versatile. Cultural tourism includes many of the world's most outstanding attractions and greatest monuments of the past (Gali-Espelt, 2012:46). For tourism promoters they act as magnets while for the nation in which they are found the serve as icons that continue to influence current values. Cultural heritage tourism is a branch of tourism oriented towards the cultural heritage of the locations where tourism is accruing. Cultural tourism encompasses both tangible as well as intangible

cultural heritages of the destination therefore; its promotion is a sensitive issue because great care should be taken not to over use or exploits its component that deteriorates or alter its nature.

One of the most diverse and specific definitions from the 1990s is provided by ICOMOS - International Scientific Committee on Cultural Tourism: FCultural tourism can be defined as that activity which enables people to experience the different ways of life of other people, thereby gaining at first hand understanding of their customs, traditions, the physical environment, the intellectual ideas and those places of architectural, historic, archaeological or other cultural significance which remain from earlier times. Cultural touris[illegible] eks to gain a[illegible] of the place [illegible] urism, Draft [illegible]
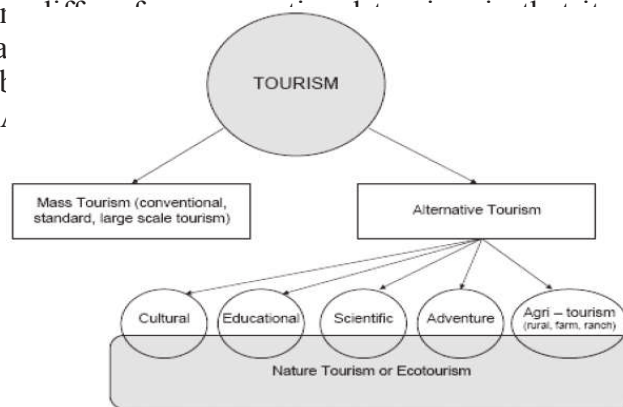
Source: MIECZKOWSKI, 1995 p. 459.

This diagram broadly classified tourism into two categories, mass tourism, and alternative form of tourism. Mass tourism denotes conventional types of tourism which is also known as large scale tourism in the destination. Similarly, another form of tourism is known as alternative tourism that includes cultural tourism, educational tourism, scientific tourism,

adventure tourism and agro based tourism. Among them one of the major sub-categories alternative tourism is cultural tourism. This form of tourism is developed after the 1970s globally to oppose the practices of mass tourism. According to Ritchie and Zins (1978:257) there are 12 elements which attracts cultural heritage tourist in the cultural sites:

1. Handicrafts 2.Language 3.Tradition 4.Gastronomy 5.Art and music, concerts 6.painting and sculpture 7.History 8.Religion Educational system 9. Dress 10.Leisure activity 11. Work and Technology 12. Architecture

Cultural heritage tourism encompasses elements of living culture, history and natural history of place that community's value and steward for the future. Hence elements are very specific to a community or region and contribute to pride, stability, growth, and economic development. Cultural tourism has also been conceptualized from a business prospective hence, involving the development and promotion of various cultural attractions for domestic as well as foreign tourists. (Park, 2015:3) In such a way, cultural tourist is motivated to travel in the culturally rich places in the world.

History of Cultural tourism in Nepal

Nepal is a small, landlocked country sandwiched between two giant neighboring nations, India and China. On the other way round it is a country that is geographically advantaged by two developed giants' countries. Nepal occupies, only 0.03% of the world's physical landscape and is situated in the centre of Asia, taking up 0.3% of the total landscape of Asia (Malla, K.P, 1977:1). Nepal is a country of great diversity. Spread in an area of 54,362 square miles Nepal has three distinct geographical regions via; southern terai, mid-hills and northern high Himalayas. The altitude difference meant different climatic conditions, vegetation, vernacular architecture, language, art, costumes, cuisines, festivals and the list continues. Till date there are 125 ethnic communities in Nepal and over 123 spoken languages. It is one of the richest countries in terms of bio diversity due to its unique

geographical position and altitudinal variation. Nepal is a country of amazing extremes. The variety of elevations gives the country a range of climatic zones encompassing almost all those found on the earth, from the subtropical jungle to the arctic conditions of the high Himalayan (Hagen, 1961:19). It is a multiethnic, multilingual, multi-religious country having diverse caste and races from the ancient period till today. This multi-dimension heritage encompasses the diversities of Nepal's ethnic; tribal and social groups and it manifests in various cultural forms such as dance, art and craft, language, literature (Gutschow, 2011:5). It is an advantage to a small country like Nepal to have such diversity in terms of cultural tourism. The cultural heritages of Nepal have had evolved over the centuries. Travelling is not a new phenomenon for Hinduism and Buddhism.During the ancient and middle ages large number of people travelled to main shrines of Nepal. People visited Lumbini as a spiritual and religious purpose-birth place of Buddha, Pashupatinath, one of the holiest places for the Hindus. Bouddhanath as one of the holy place for Buddhist. Moreover large number of people visited Mukhinath, Gosaikunda and Swargadwari for a long time. Mauryan period travelled to Lumbini and erected Ashokan pillar to commemorate the birth place of Lord Buddha. If Buddhism is not to be taken as a religion, it is safe to say that the King visited Lumbini. There are numerous records of travelers coming to Ancient Nepal from far and wide. King Ashoka of his way to search for peace and purity in the teachings of Buddha. (Bidari, 2004 :) The Lichhavi era has been classified by historians as the golden period of Nepali art. Researches of various scholars show evidences of many foreign travelers to have visited the country. The historical account of Chinese traveler Huen-tsang visited Vaisali in India has many references of the kings of Nepal as well as other information about them of the 7th century (Regmi, 2007:98). The 7th century also shows the evidence of the visit of an army officer and envoy Li-I-Piao to Nepal (Regmi 2007:191). A political mission under the leadership of Wang Huen Tse is also known to have passed through Nepal in 7th

century. After the golden age of the Licchavi a three years gap is known to have occurred in the history of Nepal. The period had insufficient evidences of any substantial ruler to have reigned with power. Historical evidences show the presence of their very powerful dynasty of Malla kings to have ruled over. From the 12th century to the mid 18th century (Regmi, 2007:594). This was the period when all most all fine examples of art and architectures, the graceful multi storey temples, Sikhara Temples, Water Spout, Monasteries, Stupas, Palaces, Dabalies, Open Spaces and ordinary houses and so on were developed. At the same time intangible cultural practices like worshiping, rituals, customs, value, music and many festivals cycling round the year also created. They are still a living phenomenon and influence the life of the people with same inspiration till now. Along with the reign of the Mallas people from the western countries began coming to Nepal with an aim to spread and publicize Christianity. First of all Jao-Cabrall, a Portuguese, had entered Nepal via Bhutan with an aim to spread Christianity. Later, many Fathers came to Nepal with similar aims. Since 1737 A.D, King Jaya Prakash Malla provided written permission to Christians for the settlement and spreading of Christianity in Kantipur (Sayal, 2000:29).

Nepal was largely an isolated state from the outside world till 1950. The popular democratic movement of 1951 marked a new era. It changed the political and administrative systems of Nepal. Then a large number of expedition teams and researchers were allowed to visit Nepal. The overall trend for international tourist arrivals has increased. After the opening of the door to Nepal for all, more and more expedition, researcher teams were allowed to visit Nepal. Undisputedly, Nepal has been proved as one of the most promising destination in the context of natural, cultural and adventurous aspect equally. Edmund Hillary and Tenzing norgey Sherpa reached the summit of Mount Everest in 1953 then Nepal became a most popular adventurous destination in the world and adventure lovers, cultural heritage tourists and researcher visited to Nepal. (Sayal, 2000:30). Kathmandu

Valley is a cultural heritage site that received the UNESCO world Heritage Site status in 1979 based on its outstanding universal value. The various monuments of architectural significance and artistic images are mostly centered in and around the valley. The valley has notable and famous stupas such as the Boudhanath Stupa Swayambhunath stupa, several;cultural heritage sites and more than 100 monuments. Several temples exist within the valley including the Changu Narayan and Pashupatinath temples. The valley has other protected areas within it, including Patan Durbar and Bhaktapur Durbar squares which are considered endangered due to loss of some of their cultural value.(Shrestha,2016:2) Lumbini is a cultural, historical, religious and archeological site of Nepal that received the UNESCO World Heritage Site from 1997. It is an important cultural site as it is the birthplace for the Buddha Siddhartha Gautama in 563BCE. The Buddha is said to have achieved enlightenment and founded Buddhism. The site is revered as a pilgrimage site and houses some temples, monasteries, a holy pond and ancient monuments. Lumbini attracts a large number of tourists and Buddhist followers who have pilgrimage from early morning until evening. UNESCO World Heritage Sites are cultural, historical or natural areas of preservation that have been identified and ratified by the UNESCO. The sites are selected depending on their cultural, natural, historical and scientific significance and are placed under protection by international cities. In Nepal, such sites have been identified as UNESCO World Heritage Sites making them locally and internationally important for tourism and conservation of natural, historical and cultural heritage of local and international communities.

Cultural Tourism in Nepal

Due to continuous migrations from north and south into Nepal since ancient days, Nepal is a land of diverse communities with ethnic cultures of their own. Due to this Nepal is proud of a number of cultural heritage sites and have proposed to the world heritage sites in UNESCO like:

- Khokana, the vernacular village and its mustard-oil seed industrial heritage (23/05/1996)
- Medieval Settlement of Kirtipur (30/10/2008)
- Vajrayogini and early settlement of sankhu (30/01/2008S
- Nuwakot Palace Complex (30/01/2008)
- Ramagrama, the relic stupa of Lord Buddha (23/05/1996)
- Rishikesh Complex of Ruru Kshetra (30/01/2008)
- The early medieval architectural complex of Gorkha (23/05/1996)
- The medieval Town of Tansen (30/01/2008)
- Tilaurakot, the archaeological remains of ancient Shakya Kingdom(23/05/1996)
- Ram Janaki Temple (30/01/2008)
- Sinja Valley (30/01/2008)
- Cave architecture of Muktinath Valley of Mustang (23/05/1996)
- Medieval Earthern Walled City of Lo Manthang (30/01/2008)
- Bhurti temple Complex of Dailekh (30/01/2008)

The possibility of incorporating or inscribing these destinations on World Heritage Sites would contribute in diversifying the Cultural tourism destination as well as generating employment and boosting the economy of the entire nation. As Nepal is very rich in natural resources too due to the amalgamation of people with available resources, crematory areas, on the bank of river; shrines in the forest, hilltop caves, lakes; land worshipping, fire, water, air and other components of nature has become the remarkable resource of culture. Notably, such culture evolved to build up the tangible and intangible cultural heritages too which evolved the new dimension of cultural tourism. Hence, the multi-prospects of cultural tourism in Nepal can be briefed as follows:

For developing, fostering and enhancing the cultural tourism stakeholders should play a vital role.

Religion and Pilgrimage:

Religion is the life-blood of the Nepalese, defining art, culture, social position and the ritual of daily life. Religion in Nepal comprises a net of magical, mystical and spiritual beliefs with a multitude of gods reflecting the diverse facets of Nepalese life.

The practice of religion in Nepal is too complex and unique interweaving of Hindu and Buddhist beliefs with a pantheon of Tantric deities tagged on, all against a background of ancient animist traditions. Nepal was a Hindu Kingdom before the Interim Constitution 2063 was promulgated. Hinduism's routes go back over 2000 years to the time when the Aryan invaders met India's Indus Valley civilization. Belief in natural forces, fertility and mother goddesses joined the caste system and the sacred book of the Vedas to form the foundation of Hindu beliefs, as much a social system as a religion. However, it is an intricate and beautiful tapestry formed by the interweaving of Hinduism, Buddhism and other beliefs. Religious tolerance and harmony such as found in Nepal, is perhaps a unique example to the world. According to the 2011 census, 81.3% of the Nepalese population was Hindu, 9.0% was Buddhist, 4.4% was Muslim, 3.0%

was Kirat (indigenous ethnic religion), 1.4% was Christian, 0.2% was Sikhs, 0.1% was Jains and 0.6% follow other religions or no religion (CBS,2012:4). In very broad terms lowlanders are Hindu, highlanders are Buddhist and the middle hills are a mixture of both. The greatest intermingling is in the Kathmandu Valley where there is hardly a 'pure' temple to be found and everyone joins in the major celebrations and worships the most popular deities. For about 95% of people these deities are not a matter of faith, but living beings to be pleased or appeased by devotees. The Bhotia peoples of northern Nepal are essentially Tibetan Buddhist. This branch of the Mahayana tradition incorporates strong tantric influences and traces of the indigenous Himalayan Bon tradition. This is a vast and complex belief system in which esoteric teachings include complex visualization practices and a highly developed understanding of the human mind. Both Hinduism and Buddhism in Nepal also have been strongly influenced by the beliefs and practices of Tantrism. Kirat Mundhum (also Kirati Mundhum), also called Kiratism or Kirantism or simply Mundum, is the religion of the Kirat.The kirati people live in eastern part of Nepal. In addition to Hinduism, Buddhism,Kirat and Trantrism, a very small minority of Nepalese adheres to Islam and Christianity. Muslims and Christians believe and practice in much the same way as their counterparts in the western and other countries.

As we know, Nepal is the origin and blend of Hinduism and Buddhism. Pashupati area and Lumbini area, the cradle of Hinduism and Buddhism is sufficient to attract Hindu and Buddhist pilgrims' world widely. Good fusion of both the religion can be seen within the country and special practice can be found within the Newari community in Kathmandu Valley. Today the World Heritage Site of Kathmandu valley and Lumbini has become the most visited sites within the perspective of pilgrimage heritage tour, religion and socio-cultural process and many more. Moreover, beyond the Kathmandu valley other most potentials sites with various

prospective are also equally important. Barahakshetra, Muktikshetra, Ridi-Rurukshetra and Pashupatikshetra are very renowned pilgrimage sites for hindus in Nepal. Similarly, Lumbini, Swayambhunath, Boudhanath and Namobudhha are also popular Buddhist pilgrimage sites of Nepal. Notably, Palanchowk Bhagwati, Nala Ugrachandi, Naxal Bhagwati and Shovabhagwati are four famous pilgrimage with the perspective of Shaktism.

Moreover, Guheshwori, Saankhu Bajra Khadgayangini, Pharping Bajrajogini, Bajrabarahi, Bijatashwori are the most popular sites of Shaktism popular for Hindu and Buddhist pilgrims. Beyond this Daxinkali Bagalamukhi, Maitidevi, Kalikasthan, Naradevi, Bhadrakali, Raktakali, Annapurna and various other Dashmahavidya, Nawadurga, Asthamatrika temples are reamarkable sites of Shaktism within the valley.

In the Western Nepal, Nuwakot Bhairabi, Manakamana, Bindhybasini, Tal barahi, Dhor Barahi, Chhabdi Barahi, Baglung Kalika, Tansen Bhagwati,Khadgadevi, Tripurasundari, Ugratara, Shaileshwori, Badimalika, Mayadevi temple and so on are the popular temple of goddesses. Similarly the eastern Nepal also have numerous sites of Shaktism such as Chandeshwori, Palanchowk Bhagwati listimai, Kalinchowk Dantakali, Pathivara , Chhinamasta, Janaki temple, Gadhimai at Bara, Kankaimai and so on these are the promising sites of Shaktism.

Architecture:

Architecture as a material creative art which incorporates the process and the product of planning, designing and constructing buildings or any other structures. Nepalese traditional arts and architectures are totally dominant of Hindu and Buddhist religion philosophy which are reflected by various kind of painting images, statue sculpture of deities, temples, monasteries, old squares and other monuments.(Tiwari,2013:4) In general traditional arts and architectures can be remarked as a fusion of both Hindu and Buddhist religion in Nepal. The traditional architecture of the Kathmandu valley

has become one of the significance examples for researchers and visitors. While Kathmandu valley boasts of brick houses and multi-tiered temples, it is necessary to look deeper to see why the houses had sloped roofs and the walls were made of bricks and wood (Korn, 2014:4). The answer is simple to cope with warm summer, long monsoon and cold winters. The city planning is an outcome of agrarian lifestyle which led to open plazas and squares where people could gather and talk about everything under the sun. Visiting the small towns of Khokana, Sankhu, Kirtipur, Tistung, Palung, Nuwakot can be as rewarding as visiting the urban enclaves like historic town of Patan, Bhaktapur or Kathmandu. The standard works on the traditional architecture of Nepal are in great demand these days in cultural tourism.

In the context of architecture, Nepal has evolved its own styles of architecture that flourished globally. Multi stored Pagoda styled temples, huge stupas to miniature Chibaj Bahal to Bahils, spacious Nanis chowks and aritistic Bihars to Gumbas,artistic waterspouts are the pride of origin and development in Nepal that stated its distinct identity to the world (Gutschow,2011:75). Our architecture monuments are not artistic only they are even strong enough to stand within the earthquake prone belt. Nepal is also the masterpiece architecture of Chaity style. The Swayambhunath and Bouddhanath stupas are the unique and traditional masterpieces of Nepal. Similarly, Hiranyavarn- Mahavihar the golden temple, Tumari ghar, Mahabuddha temple, Sikhar styleded terracotta temple with thousands of Buddha is also very noteworthy.Changunarayan, Pashupatinath, Kubheshowr, Gokarnaeshor, Indrwshow, Chandeswori Nala Ugrachandi, Harsiddhi Duttratrya and Bhairabnath in Bhaktapur, Tripureshwor, Panchamukhi Hanuman temple etc are also masterpiece of multi roof temple of Kathmandu. Similarly, Swayambhunath Stupa, Charumati Stupa, Namobudhha Stupa, Chilancho Stupa, Ashok stupa etc are also the master piece of stupa style. Though we have brought the Shikhar, Mugal, Rajput, Rome etc styled architecture from the foreign

influence they have also been unique due to the fusion with Nepali style. Krishna temple and Chyasin Mandap in Patan is the most beautiful Shikhar styled temple that is different to South Indian Sikhar temple (Korn,2014:49). Similarly, the Viswarup temple in Pashupati area and Kalmochan temple nearby Tripureshwor are the Nepali style fusion Mugal architecture temple in Nepal.

Moreover, Janaki temple and many other temple in Terai region have the greatest important of Rajput style. Especially Kathmandu valley's squares, monasteries, surrounding areas' various pilgrimage places, Lumbini, Janakpur and, world heritage spots are main evidences of Nepalese traditional arts and architectures. Regionalism is all about the unique identity and local flavor. Nepal due to its climatic variety and geographical locations gave rise to the architectural styles that belong to the region where it stands. For example the bamboo and mud houses of the Terai region are special to these area and do not fit in other geographical locations. The small houses with front porch shading the harsh summer sun and mud plastered surfaces with Mithila paintings are the output of the materials found in Terai. It is the ingenuity of the people who lived there for ages and found scientific ways to build their houses and cities out of the local materials and the skills available. The mountains are dry, windy and have long snowy winters. The response was houses made of stones and thick adobe walls with small windows only on the south. There are flat roofs with skylights and when we go towards upper Mustang we see places with caves hundreds of rooms in it and people use them as their houses to protect themselves from harsh weather. Even Kakrevihar in Surkhet, Single dewal, Trideval and Panchadeval in Dailekh and various other Shikhar style temples in the far and mid-western part of Nepal are more ancient and different than are found in Kathmandu Valley (Korn, 2014:18).

Neo- classical architecture

Rana period neo-classical architectures are totally

different than the native one. Friendly relation of Ranas with the European influenced to introduce Roman architecture. Today somehow the tourists feel homely environment in their native way out of the country. Even the palaces like Rani Mahal at Palpa, Singha Durbar, Babar Mahal, Gaddhi Baithak, Keshar Mahal and Garden etc are the examples of Roman styled architecture. Here the palace hotel and restaurants like Yak and Yeti, Shankar hotel and others have created the fusion of western and Eastern architecture.

Art

The art is a diverse range of human creations, skills, activities and expressions. The evidence resplendent art of Nepal can be seen in religious images, temples, stupas, monasteries, chaityas, palaces and water spout scattered all over the country. Nepalese arts are unique, exotic and enchanting. Classical Nepalese expressions of art are embedded in the daily practice of religion and tradition. Examples of skilled craftsmanship are most easily found in temples, architecture, shrines, fountains and the designs of religious objects. The art and culture of Nepal has always been strongly influenced by the religious beliefs of the country. The artworks are decorative, delicate and very beautiful undoubtly, since the ancient period Nepal has been rich with its art and architecture. Virupakshya sculpture of Pashupatinath, Jalasayana Vishnu of Budhanilkantha, Vishwarupa idol of Changunarayan, Varaha image of Chandol, Tribikramvamana of Lazimpath and Pashupatinath are the numerous popular images of the Lichhavi era. The above mentioned masterpieces as well as the various incarnation of lord Vishnu in Changunarayan temple square, images at Pashupatinath temple area and well preserved images in National Museum, Chhauni are remarkable examples of art, incomparable to any civilization in the world. Today we can find thousands of images dated to the medieval era of Malla dynasty which are well decorated in the temples, water spouts, monasteries, stupas, palaces, streets and of course in the museums.

Specially, Bhaktapur area has been famous for woodcraft and clay art since ancient era and Patan and Kathmandu for the metallic and stone art works. The ancient Pauwa or Thaka painting; wall paintings in the monasteries, vihars, temples, palaces etc are also the exemplary works to be found in every nook and corners of the touristic sites. Broadly art can be divided into sculpture, paintings, architecture decorative and ritual art and craft.

Painting

* Wall
* Cloth-Patachitra, Paubha
* Paper
* Main Script
* Temple

Sculpture

* Stone
* Marble
* Metal
* Terracotta
* Wood
* Stucco

Architecture

* Pillar
* Stupa
* Chaitya
* Monasteries
* Palace
* Temple
* Waterspout
* Residence

Decorative and ritual art and craft

* Intricate Mandalas
* Butter Sculpture

Dance and music

Based on the long history and various communities to exist in Nepal since a long time, performing art is known to have an equally large history. Broadly the dances can be classified into several categories such as folk dance, religious dance, and ethnic based dance. The traditions of Nepali dances are very ancient and unique. With altitudes and ethnicity, the dances of Nepal slightly change in style as well as in the costumes.

Accompanying music and musical instruments change in tune with the themes, which revolve around topics like harvesting of crops, marriage rites, war stories, a lonely girl's

yearning for her love, and several other themes and stories from everyday life in the villages. The famous Tharu stick dances and the crazy peacock dance are two highlights, but there are plenty of other surprises. Nepali folk dance is performed by different ethnic communities in the different regions. Nepali is very fond of dancing and singing. There are numerous types of folk dances all across Nepal.

Among the variety of arts, dance and music also have played outstanding role in decorating and flourishing image of Nepali culture. Kartik Nach, Nawadurga dance, Harsiddhi dance, Bajryogini dance, Panchabuddha dance, Lakhe dance, Hanuman dance, Kumari dance, Arya Tara dance, Manjushree dance etc. are the classical flavoured dances practiced since ancient period in the Newar community in Kathmandu. Moreover Maruni, Sorathi, Ghaku, Tappa, Bhajan, Deudha, Tamang Selo, Juhari and Chutki, Jhyaura songs and dances are of various flavors related to various communities. Even dances and songs have the use of their typical folk musical instruments which are practiced still during fairs and festivals also in hotels and restaurants. Peacock dance is a popular dance of Nepal. Peacock regarded holy bird in Nepalese Society. Male Peacock starts to spread its feather and dance when clouds gather and thunder starts. The artificial dancer pretends to be a peacock and perform the dance as a peacock. Lakhe dance is a very popular dance of Nepal. It is performed by the Newar community. Dances dress and perform as monster wearing masks during festivals. Similiary, Khukuri dance is performed by Gorkha soldiers. In this dancer are holding Khukuri in their hands. This dance is performed to represent power and pride. Tharu stick dance is a popular dance of Tharu community. This dance is revolved around topics like harvesting crops.

Diverse Ethnicity

As we know to the World, Nepal is the melting pot of Asia where there are 125 distinct ethnic communities and 123dialects predominantly evolved from the Aryan,

Mongolian and Mangol-Aryan the fusion of two races. The terms of indoaryans belongs Brahmin, Cheettri, Thakuri, Hari-Jans, Saatar, Rajbamsi, Kumal, Muslims, Tharus and various caste group of Maithili, Bhojpuri dialects setteled in southern lap of country are mostly known. Similarly, Gurung, Magar, Rai, Limbu, Sunnwar, Lepcha, Bhote, Dolpo etc are known Mongolian tribes. Notably, Newars, Thakali, Dhimal, Danwar, Bhujel and other are found to be Mongol- Aryan who has the mixed appearance and culture of both dominant races. Interestingly, these ethnological groups are somehow a similar to each other's but are quite different in terms of dialect, script, costume, cosine, geographical, settlement, housing pattern, tools and technology, fair and festivals, norms and values and so on. Mostly all of the Aryans are affected by Hindus and Mongolians by Buddhism but many tribes still follow Prakrit Dharma (natural religion) where Shamanism and non idolatry is practiced. Notably, Rai, Limbu, Yakkha, Sunwar, specially follow Kirant religion but all the caste group respect with each other's culture and have participatory approach though they are of various religion and races that's why Nepal has been declared as the secular, religious tolerant, inclusive, indivisible, united nation within the diversity since the Interim Constitution of Nepal, 2063 BS.As it is known to the world that Nepal is the highest landmark and the steepest country in the world where people reside from 65m to 4300m above sea level. This diverse nature has created such as diverse culture and ethnicity.

Fair and Festival

With regard to the numerous communities living in Nepal mainly over a large period a large number of festivals have been continuously celebrated in Nepal. Festival refers a day or period, usually in memory of a religious or cultural event. It has its own socio-cultural values, activities, performance, food. It is an occasion of public celebration with a series of performance of music's, dances, songs, dramas.

It is sufficient to glorify the cultural richness of Nepal.

This two century old proverb is still practicable in Nepal due to its equal importance given to both tangible and intangible heritages. Specially Bhaktapur the city of devotees has the celebration of local festivals each day at least any one hook and corner of the area. Still Kathmandu valley is known as the valley of festivals and heritage. As per the Newari culture Kathmandu city is famous for Indrajatra, Gaijatra, Ghodejatra, Seto-Matsyandranath Jatra, Haandigau Jatra, Trisul Jatra and so on. Similarly, Lalitpur city is famous for Rato-Matsyandranath Jatra, Kumbheshwor mela, Mahalaxmi Jatra etc. Bhaktapur city is famous for Bisket Jatra, Nawadurga Jatra, Ghantakarna, Bhairab Jatra, Bramhayani Jatra etc. Moreover peripheral area of Kathmandu is also popular by Chandeshwori Jatra in Banepa, Bhairab Jatra and 12 yeared Makar Mela in Panauti, 12 yeared Harisidhhi Mela in Dhulikhel, Namobudhha mela, Bajra Barahi Jatra in Tistung and so on. Sakhimanapurnhi, Kwattiparnhi, Janaipurnima, Yomaripurni etc are also celebrated by all Newars.

Fair and Festivals in Nepal is bonded with nature, society and religion, whereas some are specially celebrated to commemorate the part events such as Gaijatra, Nepal, Sambat New year. According to the religion, majority of Hindus specially celebrate Dashai, Tihar with great zeal as the major festival. Similarly Holi, Chhath, Janaipurnima, Maghe Sankranti, Krishnastami, Ramnawami, Shivaratri, Chaite Dashain, Ropani festival, Saaune Sankrati, Ganesh Chaturthi, Rishipanchami, Teej and Matatritha Anushi etc are the commonly celebrated festivals specially by the hindus. Notably, Buddhist has also some peculiar festivals like Losar, Timal, Boudha Jatra, Pancha Buddha/ Dipankar Yatra, Mani Rimdu Yartung, Jeeji, Janai Purnima etc. Many Buddhist and Hindus pay homage to holy lakes like Gosaikunda, Paachpokhari, Bhairab Kundes, Dudhpokhari, etc. Especially during Janai Purnima though it is specially related to lord Shiva. Many ethnic tribes in the Himalayan, hilly and terai region either east or the west they do have native festivals such as Tharus celebrated Maghi Parva as their new year

during Maghe Sankranti. Similarly people in terai celebrate Rakshyabandhan with brother sisters during Janai Purnima.

Conclusion and Recommendations

Tourism is a dynamic, multifaceted and competitive industry that requires the ability to adapt constantly to customers changing needs and desires. At the same time tourism is service oriented industry and its products include direct involvement in experiencing nature, culture and tradition of particular destination. Tourism must create benefit and opportunities, to the locals. Cultural tourism not only satisfied but it also establishes international relationship, national harmony, mutual understanding, peace and prosperity. Nepal is one of the richest countries in terms of biodiversity due to its unique geographical position and altitudinal variation. Nepal affords diversity of sightseeing attractions and adventurous opportunities found nowhere else on earth. Numerous festivals celebrated throughout the year in lively and in traditional style along with enduring customs and beliefs equally offer an extraordinary setting to the already gifted natural paradise. Although tourism industry of Nepal has been facing challenges time and again due to national and international circumstances. To make Nepal as a perfect and sustainable cultural heritage tourism destination, the following recommendation is proposed on the basis of this study.

There are a number of cultural sites scattered throughout the country where exotic living, traditional culture can be seen and practiced every day. However, they lack decent or appropriate infrastructures and super structures and facilities to provide facilities to the visitors. So, infrastructures and super structures and facilities should be properly developed.

The cultural tourism of Nepal is unfortunately centralized at Kathmandu Valley. Although the valley has diverse cultural sites, attractions and activities, it is however, important to decentralize the flow of tourists.

Due to the unmanaged urbanization and heavy encroachment Kathmandu valley is getting more polluted and

noisy. So tourists are not satisfied that they are feelings bad experience. Hence, research should be carried out and there should be close co-operation among the various stake holders like planners, tourism planners, engineers, local institutions, local government, and tourism service providers to solve those problems.

There is also possibility of not being promote each destination by its unique and available products, confuses tourist on core specialty of the destination and alone with lack of different activities. So identification and diversification of cultural touristic hub and activities should be done.

There are few tourist standard hotels in Nepal except Kathmandu, Pokhara and Chitwan. Hence, high standard hotels should be established throughout the country.

There is no doubt Nepal possess a number of ancient monument, idols, religious sites, heritage trail and intangible cultural aspects. These cultural tourism products should be preserved properly for the sustainable development of tourism.

Nepal has numerous cultural, historical, archeological and religious sites. The neighboring countries India and China consist of a large number of populations. Hence, India and China may be the very suitable, stable and potential market for Nepalese heritage tourism.

Nepal has a lot of potentiates of cultural heritage sites though it lacks marketing and promotion. This is the age of modernization and communication. So, publicity should be made at international level trade magazine, social media, organizational marketing policy, journals and fair and festival.

Reference

- Bhatia, A.K. (1997), Tourism Development, Principal and Practices, New Delhi, Sterling Publications.
- CBS, 2012. National Population and Housing Census 2011

(National Report), Kathmandu: Central Bureau of Statistics, National Planning Commission Secretarial, Government of Nepal. pp. 4

- Clarke, A. and Chen, W. (2007) International Hospitality Management, Amsterdam: Elsevier.
- Bidari, B. (2004). Lumbini a haven of sacred refuge, Kathmandu: The Auther.
- Gali-Espelt, N. (2012). Identifying Cultural Tourism: A Theoretical Methodological Proposal. Journal of Heritage Tourism, 7 (1), PP. 45-48.
- Ghosh, B. (1998). Tourism and Travel Management, Delhi: Vikas Publishing House Pvt. Ltd.
- Goeldner, C. R., Ritchie, J. R. B. and Mclntosh, R. W. (eds) (2000). Tourism: principles, practices and philosophies. (8th edn.). New York: John Wiley & Sons Inc.
- Gutschow, N. (2011) Architecture of the Newars Chicago: Serindia Publications.
- Hoffmann, N.B. (2013). Locating or dislocating heritage and cultural tourism within the humanities. TD the Journal of cultural tourism studies 9(2), PP. 341-356.
- ICOMOS charter for cultural tourism (1997). http://www.icomos.org/tourism/
- Kirkpatrick, C. (1811). An account of the kingdom of Nepal. London: William miller. (2006 Reprint in India).
- Park, Y. H. (2015). Heritage Tourism. Routledge: New York.
- Korn,W.(2014). The traditional newar architecture of the Kathmandu the sikharas, Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.
- Kunwar, R.R. (1997). Tourism and Development Science and Industry Interface, Kathmandu: Laxmi Kunwar
- Luger, K. (2003). Mountain Youth and Modernity. In Domroes, M. (ed.) Translating Development (PP. 207-216), New Delhi: Social Science Press.
- Regmi, D.R. (2007). Ancient Nepal, Delhi: Dilli Raman

Regmi memorial Library.

- Regmi, D.R. (2007). Medieval Nepal,Delhi: Dilli Raman Regmi memorial Library.
- Ritchie, J.R. and Zins, M. (1978). Culture as determinant of the attractiveness of a tourist region. Annals of Tourism Research, 5, pp. 252-267.
- Shrestha, S.S. (2016). Swayambhu: a heritage destination: paris, oriental cultural heritage sites Appca ochspa.
- Tiwari, S. R. (2013). Temple of the Nepal valley, Kathmandu: Himal Books.
- Taylor, E.B. (1871). Primitive culture, London: J. Murry.
- Reisinger, Y. and (2009). International tourism: cultural and behavior, Amsterdam: Elsevier.

Heritage Conservation in Nepal

Debendra Bhattarai
Archaeology Officer
Department of
Archaeology

Common trends of heritage conservation

The conservation methodology in twentieth century has been found headed in different way affected by diverse tangible and intangible things like new sense of social order caused by series of major changes in the infrastructures of society, impulsive increase of population concentrated in urban areas, prefabrication of buildings and ensembles etc. In the same way, the globalization of information management and the world-wide commercialization of products and skills have contributed to the dissemination of a new basis for thought on heritage conservation. New materials and technologies have been introduced which has caused the increment of mechanical production and decrease in manual. These all have been evoking the society and social phenomena, including heritage management, for rapid movement toward transformation.

Interms of people's participation for heritage conservation what Jukka Jokilehto makes us clear is "The involvement of people at the community level has been at the root of the modern conservation movement, and will undoubtedly continue to be central to guarantee awareness and appreciation of heritage resources, and their 'sustainable conservation'." (Jukka Jokilehto, a Century of Heritage Conservation, 2014).

In many aspects, being affected by different factors,

there has been a gradual loss of established conventional and traditional skills, expertise and knowledge. However, a kind of consciousness on cultural heritage, role of UNESCO, globalization of interest has been playing the positive role on heritage conservation. Ratifying the UNESCO Convention, Nepal has become one of various state parties. But, since Nepal is an underdeveloped country, even having large historical and cultural heritage and sites, it is steps back in its proper conservation and management issues. However, Nepal has pretty long history of heritage conservation.

Architectural conservation of Heritage Monument

Architecture conservation simply means the process through which the architectural elements, the entire design of the monument, integrity of that particular geo-culture's built heritage are prolonged, keeping the glorious history of the architecture in central consideration, through cautiously planned interventions. The individual engaged in this pursuit is known as an architectural conservator or some time restorer as well.

The terminology "conservation" or/and "heritage conservation" is dealt and defined by many scholars in different aspects, but the central orbit is seems always to the careful and systematic intervention of the needed object or heritage structure. In this context 'architectural conservation deals with issues of prolonging the life and preserving the integrity of architectural character, such as form and style, and/or its constituent materials, such as stone, brick, glass, metal, wood' can be taken as one of the best definition of conservation. Hence, 'professional' application of a 'combination of science, art, craft, and technology' keeping the socio-cultural and geo-environmental circumstances in consideration as a preservation tool can clarify the definition of conservation more obviously.

In addition to above definition, some of the modern conservation principles have given emphasis on the issued identification, policy, Laws, regulation, Bylaws etc. built by

that particular stakeholder or nation based on the advocacy associated with the totality of the socio-cultural and geo-environment specification. The way, the modern school of heritage conservation has broadened the scope recognizing that social, cultural, traditional and in some extent the ritual and religious value accumulating its historical importance and evidence as well. The economic status of the state and preserved cultural resources play important role to create appropriate decrees, laws to protect these properties and cultural resources, and also develops policies for management plans for interpretation, protection and conservation of the cultural heritage.

The word 'conservation' has a broader sense of prolonging the age of heritage building keeping the integrity, authenticity and archaeological, historical and cultural value by different way of intervention. In general all the words- conservation, preservation, restoration, rehabilitation and reconstruction give the sense of heritage conservation.

Conservation

Conservation interchangeably refers to the architectural school of thought that either encourage measures that would protect and maintain buildings in their current state, or would prevent further damage and deterioration to them. This school of thought saw the original design of old buildings as correct in its own and of themselves. Critic John Ruskin and artist William Morris are the very well-known personalities of the 19th century for the advocacy of preservation and conservation of the heritage structure in the actual form they are originally.

Preservation

Preservation is defined in précised as "place a high premium on the retention of all historic fabric through conservation, maintenance and repair. It reflects a building's continuum over time, through successive occupancies, and the respectful

changes and alterations that are made.

Restoration

Restoration is another terminology frequently used on the repair of heritage. It is the conservationist school of thought that believes historic buildings could be improved, and sometimes even completed, using current day materials, design, and techniques. Restoration focuses on the retention of materials from the most significant time in a property's history, while permitting the removal of materials from other periods.

In this way it's very similar to the Modernist architectural theory, except it does not advocate the destruction of ancient structures. One of the most ardent supporters of this school of thought in the 19th century was the French architect Eugene Viollet-le-Duc.

Rehabilitation

Rehabilitation emphasizes the retention and repair of historic materials, but more latitude is provided for replacement because it is assumed the property is more deteriorated prior to work. (The standard focus attention of both Preservation and Rehabilitation is the preservation of those materials, features, finishes, spaces, and spatial relationships that, together, give a property its historic character).

Reconstruction

The terminology and the practice of reconstruction for the heritage monument are almost avoidable but sometime the thought of "something is better than nothing" takes place and structure is reconstructed. So, it simply means to re-create a non-surviving site, landscape, building, structure, or object in all new materials trying to resemble previous one. (https://en.wikipedia.org/wiki/)

History of Monument Conservation in Nepal

The history of monument conservation in Nepal goes pretty back to 3 Century BC. Niglihawa pillar inscription in Kapilvastu inscribed by Emperor Ashoka deals about reconstruction of a Stupa of Kanaka Muni Buddha.

The traditional construction technology and design of Nepalese architecture is based on weather-sensitive materials, as wood, brick, and mud, have been the major material applied in the construction. Licchavi inscriptions indicate the use of semi-perishable materials like wood and brick for architecture from even before the Licchavi period, 1stto 9th CAD (Tiwari, 2002).

On the other hand, hundreds of the inscriptions, dated from 5th to 9th Century AD, state about the preservation and conservation of historical monuments, palaces, temples, public rest house, monasteries, water spouts, images etc. There are many inscriptional evidence of keeping Guthi land personally or in national level for the conservation and management of the temple, Buddhist Monastery,Chaitya, stone spout, drinking water tank, Jaladroni by the particular king, person or family who has established such monument. An inscription of Lele, Lalitpur dated 604 AD (Sakasambat 526) deals about many kinds of Guthi for the management of tangible and intangible aspects of heritage (Vajracharya, 2030:282).Lichchhavi King Basanta Deva had allocated some land for the regular conservation of water spout from the income of that Guthi land. One inscription from Patan Sikubahi dated 573 AD clearly mentions the erection of the replica of terracotta icons of female deities (Vajracharya, 2030:211). Similarly an inscription in Changunarayan dated 607 also deals about the conservation of golden Kavach of Vishnu image. The other inscription of Patan Sundhara (now in National Museum) dated 610 AD clearly mentions about the temple being damaged by mouse, mangos, birds, and people's carelessness and about the renovation of the temple by the Royal Patronage. (Vajracharya, 2030:340). An inscription in Hanumandhoka, assumed of the period of Amshuvarma, also

has given the hints of the conservation of palace architecture (Vajracharya, 2030:374).

There are several stone and metal inscription and other many written document describing the erection and regular conservation of architectural heritage like royal palace, temple, monasteries, public rest house etc. in the Medieval Period of Nepal. There are very few monuments in existence which are described in ancient inscription but several, and in some extent, almost all the architectural monuments are in existence those are described in the various documents of the Medieval Period.

Modern Trend of Monument Conservation in Nepal

It is only on the second half of the 20th Century Nepal seems paying its first attention on conservation with modern international conservation philosophy. No doubt that the establishment of Department of Archaeology in 1953 and the formulation of Ancient Monument Preservation Act in 1956 by Government of Nepal was the set up taken first on the subject of Monument conservation and management, as the act paid its large attention on protection of the artistic sculpture and other object of archaeological and historical importance, archeological sites, and heritage monuments.

In 1960s, concept of preserving traditional settlement, at least surrounding the historical heritage site, brought forward with the imposition of a building code, an initial guideline of heritage preservation for the monumental core, basically for 3 Palace Square city of Kathmandu and other significant heritage sites, later which were introduced as Protected Monument Zone.

In 70s, the attention of UNESCO was also drawn to the heritage value of Kathmandu. Even a large conservation project for Kathmandu Durbar Square was launched by UNESCO in 1976 and the entire valley comprising 7 monument zone was declared as World Heritage Site in 1979 in the name of 'Kathmandu Valley World Heritage Site'.

The Bhaktapur Development Project focused on the conservation and maintenance of the various monuments and historical building with a grand support of German Government which was first launched in 1974 is also taken as a mile stone of the heritage conservation in Kathmandu Valley. The project, indeed, had extended the area to the conservation of private historical traditional building in 1978 after the success of the previous project.

Now onward, as to enlist Kathmandu as a world heritage and after the enlistment to maintain the OUV, Department of Archaeology had to pay more attention on the Conservation, preservation and management of the heritage and heritage site. (Tiwari: 2015)

Materials and Elements of Nepalese Heritage Architecture

Archaeological work proves well that wood has been the primary material for the construction of either dwellings or the religious architecture in Nepal from early 6 Century BC; and Brick became another major construction material when it was introduced first in Southern Tarai of Nepal in 3rd Century BC, where as in Kathmandu Valley it was first appears to be used in around1st Century AD. (Shrestha, 2009)

For the Kathmandu valley, of course, wood, brick, mud and stone became the primary construction material all almost parallel. As evident by hundreds of inscription of ancient period, wood was widely used for the construction and maintenance of heritage architecture. The palace, the temples, the monastery and private dwelling house has been the major architecture constructed in Kathmandu from very early past. (Shrestha, 2009).

Nepal, especially Kathmandu valley, is known worldwide as 'country of temples'. Stone and Brick masonry has been one of the most versatile structural forms which is used for arches, domes, walls and pillars, floor and even some time, surprisingly, as door and widow, tympanum, Cornicefrom the

early-past of construction history of Nepal. Masonry walls are the main load bearing system in traditional Nepalese temples architecture. 'Nepalese temples are different from other structures due to its considerable wall thickness, multi-tiered roof, considerable plinth width and box type configuration'. Main structural and even artistic element used in Nepalese temple architecture is timber. (Manjip Shakya, 2010)

'In the traditional Nepalese architecture, the frame work is of wood in the form of pillars, doors, windows, beams, rafter, brackets, struts, tympanum etc. and all the exposed surfaces of the wood are exquisitely carved to make the façade more elegant. They show very high quality of wooden workmanship. The woodwork is still a living art in Kathmandu valley'. (Shrestha, 2009).And in totality roof, wall, colonnade and other wooden elements, plinth and foundation are the major elements of Nepalese temple architecture.

Roof

Roof is the one of the major structural system of the Nepalese traditional architecture, especially of multitier temple architecture. The major structural component used in roofs is timber elements which are Cross beam, wall plates, planking and rafters. Second but of parallel structural importance has in mud in the form of clay and terracotta tile for final roofing. However, the mud element is replaced by the metal roof sometime.

Structurally, roofs are heavy in tiered temple. And the load is beard by struts to transfer it to the beam.

Struts

Strut is another structural element in Nepalese heritage architecture, especially of tiered temple or of any other architecture with overhanging roof. It is an elongated wooden plank for holding the weight of roof and to transfer to the horizontal beam of the structure. The struts in Nepalese temple architecture 'project upward and outward from the base of the

cornice ledge to meet the overhanging roof. The struts are firmly braced against the wall of the temple core'. (Dangol, 2011:63). There are two types of struts on the basis of their position in the temple structure: front struts and corner struts. Corner struts place in four corner of the temple, called Kunsal in Nepalese architecture,are longer and heavier than the front struts. The front-struts are always even in number and in the same number in all four sides of the temple. The corner struts are always made up of single timber whereas, the front struts can be made with multi pieces of wood, especially on the case to add the various flanked hands on the main image of the deity carved on the struts.

Wall

Brick had been one of the most versatile materials of Nepalese architecture; and so has been the brick the only material for the construction of wall in Nepalese architecture from the beginning of history. 'Masonry walls are the main load bearing system in traditional temples of Nepal. Nepalese temples are different from other structures due to its considerable wall thickness, multi-tiered, considerable plinth width and box type configuration. The upper stories are not considered for living'. (Manjeep Shakya, 2010)

Nepalese temple, on the basis of wall, are mainly of two types structurally, the single wall system and double wall system. The temples, in single wall system generally have outer colonnade system creating a circumambulatory path between the wall and columns. In such structure both the wall and columns has almost equal sharing of bearing the load of the structure. The other types of temples have double wall system. In such structure there are not independent columns but are consisted within the wall itself. Most probably, the use of inside wooden post consisting with the wall is for structural integrity, as the brick masonry alone acts as brittle material whereas the use of some kind of wooden frame can bind it together. The kind of temple has circumambulatory path created between two walls. The door shutter, in such double

walled structure, remains only in the outer wall and the inner doorway remains open.

The single wall system temples have one or three or four side opening where as the double wall system temples, traditionally, have the opening in all four sides (Tiwary, 2009).

Column

Column or wooden pillar is another most important structural element of the Nepalese traditional architecture. Though the columns are used in various types of architecture in various designs, it has been major element to bear the whole load of the structure, but of course, heavy brick wall is also there to collaborate for bearing the load of the structure.

Sometime the wooden pillar stands independently bearing the weight of the structure whereas some time it is associated with the brick wall. The pillars, especially 'inside wooden posts,' are used with plinth and lintel band; and it functions to integrate the massive brick wall beside its own structural load bearing function. Here the plinth and lintel band are horizontal wooden elements which works for the association of brick wall and wooden post.Exposed wooden pillars of the structure are based specially in saddle stone, whereas the inside wooden posts are attached with the horizontal braising. Horizontal braising (tie-up) and inside wooden posts are indispensible structural elements of Shikhara architecture built on brick masonry. Strong seasoned timbers are preferred for such structural members.

Most of the wooden columns used in Nepalese architecture, especially in temple architecture are well decorative with verities of motifs. The motif carved in the Nepalese temple and other traditional architecture is not only of aesthetic beauty but of deep religious value and symbolic meaning. Understanding and keeping up the very symbolic value while restoring the traditional heritage architecture is one of the most challenging jobs of heritage conservation.

Heritage Conservation after the Earthquake 2015

After the disastrous earthquake 2015, a different environment and scenario has been developed in respect of heritage conservation in Nepal. The activities of heritage conservation centralized in the Department of Archaeology, the sole entity to conserve heritages, has now been decentralized to different levels of society and individuals. The sensitivity or sensitization of heritage conservation has been remarkably heightened. Even the international concern and interest have been attracted towards heritage conservation after the earthquake 2015 posed challenges to the conservation. These all mentioned factors have led to the stricter compliance of the principles of heritage conservation. They also have encouraged the tabulation and issuance of different Bylaws, Guidelines and manuals, apart from additional legal documents to practically guide established concepts of heritage conservation.

The main objective of the heritage conservation is to save the monuments of historical or archaeological importance from damage, distortion and extinction so that they can remain in their original forms to be handed over to the future generations. Basing on this fundamental concept, the heritage conservation Bylaws have clearly highlighted the following principles of heritage conservation:

a) Heritage conservation must not distort or imitate the originality pretending to be original.

b) Heritage conservation work must not change the original object or architecture.

c) Conservation work must use the original materials as much as possible, and only if not possible to do so, must use new materials which have similar nature and quality that the original materials had.

d) Conservation should permit only the minimum intervention in original architecture and technology.

e) The materials used in heritage conservation must be of reversible nature (Karki & Singh, 2068: 5).

The earthquake 2015 caused devastating damages to the

cultural heritages of Nepal. However, the diversity in the nature of these damages has raised more serious issues than the damages themselves. The earthquake has damaged the art objects of historical importance, it has damaged the single monuments, has damaged the clusters of heritages and in some cases it has damaged the whole heritage settlements. So, the Department of Archaeology has categorized the damaged heritages into three groups as Collapsed, Partially Collapsed and Partially Damaged and enlisted them accordingly.

Naturally after the earthquake 2015, a particularly different and unusual situation has arisen in respect of heritage conservation. This is the reason; new Guidelines/Manuals for the conservation and reconstruction of heritages after the earthquake have been prepared and applied since the existing Bylaws were found inadequate for the purpose.

Reference

- Jigyasu Rohit, 2002. "Reducing Disaster Vulnerability through Local Knowledge and Capacity, the Case of Earthquake Prone Rural Communities in India and Nepal"
- Journal of Architectural Conservation No 1 March 2005
- Karki, Bishnu Raj, Saraswati Singh, 2068 BS, Samrashan Paddhati, Kathmandu: Mera Karki
- Maharjan Monalisa, 2013"Kathmandu Valley: A Case Study on the Conservation of Private Houses in Three Durbar Squares"
- Maskey Prem Nath, Zhou-Hong Zong and others, 2003"Dynamic and seismic performance of old multi-tiered temples in Nepal"
- Shakya Manjip, 2010:"Kathmandu. Model analysis using ambient vibration measurement and damage identification of the three tiered temple in Nepal", Thesi.
- Sharma Prayag Raj, "A fresh look at the origin and forms of early temples in the Kathmandu Valley":Contribution to Nepalese Studies, CNAS, T.U.

- Shrestha, Suresh Suras, 2009: "Wooden Architecture and Conservation: A Case Study of Kathmandu Valley, Nepal", Research Paper for Nara, Japan
- Tiwari Sudarshan Raj,2001,"Heritage Conservation", City Diagnostic Report, KMC
- Tiwari Sudarshan Raj, "Material Authenticity and Conservation tradition in Nepal"
- Tiwari Sudarshan Raj, 2009: Temple of Nepal Valley, Himal Association, Patan
- Tiwari Sudarshan Raj, 2002, The Brick and the Bull, Himal Association, Patan
- Tiwari Sudarshan Raj, 2013"Vastushastra in the Residential Building of the Malla Period"

Elements of Newari Architecture

Ar . Shova Maharjan
Engineer
Department of Archaeology

Introduction

Kathmandu valley is well known for its Newar Civilization. Different version about the origin of Newars has been discussed among scholars in their academic discourse but the final conclusion has not been known yet. According to the discussions about Newars, it is formed by Aryans from Southern and Mongolian from Northern. Hence, Newar civilization, culture and religion are influenced by the Aryan and Mongolian culture.

In Kathmandu valley, any type of temple made out of brick or stone of any shape and size, single or multi tired roof is called as Mandir while in Newari all monuments are known as Dega. The term is used in both Hindu and Buddhist religion. The most renowned style of Mandir is tiered style, which is commonly also called as pagoda too. The origin of the tiered temples of Nepal has not been adequately explained. Different experts have proposed differently.

The oldest multi roof or tiered temple built in Nepal is pasupati Nath and was built by the fourth prince of Suryavanshi Dyanasty and dedicated to Pasupati Mahadev in the 4th Century."(Elements of Nepalese Temple Architecture, P.D.)

Early tiered temples of Nepal have only two roofs. Eg.

Char Narayan temple at patan durbar square, Changu Narayan Temple at Changu Narayan. In late Malla period, more than two tiers and high plinth temples were developed.

The temple is made up of three main parts (components)

Plinth

The sanctum

The superstructure

The sanctum or Garbha containing the idol of the principal deity is the temple's most critical and significant element. The garba griha can contain anything inside as an icon, ranging from a stone image in an anthropomorphic form of deity.

Elevation of Indreshwor Mahadev at Panauti

The temple building itself is treated aesthetically, covering it profusely with woodcarvings. Close to the temple are made other accessories in the surroundings. Wood carving on it is done concentrating mainly on the pillars, doorways, windows, torans, cornices and the struts. At the base of the temple is GarbaGriha enclosed by the wall with one or several doorways on it. Outside the GarbaGriha wall, the temple sometimes can have around it is running colonnade, providing a passage for circumbulation. The temple doorway is gained by a flight of steps, which is generally guarded by a pair of winged lions. The sanctum doorway consists of a single frame or triple frame opening, made on one or all four sides of sanctum.

Mostly multi-tiered roofs are in square and rectangular shape. However other shapes too exist for eg, octagonal, pentagonal, and circular. Temples of rectangular shape in plan are generally dedicated to Bhairab, Balkumari and other

tantric gods and goddess. The most common temple plan is square shape based on Vastupurusa mandala. This mandala according to Hindu is the map of the universe and also a geometric projection of the world. In square plan too, several varieties of temples are found.

- Temple with square sanctum room and single doorway on the main side.In that case image of god is Narayan and stands against rear wall.
- Temple with square sanctum room and four doorways in cardinal points.The image of the god usually shiva is centrally located.

Square Multi-Tered Temple at Jal Binayak

- In square Temples with three sides opening, the idol of the main god, usually is Ganesh or gods and goddesses worshipped with sacrifice of animal, is placed against the rear wall.

Elements of Temples (Tiered temple)

Sub structure :(Foundation)

Normally it was hard to know the substructure of monuments. As foundation is not excavated before earthquake. But after the earthquake of 2072, for reconstruction, conservation and research works, excavation is done. In some temple sound steeped foundation is found while in some monument structure is made from plinth level. Hence after earthquake foundation is made compulsory. Mostly stone matt foundation is done while in some cases stepped foundation of brick is also permitted as per requirement of site.
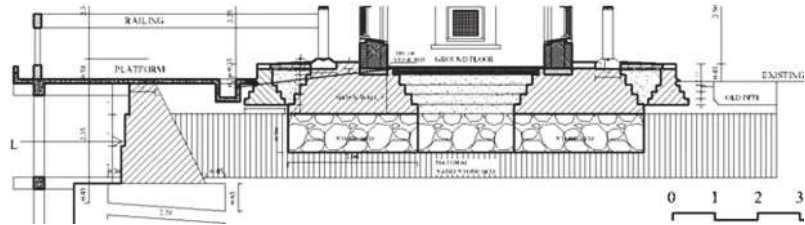
Matt Foundation

Super structure (up to Plinth)

Nagol

Nagol is the first structure in form of super structure placed above ground. Nagol is normally of 3" to 5" in thickness. Breadth and length depends according to availability. Both stone and terra cotta Nagols are used for construction of monuments. Nagol is in semicircular shape and used in plinth level.

Stone Nagol

Nagol Placed at the base of Plinth

Kassimo

Kassimo is the decorated brick placed just above the Nagol. The shape and size of this brick is same as Ma Apa brick. Kassimo is also used as the cornice brick.

Kassimo Brick

Kassimo Brick is placed just above the Nagol level

Peti stone

Peti stone is the element used in plinth level.Mostly stone is used as peti stone only in some monuments, terra cotta is found, but it is the rear case and only exist in very ancient forms.Peti stone is placed in plinth forming the peti.

Detail of Peti showing peti Stone

Peti can be one step and can be multi steps. Peti stones are of normally 5 "thick, 12" width and length depends upon the availability.

In pati, sattals and monuments ,if peti stones are used then flooring will be of stone paving or telia tiles. Wooden planking are done rarely.

Detail of Peti

Detail of Peti including Nagol, Kassimo and Peti Stone

Mirror stone at Mani Manda-papati at Patan Durbar Square

Mirror stone

Mirror stone are the rectangular vertical stones placed below the dalans or wooden thams. Mirror stones are from simple plain stone to very heavily carved stone. The main objectives of mirror stone is to transformed the vertical load through tham to the ground and making the sound joint in plinth.

Mirror stones are compulsory in every thams wherever dalan exists. Between the wooden tham and mirror stone either wooden lakasi or peti stone is needed.

Carved Mirror Stone

Mirror Stone with image of lion

There will be a joint system between mirror stone and tham.

Above plinth

Base stone.

Base Stone

It is the base for the wooden column where lakasi is not in use. Base stone is in rectangular form with groove in central part so that the tham can be placed. The thickness of base stone is from 3" to 6 " max. And the groove for the column in central part is not more than 2" depth. Base stone is also known as e-logh in Newari.

Column

Columns of Patan

Column is the vertical members which transfer the vertical load to the ground. Columns are known as thams. Thams are connected with lakasi or base stone at base and connected with meth and nidal at the top. Thams are of different type according to the phase of development. Mostly thams are half decorated but in neo-classical time they seem decorated whole. Salwood is the main material for tham.

The carving done in column have its different name and should be in systematic order. Columns may be single or double colonnade.

Different types of columns (thams)
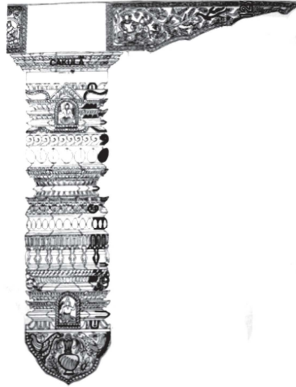
Type of Column

Type of Column

Type of Column

Type of Column

Type of Column

Column with Pagari and Meth

Base Stone

Base Stone

The shape and size of Tham depends on the structure of monuments. Normally 6"x6" to 12"x12" is taken as the standard section of the column. The size may increase as per monument size. Pagari is also taken as the part of column.

Pagari is the part just below the meth and above the Tham. But in all types of Tham, it is not necessary that Pagari should exist. Pagari help in the renovation of Tham.

Meth and Nidal

Column with pagari, Meth Nidal

Meth is the upper part of pagari and base for the Nidal. The section of meth also depend on the size of the column and structure. Meth may be either carved or only plain too.

Nidal is the beam above the meth. Its section depend on the structure. Nidal will help to transfer the load to thams. Nidal may be single or double according to columns.

Cornice

Cornice of Indeshowr Temple at Panauti

Cornice is very important part of monument. Mostly cornices are of salwood but according to monument cornice may be of terra cotta and of stone too. Cornices may be simple plain to very highly carved as well. Carvings and cornices of Gorkha Durbar is taken as the master piece.

Cornices are not just as decorated layer, they act as the horizontal bracing to tie up the walls together. So special half

lapped and dove tail joints are used to connect to horizontal walls. Chukuls are used at certain intervals for tie up and for strengthening purposes.
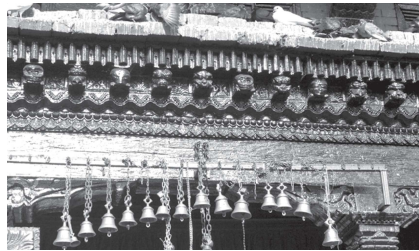
Cornice showing different layers
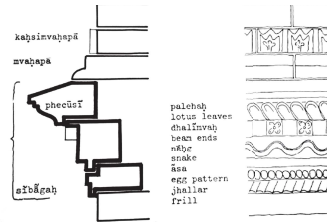
Section of cornice in different layers

Generelly cornices are of 5 layers. Each cornice layer has its own name and representation.

First layer- Jheller

Second Layer-Nagbeli

Third layer- Singh khawa

Fourth layer-Dhalimuga

Fifth layer-Phya-apa

Different figurines of Singhkhawa Cornice

These cornices have strong lock with each other as well as with wall. Normally joist of the floor level fall in singhkhwa level. The carving of each monuments differs depending on the deity and the area too. Singh khwas are the very important element of monument and of cornice. Singh khwas differ according to the monuments. In some monument simple male and female singhkhwas are used repeatedly. Male is called Singh while female is known as Sardhule. In some monument, different figures of singhkhwas are used. From Singh to sardhule, garudha, kankakali and so on.

Windows

Windows are important elements of temple. It connects the internal and outter shape. Windows are essential in Baha, Bahils, Pati, Satal to the personal residence and monuments too. In Nepali architecture we should be proud that we have varieties of window according to monuments, purposes, deity and use.

Normally, at the ground floor of monuments Tiki jhyas are used. Tiki jhyas are also from simple to very highly decorate.Carvings is also of different patterns. Tikijhya are always in square shape.

TikiJhya:-Example of different types of tiki jhyas
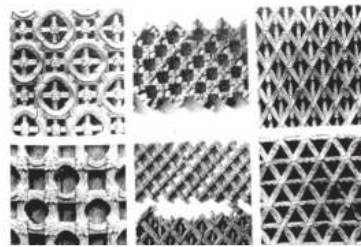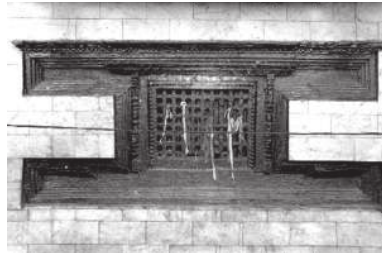
Different types of TikiJhyas in use

Different types of carving used in TikiJhyas

Sa: Jhya/Ga: Jhya

Sa: jhya and ga: jhya are the windows with three openings. Normally placed at the third floor level. Always sa;jhya are in odd no opening. These windows are projected from the original surface. According to the projection either parallel or inclined will differentiate the type of window either sa: jhaya or Ga: jhya.
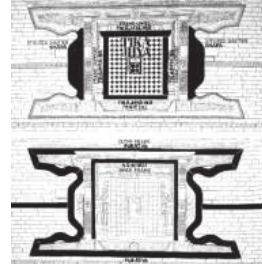
Elevation of TikiJhyas

Sa: Jhaya (Three Bay Window)

PasukaJhya:

These are the windows placed in mostly Bahas. Pasuka jhyas are normally three bay or five bay windows. Size is comparatively small then Sa: jhaya and Ga: jhya. In baha ,at the first floor level, where main kwapatheyo is placed in that area this type of windows are placed.PasukaJhyas are highly carved.

PasukaJhaya at Kirtipur, Ilaku Tole

Door

Doors are the main component of monument. Door help to connect between the outdoor and indoor space. Doors differ from simple carvings to very highly decorate. No of doors

are changed according to the monument and deity.

For e.g. mostly in Shiva temple all four sides will have door. Doors have outer frame and inner frame. As in

Carving of Door

Plan of Carved door contains different layers of carved frame
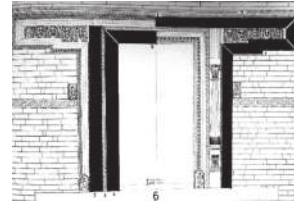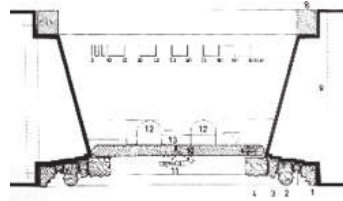
Section of Door

traditional houses and monuments wall thickness are big so du- chhubaha and Pitchubaha is provided. Which will act as one strong component and will be strongly tie up with wall too. As per carvings/decoration no of frame will be increased.

Elevations of Door

Toran

Toran is the Semicircular part just placed above lintel of the Main door. Torans are mainly carved which carry the distinct motif of Kirtimikha or the face of glory.At the center of it, the

Toran at Jalbinayak
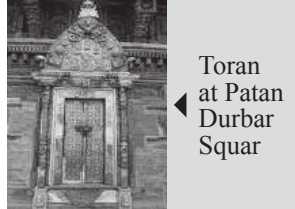
Toran at Patan Durbar Squar

toran carries a small figure of the deity represented inside.A pair of makara heads are fashioned on two ends of torana at the bottom.'Toransare madeup of Salwood, Stone or Metal (Copper, Brass).

Strut

Struts are the maincomponents of temple. Struts are used for both structural and aesthetical part. Strut are always made up of salwood. Strut may be either simple or carvings. Carvings of the strut may consists of vegetal,floral and arabesque motifs, of human and animal figures of have designs of their symbolic and auspicious significance, such as the astamangalas (the eight
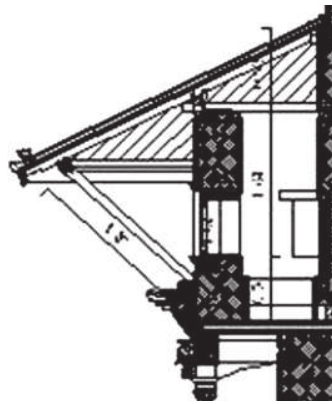
Detail of Strut

Struts at Jalbinayak Temple

auspicious signs) common to both Hinduism and Vajrayn Buddisium. The struts are the most singular features of these multi storied,multi roofed temples, endowing them with their distinct features.

Kunshala

Kunshala and struts at Jalbinayak Mandir

Kunshala are the four corner struts used as a structural member to withstand the load of projected roof. Kusala are based on the Tudaltwaka above the cornice level and challu at the upper level.

Challu of the roof of two direction merged at the kunsala level so strong joint is created at the kunsala. In Newarikunshal means. "ku-shala"–is horse of the corner. As we know that horse is the symbol of power so to take the load of heavy roof in corners, struts are placed in form of horse.

In every temple, 4 nos of kunshala's are used in one roof. The size and length of kunshala depends on the size of monument.Kunshala's may be from simple to highly decorated of identical horse like but winged animals excluding a great deal of physical power and strength in their posture. Kunshalas may be either sardulas or sarabas.

Roof

Copper roofs at Manakamana Temple

Roof is the main component of Tiered temple. It gives a unique appearance not only because of its general form and repeated sloping surfaces but also because of individual ornamentations and symbolic representation attached to it. As the structure rises up, the wall in each story is made setting it slightly back from the one below it, the gap created thus being filled in by a device of horizontal rafters and mud.

The roofs made of tiles, or of gilded metal sheets are sloped down from here, tying one of their ends to the wall, and the other end hanging out, thus providing a good shed to the wall from the sun and rain. The setting back of the wall helped to reduce the size of the temple above and narrow its upper storey in proportion.

Layout of Rafters at Roof

Mostly the angle of the roof is maintained at 25 degree to 35 degree according to the roofing materials used. The angle in case of copper is different then in case of Jhingati and Tile lying

The multiple roofs are purely a matter of style, and floors are known to be in use, they have either a running balustrade around or are jointed with tall, full sized lattice of wood in between the space of struts. Roofs consists of different elements, rafters ,planking, tarfelt/plastic felt,then above that mud is placed and jhigati is done otherwise in case of metal roofing above planking copper roofing is done.ku pa or gongacha, Nagol, Bhangidhurichang are the parts of roof to be complete.

Pinacle (Gajur)

The topmost portion of the monument is known as pinnacle/Gajur. It is symbolically the most significant part in temple. The shape and size and the deity will decide the style of gajur. As per monument the material of gajur may differ. It may be of stone,
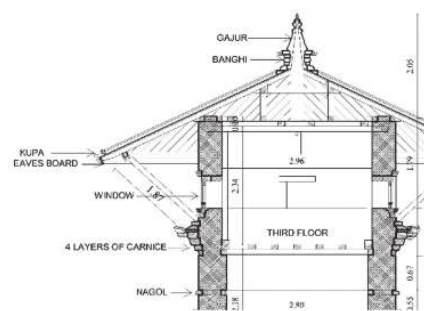
Gajur Datail

clay, or metal or gold guided. Generally square plan temple have a single pinnacle and rectangular plan temples have more tha one pinnacle.

Gajur is very important part of temple.It is placed over the Bhangi which is made with salwoods. Gajurshi is the main vertical post of gajur which is locked by the horizontal chaukas at the wall level. Gajur itself have a different layers. Amalaka, Water spout, Bell , Chatrawali are parts of gajur.

Conclusion

Newari architecture has its own uniqueness and very rich in itself. Hence, we see the free standing monuments they are made up with different elements, with the combination of different traditional materials and with our own traditional technology. The traditional technology of temple is load bearing system with thick brick walls in yellow clay mortar together with Sal wood frames. In the construction of temple different types of bricks were used, stone in the different form as mentioned above as in the form of peti stone, mirror stone, base stone, cornice gajur,torans and so on. Similar is the case for the sal wood and for terra cotta.
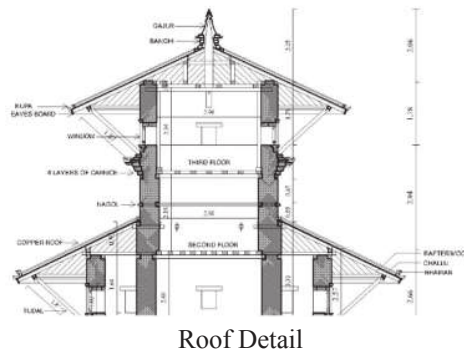
Roof Detail

Nepal is not only popular for tiered temple, we have master pieces in shikhar styles too. Krishna Mandir of Patan durbar square is best example of shikhara style, other popular styles are Swoyambhunath, Bouddhanath in stupa form, different palaces, Neoclassical Rana Durbars and so on.

But Natural Diasters, Earthquake of 2072 Baisakha12th and 29th affect a lot in our heritage. Lots of monuments are damaged, some are totally collapsed, some partial damaged

and some are in fissuring conditions. Lots of research works were done after earthquake to know the causes of such a huge loss. Department of Archaeology has also prepared the" Conservation Guideline and Manual 2072" after earthquake.

In conservation guideline, clearly mentioned the method of conservations. After earthquake, strengthening our technology without affecting its authenticity and value is the main consideration. Hence conservation guideline also talks about the joints, lapping's, introducing new Salwood horizontal bands and vertical posts, ratio of mortar, quality of material.

Refrences

- Dangol Purushottam, Elements of Nepalese architecture, IInd Revised Edition
- Sharma Pragya Raj, CNAS, Tribhuvan University, A fresh look at the Origin and Forms of earltTemples in the Kathmandu Valley.
- KornWolfgang, The Traditional Architecture of Kathmandu Valley.
- Tiwari Sudarshan Raj, Temples of the Nepal Valley.

Vishwarupa Temple Complex

Purushottam Khatiwada
Architect
Urban Planner

1. Introduction

Pashupati Area is inscribed as a monumental zone of Kathmandu Valley Cultural World Heritage site in 1979. Pashupati Area lies at 3.5 km north-east part of Kathmandu valley. Pashupati area is spread over 64 Hacter. Pashupatinath temple complex (Representing Shiva), Guhyashwari Temple complex (representing Shakti), Vishwarupa Complex, Gorakhna Temple complex etc. are the major part of Pashupati area monumental zone. Goddess are spread in this area like Bhuwaneshwari, Jayabageshwari, Rajrajeshwari, Bankali, Daxinamurki etc. Along with these cultural heritages, forest area like Shleshamantak forest, Bankali forest and Bhandarkhal are the natural garden in this monumental zone. Holy River Bagmati is running middle part of monumental zone creating different Ghats. Whole Pashupati Area is combination of Shiva and Shakti.

Vishwarupa Complex is one of the important monument in Pashupati Area. This monument is located in the east part of the monumental zone and left bank of the Holy River Bagmati, within the hilltop of forest area called Shlesamantak. Vishwarupa complex is approximately 425m east from main Pashupatinath Temple and 250m south from Guhyeshwari goddess. This site is 300m far from the northern runway side of the Tribhuwan International Airport.Main temple of Vishwarupa is located centrally in courtyard of large Sattal.

The size of the courtyard is approximately 49.80m (East-West) and 50.89m (North-South). This area is B1 as per the Conceptual Master Plan of Pashupati Area. Size of the Main temple is 15.85m x15.85m in plan and approximately height is 31.75m.

2. History

Vishwarupa temple was constructed by Rana Prime minister Janga Bahadur Rana in 1912 to 1920. He built the temple to the image of Kamakameshwari. Main image of Vishwarupa (Kamkameshwari) was built by Malla King Pratap Mall and stored in the Hanumandhoka palace which was brought here and established in courtyard by constructing Temple. The Bhairab shrine in the courtyard is also linked with the war with Tibet. According to legend, this stone was found in the route to Tibet and Janga Bd Rana prayed for less loss in war on it. Later he brought it here and started to worship as a Bhairab. Four small temples are also constructed in four corners.

3. Architecture & Planning

Location of Vishwarupa sattal is such that it's the third corner of right angle triangle where as Pashupatinath and Guhyeshwari are two corner of the triangle. This might be because of it's a combined image of Shiva and Shakti. Distance from shiva is little bit longer than the distance from Shakti.

Such a physical relation in terms of distance is describing the relation between shiva and Shakti. Vishwarupa complex is approximately in 100 rotation with the cardinal direction. Location of this complex is such chosen which easily describes the cultural heritage within nature.

The Sattal is almost in square shape. East and west wings of the sattal are double bay and north and south wings are single bay. In Pahupati areas most of the courtyard sattals randomly
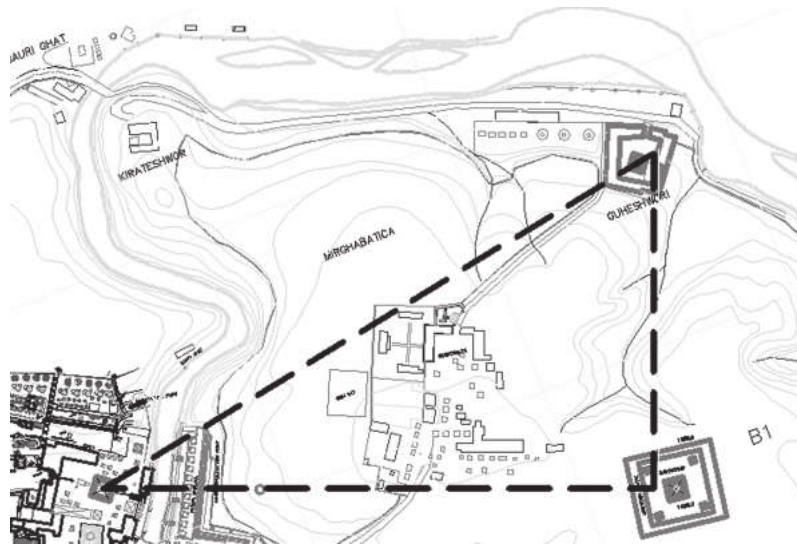
have two wings single bay and remaining two wings are double bay. Sattal is two storied structure with symmetrical in each elevation. Roof of the sattal is two way sloped with CGI Sheet roofing which was predominant in Rana period because of more time consuming in the preparation of jhigati tiles. Whole sattal is introvert, very less openings in the external walls which indicates the privacy of the sattal. All four wings have central dalan facing towards the court ward. Main entrance of the sattal is at the center from west wing. In west façade, there is also a dalan at main entrance which might be for waiting. All four wings have centrally "Five Mukhe" Sa

Jhya in first floor in courtyard façade. Walls are constructed with Ma Appa and Dachi Appa and cladded with mud mortar. Thickness of wall is 60cm.

Centrally Located temple has domed structure with diameter 11.66m which is one of the largest dome in Kathmandu Valley. The Temple is four storied structure with dome at the top and rest on 3 stepped plinth. All four elevations of the temple are identical and symmetrical. Centrally located steps in all elevation leads to the entrance of the temple but main entrance is in the west elevation and the image is in east wall facing west. There are only three doors in internal wall besides the east wall. Just behind the image, there is steps leading to the first floor. Temples are constructed with Ma Appa with mud mortarand, Lime Surkhi Plaster is applied to cover the brick faces. White color is painted on the plastered surface. There is 1.30m wide circumambulatory in between two 1.15m thick massive wall. Richly carved main shrine is attached in the east wall of the temple inside the circumambulatory. Height of the main image is about 6.0m and carved with high accuracy and detailing. Even internal organs like lung, stomach, lever and heart are prepared and put in position.

Dome of the temple was rest on the four massive timber post. At the top part of the posts, nearly space truss is formed to resist the dome. In domical part bricks are radially corbel to increase the stability of the dome structure. In four corner of the second floor roof, four small temples called Burja are constructed.

In four corner of the courtyard, four small temples are enshrined with the richly carved full statue of couple god and goddess (Ram –Sita, Shiva-Parbati, Krishna-Radha and Narayan-Laxmi) These small temples have

also domed structures with single storied structures.

At northern part of main Temple inside the courtyard, stone shrine indicating Bhairab is there. Which is in semi covered condition. Bells are essential in temples which are at the west of temple.Flooring of the entire courtyard is done with Telia tile. Proper Drainage is also seen to drain out the strom water from the courtyard. Slope of the pavement is seen lowering down towards the wings of sattal from the center temple. Small raised platform is made in the west side of courtyard, just in front the main entrance.

4. Conservation Activities

After the construction of Temple and large Sattal, Rana Prime minister Janga Bd Rana allocated land and established Guthi for the maintenance of the temple, ritual activities of the temple and feeding different associated people like Pujari(Priest), Bhandari, sweeper and guards. No documentation is found about the conservation activities in this temple and Sattal during Rana period. In 2016 B.S. huge renovation, restoration and maintenance works had been carried out in Pashupati Area by the late King Mahendra. But no works had been carried out in Vishwarupa which was either due to the condition of temple and Sattal was quiet good or due to construction of this complex by Rana i. e. autocratic ruling period of Rana regime.

Dr. Govinda Tandan mentions in his book "Cultural Study of Pashupati Area" that the condition of this Temple and Sattal was worst. Around 051/052, cracked dome, ruined timber posts and beams, and Burja of temples were renovated. Renovation works can be easily identified because of use of Lime Surkhi mortar where as originally it was built with mud mortar.

All wings of sattal were also ruined as mentioned in Tandan's book which was published in 052/053. West wing was approximately restored in 056/057,and south wing in 064/065. Some interventions is clearly seen during the management of collapsed temple by the use of different mortar. Previously

it was constructed with mud mortar and in later during intervention lime surkhi mortar is seen to be used.

5. Surroundings

Bishwarupa Temple and sattal is located on hilltop in peaceful natural environment of Shyelashamantak forest (Mregasthali). This area can be accessible from both Pashupatinath temple area and Guhyeshwari goddess temple complex area. Approximately 105 steps (Series of 3 steps) leads from the Aryaghat area and 111 steps lead from the Guhyeshwari goddess temple complex area. Both the number 105 and 111 are 108±3. Both massive stone paved pathways leads to the Mregasthali area. Vishwarupa is at just east of Gorakhnath area.

The nature of soil in this hillock is sandy whose character is very loose against rain. Massive movement of people around this area resulted in the no growth of vegetation and caused deforestation. Growth of vegetation (Herbs) before rain protects direct fall of rain on sandy soil. Since the ground is neaked, this rain caused soil, erosion then land slide. Movement of the soil which are covering the roots of tree, not only destruct drainage system and no installation of new drainage system also caused flooding of rain water on this neaked sandy soil surface causes heavy movement of soil towards the lower part with land slide as well. This area is suffering from rapid soil erosion which caused deforestation and loss of monuments. In north and south west part of this temple, heavy erosion is seen which is moving towards the Vishwarupa area. In south east part, grave yards of Kirat people is made which also caused deforestation and soil erosion.

In the west part of this area, there is numerous Stone made

shivalayas towards this Sattal in an axis. Gorakhnath Temple complex is also in the west of this complex. Quiet peaceful environment is seen around Gorakhnath area.

6. Present Status

Bishwarupa Temple is largest structure damaged by great earth quake 2072 in Pashupati Area. Sattal around this temple is also in the crucial form before earthquake. Four temples in four corners of courtyard are also affected by earthquake. Domed roof of two temples were also destroyed and cracks are formed in remaining two.

Main temple was cracked in four parts by the first struck of 2072/01/12. Among them north west part was fallen by 29th second struck. It is very sad to say that remaining part of the dome was collapsed by the rain of rainy season. After seeing the ruined timber members, joints between timber members which are supporting the dome were weaken due to the decay of timber and movement due to earthquake caused the detach of joints. If proper protection measure was taken, pinnacle and three quarter of dome could be preserved. But very sadly, no shoring and cover over cracked dome was provided to protect the penetration of rain through the cracks and collapsed part.

Two wings (North and East) are in the ground. Even carved timbers are also already decayed due to carelessess and negligence. Recently reconstructed south and west wings also affected by the earthquake. Cracks are seen in the walls.

Pauwalis modified the outlook of the sattal as per their need. They put partition wall in the dalan and used CGI sheet to maintain privacy.

After the collapse of dome and 3rd floor wall, PADT requested the Nepal Army to dismantle the remaining part up to first floor level. Except temples, north wing is already grounded and east wing is in crucial condition and richly carved wooden art works are also damaged. Recently renovated west and south wing have also crackes in some parts.

Now, temple is dismantled up to the first floor level. No covering is provided to the image debris are hipped on the courtyard and vegetation are grown and vegetables are planted on it. Structural timbers are left on the courtyard without any protection.

7. Opinion and Suggestions

Our government, DOA, NRA and PADT all parties had committed to complete the reconstruction of all Heritages within the five years of period. But progress till date is not according to that objective. So, pace of the construction work must be accelerated to meet the objective.

Reconstruction work of Temples and sattal must be done in earliest possible time by preserving the art and architecture as far as possible. All these monuments must be reconstructed in its original size and shape. Different shrines must be replaced in its original position.Rehabilitation Plan is necessary to use the sattal for different purpose which helps the sattal from the encroachment. In conceptual master plan of Pashupati Area,

different function to the different sattal is proposed. According to this plan Vishwarupa sattal is proposed for Meditation Center and Museum.

Only the conservation of sattal and Temple is not sufficient to retain the outstanding universal value of pashupati area monumental zone. Soil erosion around this monument is not only losing historic landscape of this area but also threatening the monument by approaching closer to the monument day by day. Soil erosion also causing the loss of natural diversity. For the protection of soil erosion, management of storm water might be a main task to accomplish. Proper drainage of storm water from hilltop to the Bagmati might protect flooding which ultimately causes movement of sandy soil to the downward, landslide, fall of trees and loss of diverse vegetation.

It is also better to regulate the human activities in surroundings. Those activities which will cause adverse effect to the heritage must be prohibited. For example construction creation of badminton court, construction of graveyards, massive movement of people etc. which are caused by the expansion of city. Site manager must be clear what is accepted and what is not. Any activities which will affect the OUV adversely would not be accepted.

Construction of retaining walls and plantation might be the solution to prevent from soil erosion and deforestation. Series of low height retaining walls are less dominating the huge one at larger gap. While plantation selection of plant must be done considering the existing plants, plants in the history and plants which have more soil holding capacity etc.

Strom water is also better to take down by drainage system rather than natural flooding system.

References:

1. Pashupati Area Development Trust 2053 V.S. "Pashupati Kshetrako Abadharanatmak Guruyojanako Rup-Rekha"
2. Pashupati Area Development Trust 2000; "Cultural Heritage Inventory Of Pashupati Area" Vol. I, II, III & IV

3. Sarala Manandhar; 2048 V. S. "Pashupati Kshetraka Samskritik Sampadaharu"
4. Sandy John 1979; "Monuments of the Kathmandu Valley"
5. Tandan Govinda; 2053 V.S. "Pashupati Kshetrako Samskritik Adhyayan" Vol. I & II
6. Tiwari Sudarsan ; 2009 "Temples of the Nepal Valley"